

ISSN 1407-2157

LATVIJAS UNIVERSITĀTES ZINĀTNISKIE RAKSTI
ACTA UNIVERSITATIS LATVIENSIS

**BALTU
FILOLOĢIJA**

VII

1997

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra

BALTU FILOLOĢIJA

VII

Zinātniskie raksti
608. sējums

Rīga 1997

Baltu filoloģija VII: Zinātniskie raksti. Atb. red. P.Vanags. -
7. laidziens. - Rīga: LU, 1997, 608. sēj. - 219 lpp.

Redakcijas kolēģija:

Dr. hab. philol. I.Freimane

Dr. hab. philol. D.Nitiņa

Dr. philol. Dz.Paegle

Dr. philol. L.Leikuma

Dr. philol. P.Vanags

© Latvijas Universitāte, 1997

ISBN 9984-516-76-8

ISSN 1407-2157

Dzintra PAEGLE

IEVADVĀRDI 32. ARTURA OZOLA DIENĀ 1996. GADA 18. MARTĀ

Artura Ozola dienas, šogad – 32. konference. Jau pagājuši 32 gadi kopš mūsu vidū nav Artura Ozola. Šajā laikā izaugusi jauna zinātnieku paaudze, kas Arturu Ozolu vaigā nav redzējusi, tāpēc īsa informācija par viņu.

Arturs Ozols dzimis 1912. gada 18. martā, miris 1964. gada 29. jūnijā, ieguvis filologa izglītību, ir bijis filoloģijas doktors, profesors. Strādājis ZA Folkloras institūtā, bijis tā direktora vietnieks, no 1950. gada līdz 1964. gadam LVU Latviešu valodas katedras vadītājs un šajā laikā arī LVU zinātņu prorektors (no 1958. līdz 1964. gadam). Doktora disertācija "Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi", citas zinātniskās publikācijas (ap 70) dažādās filoloģijas nozarēs: sintakses teorijā, literārās valodas normēšanā, leksikoloģijā, leksikogrāfijā, frazeoloģijā, skolu metodikā, arī folkloristikā un etnogrāfijā.

Nepilnu gadu pēc Artura Ozola nāves, viņa dzimšanas dienā, 18. martā Filoloģijas fakultātē tiek rīkota piemiņas konference.

Pirmā konference 1965. gada 18. martā, kurā pēc A. Lauas ievadvārdiem nolasīti trīs referāti sintaksē: J. Kārklis "Saliktā gramatiskā centra problēma"; I. Freimane, toreiz izdevn. "Liesma" redaktore, "Datīvs pie vienpersonas verbiem"; M. Briģe "Saiklis *jo* salīdzinājuma teikumos".

Nākamā konference 1966. gada martā, "Valodas sintaktiskās struktūras problēmas", kurā nolasīti 7 referāti un tīri par sintakses jautājumiem no latviešu valodniekiem referē J. Kārklis "Vienkārša un salikta teikuma robežu problēma" (jautājums, gar kuru savulaik strādājis arī A. Ozols.) un M. Beitiņa, toreiz zin. līdzstrādniece ZA, "Par sastata teikuma locekļiem". Šajā konferencē referē arī I. Freidenfelds un A. Blinkena.

Nākamā sintakses jautājumiem veltītā konference 1970. gadā "Sintagmātika, paradigmatika un to savstarpējās attiecības sintakses līmenī", ļoti plaša – ar 42 referātiem un 16 ziņojumiem, darbojas 4 sekcijas: "Sintagmātika un paradigmatika", vada V. Labutis no Kauņas, "Teikuma struktūras problēmas", vada K. Mihkla no Tallinas, "Valences problēmas", vada N. Sļusareva no Maskavas, "Sintakses un citu līmeņu attiecsmju problēmas", vada A. Nepokupnijs no Kijevas.

Referē tādas ievērojamas zinātnieces kā G. Zolotova un J. Zemška no Maskavas, V. Labutis no Kauņas un V. Geņušiene no Viļņas. No latviešu zinātniekiem: I. Freimane "Determinanti (situanti) verbālā teikumā (mūsdienu latviešu valodā)", A. Blinķena "Sintaktiskā paradigmatika latviešu interpunkcijas teorijas un prakses aspektā", J. Kārķliņš "Par dažiem sintagmātikas un paradigmatikas jautājumiem latviešu valodas sintaksē" un J. Rozenbergs "Teikuma struktūras paradigmatikas un sintagmātikas savstarpējās attiecības".

Sintakses jautājumiem pievēršas arī 7. konference 1971. gadā "Locījuma kategorija", kurā pieteikti 60 referāti, kas attiecas uz sintaksi, ir bijušas 5 sekcijas. No latviešu zinātniekiem referē J. Rozenbergs "Par dažām locījumu nozīmju un funkciju problēmām", J. Kārķliņš "Par locījuma kategoriju sintakses līmenī", A. Bojāte "Locījuma nozīmju ārējā izpausme sintētiskajās un analītiskajās valodās", L. Graudiņa (Maskava) "Locījumu formu funkcionālie varianti un gramatiskās normas kodifikācija", Ā. Ozola "Tiešais papildinātājs akuzatīvā kā verba semantikas konkretizētājs", tolaik 4. kursa students J. Valdmanis "Par dažām locījumu formu funkcijām ārpus gramatiskā centra".

8. konferencē 1972. gadā, kas veltīta valodniecībai, folkloristikai un metodikai, par sintakses jautājumiem referē J. Kārķliņš: "Artura Ozola sintakses koncepcija un dažas latviešu valodas struktūras interpretācijas problēmas."

12. konference "Semantikas problēmas" 1976. gadā, kurā par sintakses jautājumiem referē I. Freimane "Verbu saistāmība

semantiskā aspektā” un S. Kļaviņa “Verbu saistāmība mācību vārdnīcā”.

14. konference 1978. gadā ar 5 sekcijām, par sintakses jautājumiem referē J. Kārklīšs “Vienkārša teikuma struktūras shēmu paplašināšana ar sekundāri predikatīviem komponentiem”, kā arī J. Valdmanis “Vārdformas nozīme kā propozīcijas funkcija” un M. Beitiņa (Liepāja) “Eksistenciālie verbi latviešu valodā”.

16. konference 1980. gadā “Sintakses strukturālo elementu stilistiskās potences”. 27 referāti, zinātnieki no Maskavas, no Smoļenskas, Saratovas, Alma-Atas, Tallinas, Viļņas, Šauļiem. No latviešu zinātniekiem uzstājas: J. Kārklīšs, J. Rozenbergs, A. Bankavs, R. Veidemane, M. Beitiņa, S. Lagzdiņa, J. Valdmanis, T. Liguta, O. Bušs, A. Jankevics (Liepāja) u.c.

18. konference 1982. gadā “Verbs valodas sistēmā” 37 referāti, kurā referē šādi latviešu zinātnieki par sintakses jautājumiem: I. Freimane “Kontaminācija verbālos saistījumos”, S. Kļaviņa “Verbu sintaktiskā saistāmība leksikogrāfiskā aprakstā”, I. Zuicena “Ar priedēkli *pie-* atvasināto verbu sintaktiskā saistāmība”, V. Šulca “Statiskās eksistences verbu labējā valence”, J. Kārklīšs “Verba subjektvalence sintagmātiskā un paradigmātiskā aspektā”.

Šodien, 32. konferencē “Sintakses vienību tipoloģija” referē jau gadiem pazīstami zinātnieki kā habilitētā filoloģijas doktore Inta Freimane “Sintakses vienības latviešu valodā”, filoloģijas doktori Jānis Valdmanis “Teikuma semantiskās klasifikācijas aspekti”, Maigone Beitiņa “Nominālie teikumi Zīraka Gudrības grāmatas 17. un 18. gs. tulkojumos”, Sarmīte Lagzdiņa “Vienkārša teikuma formālās klasifikācijas aspekti” un jaunās zinātnieces - maģistre Ilze Lokmane “Teksta vienību tipoloģija”, doktorande Linda Lauze “Objekta realizācija latviešu sarunvalodas sintaksē”, maģistrante Olīta Rause “Salīdzinājumu izteikšana kā vienkārša teikuma un salikta teikuma robežgadījums”. Konferenci vada prof. Inta Freimane.

Inta FREIMANE

SINTAKSES VIENĪBAS LATVIEŠU VALODĀ

Plānojums

1. Līmeņu teorija kā sintakses vienību tipoloģijas pamats
 - 1.1. Līmeņu izpratne
 - 1.2. Sintakses vienību izpētes aspekti
 - 1.2.1. Valodas vienību funkcijas un to nozīmība dažādos valodas līmeņos
 - 1.2.2. Opozīcijas kā analīzes pamats un galvenie opozicionārie sintakses vienību izpētes aspekti
 - 1.2.3. Vārda formu sintakses un morfoloģijas robežas
 - 1.2.4. Formālais un semantiskais aspekts sintakses vienību izpētē
 - 1.2.5. Analīzes vienību izpratne
 - 1.3. Sintakses līmeņi resp. apakšsistēmas latviešu valodā
2. Sintakses vienību tipoloģijas galvenie principi; sintakses vienību tipi
 - 2.1. Strukturālais princips kā sintakses vienību tipoloģijas pamatprincips
 - 2.1.1. Semantiskais princips kā strukturālā dalījuma galvenais nosacījums
 - 2.1.2. Formālais princips kā strukturālā dalījuma diferencētājs
 - 2.2. Morfoloģiskais princips galvenajās sintakses vienībās – vārdkopā un teikumā
 - 2.3. Kombinētie tipi
3. Vienkāršs teikums kā sintakses pamatvienība
 - 3.1. Predikatīvāte kā vienkārša teikuma pamats
 - 3.2. Vienkārša teikuma galvenie tipi
 - 3.3. Vienkārša teikuma morfoloģiskie tipi

1. Sintaksē, tāpat kā jebkurā valodas līmenī resp. apakšsistēmā, pētnieku interesē svarīgākie izpētes elementi – vienības, kā arī to uzbūve, sakari un funkcijas.

Mūsdienās nav iedomājami valodas pētījumi ārpus sintagmātiskajiem sakariem un līmeņu teorijas; šie aspekti vienmēr ņemti vērā, arī tad, kad nav īpaši apzināti un pieminēti. Arī gramatikas un tās augstākā līmeņa – sintakses – pētījumos.

1.1. Līmeņa jēdziens nāk no deskriptīvistiem. Līmenis ir tāds relatīvi vienādu vienību komplekts, kura ietvaros pilnībā realizējas šo vienību paradigmatiskās un sintagmātiskās īpašības. Līmeņi veido zināmā mērā autonomas sistēmas. Ir izteikti uzskati, ka starp viena līmeņa vienībām savā starpā nav hierarhisku attiecsmju, ka tādas iespējamās tikai starp atšķirīgu līmeņu parādībām (*sastāv no, ietilpst* u.tml.). Ka hierarhiskas attiecsmes nepieļauj starp vienībām ne sintagmātiskus, ne paradigmatiskus sakarus. Minētās domas izteicis V. Solncevs. Paturēsim to prātā, turpmāk vērtējot sintaksi kā līmeni. Noteikti ņemama vērā V. Solnceva doma, ka līmeņi nav novietoti cits virs cita – tie it kā ieiet cits citā, tie ir savīti (Solncevs, 86).

Valodai funkcionējot, visi līmeņi funkcionē vienā laikā, un no dažādu līmeņu vienībām galu galā veidojas komunikatīvas vienības – teikumi. Tātad teikumā ir pārstāvētas visu zemāko līmeņu vienības. Vēl ir arī teksta vienības, bet tās nav šī darba izpētes objekts.

Augstāko līmeņu uzbūve ir sarežģītāka nekā zemāko līmeņu uzbūve – zemāko līmeņu vienības tajos funkcionē kā sastāvdaļas resp. elementi.

1.2. Pētījot kādu valodas līmeni, faktiski vispirms tiek pētītas attiecīgās valodas vienības, to uzbūve, sakari un funkcijas.

1.2.1. Valodā noteicošās ir funkcijas. Tas labi redzams sintaksē, kur vienkāršākās vienības ir vārdi noteiktās nozīmēs un formās. Tos iesaistot sintaksē, jāapzinās to sintaktiskā nozīme un funkcija. Šajā ziņā interesanta un noderīga ir J. Kuriloviča ideja par sintaktisko derivāciju (1936.): viņš šķir vārda formu primārās un sekundārās funkcijas, ņemot vērā vispārinātu (vārdšķirai piemītošu) leksisko nozīmi – atkarā no tās lietvārda primārā sintaktiskā funkcija ir teikumpriekšmeta funkcija, verba – izteicēja funkcija, adjektīva – lietvārda apzīmētāja funkcija un adverba – verba apzīmētāja funkcija. Katrs šo minēto vārdšķiru lietojums citā funkcijā ir sekundārs, minētai vārdšķirai mazāk raksturīgs. Tātad vārdkopai

saullaina diena funkcionējot teikumā *Šodien ir saullaina diena*, adjektīvs *saullains* lietots primārā funkcijā, bet teikumā *Diena (ir) saullaina* – sekundārā. Primārās sintaktiskās funkcijas izriet no vārdšķiru vispārinātām leksiskām nozīmēm un ir šo nozīmju zināma veida transpozīcija. (Kurilovičs 1, 61) Jēdzienu *derivācija* J. Kurilovičs ir sapratis plašā nozīmē, proti, ka sekundārā sintaktiskā funkcija izriet no primārās.

Zemāka līmeņa valodas vienības, iesaistoties augstākā līmenī, iegūst šim līmenim raksturīgas pazīmes un funkcijas, līdz ar to mainot savu līdzšinējo statusu.

Katra attiecīgā līmeņa pētniekam jātiek skaidrībā, kuras no vienībām ir svarīgākas un kura no tām ir līmeņa pamatvienība. Pamatvienība parasti ieņem centrālo vietu attiecīgajā līmenī un realizē līmeņa paradigmatiskos sakarus, tāpēc ap to it kā grupējas pārējās vienības. Sintaksē tāds ir vienkāršs teikums – tikai tam ir sintaktiska paradigma, ko nosaka sintakses līmenī galvenā – komunikatīvā funkcija; to palīdz realizēt vienkāršā teikuma gramatiskā nozīme un attiecīgās kategorijas, kas to veido (par to tālāk). Pārējās vienības realizē galvenokārt sintagmatiskos sakarus (vismaz pašreizējā izpētes līmenī). Vārdu savienojumi kā leksiski morfoloģiskas vienības savu sintaktisko aspektu realizē teikumā, savukārt salikts teikums veic savu funkciju, pamatojoties uz tā daļās realizēto vienkārša teikuma gramatisko nozīmi un paradigmu. Tas rāda, ka vienkāršam teikumam ir hierarhiskas attieksmes ar vārdu savienojumiem un saliktiem teikumiem sintakses līmeņa iekšienē. Tātad hierarhiskas attieksmes iespējamās katrā valodas sistēmā resp. apakšsistēmā (jo valoda ir sistēmu sistēma), bet pamatu līmenim veido pamatvienība līmeņa galvenajā funkcijā ar tai atbilstošo paradigmu.

Vienkāršs teikums sintaksē veic šī līmeņa un arī visas valodas galveno funkciju – domu materiālā ietērpā izveides un saziņas resp. komunikatīvo funkciju. Turklāt tajā kā sastāvdaļas funkcionē zemāko sintakses līmeņu vienības – vārdrindas un vārdkopas, bet pats tas gan pirmatnējā veidā, gan arī kā sastāvdaļa ietilpst augstāka līmeņa vienībās –

saliktā teikumā un tekstā. Visi šie sakari minētajās vienībās ir sintagmātiski – veidojas attiecīgi modeļi resp. formulas statiskā aspektā.

1.2.2. Valodniecībā, tāpat kā citās zinātnēs, pētījot valodas parādības, tiek izmantotas noteiktas opozīcijas, kas veido pretstatu vienību pētījamā objektā. Galvenās no tām ir universālas, skar valodas dabu un funkcionēšanu; tās ir: valoda un runa, sintagmātika un paradigmātika, statika un dinamika.

Valodas un runas šķirums (pretstatījums un reizē apvienojums) jāvērtē F. de Sosīra izpratnē (Sosīrs, 52). Pirmais latviešu valodniecībā nepieciešamību sintaksē pētīt gan valodas, gan runas parādību motivējis J. Kārklīšs. (Kārklīšs 1, 104)

Sintagmātiskie jeb lineārie sakari ir sintakses vienību funkcionēšanas pamats. Atsevišķu vienību vai to grupu lineāras kombinācijas veido konkrētas sistēmas, kas pastāv runas ķēdē un savukārt noder par pāreju kaimiņu līmeņi. Bezgalīgi atritinot sintagmātisko ķēdi, tajā atrodamas visas valodas vienības, visi elementi, kas veido paradigmas un līmeņus. Līmeņi faktiski ir ļoti lielas paradigmas, makroparadigmas.

Pardigmātiskie sakari ir vispārināti – tie ir t.s. vertikālie sakari, kas nepieciešami formu sistēmu izpratnei (sintaksē – teikuma formu sistēmas izpratnei). Reālā runā ir pārstāvēti 1) sintagmātiskie sakari, t.i., sakari starp dažādu klasu pārstāvjiem un 2) potenciāli – paradigmātiskie sakari, t.i., sakari šo klasu iekšienē, kā arī 3) hierarhiskie sakari, galvenokārt starp virsklasēm.

Statikas pamats ir sintaktisko struktūru paraugi – modeļi, kas izsecināti sintagmātiskajā ķēdē un no tās izņemti kā gramatisks vispārinājums. Dinamika izpaužas šo modeļu funkcionēšanā un attiecināma, piemēram, uz teikuma aktuālo dalījumu un teksta sintaksi.

Minētās opozīcijas attiecināmas uz visu sintakses līmeni. Katrā apakšlīmenī resp. apakšsistēmā konstatējamas noteiktas opozīcijas; ar tām sintakses pētniekiem jāskaras strādājot.

1.2.3. Dažādos līmeņos atšķiras valodas vienību nozīmes un funkcijas. Sintaksē šajā ziņā īpaši svarīgs vārds un vārda forma, kas funkcionē visās sintakses vienībās un arī viena pati spēj būt sintakses vienība.

Ir svarīgi norobežot savā starpā vārdu kā morfoloģijas un vārdu kā sintakses izpētes priekšmetu. Šo problēmu ir centusies risināt G. Zolotova. Viņa izvirzījusi jēdzienu un terminu *vārda sintaktiskā forma*. To viņa skaidro šādi: "Sintaktiskā forma ir primāra sintaktiska vienība, kas tiek izdalīta uz vārda kategoriāli leksiskās nozīmes un morfoloģiskās formas pamata (ieskaitot prievārdu prepozicionālās formas) un kam raksturīga sintaktiska funkcija". (Zolotova, 60) Sintaktiskā vārda forma ir elementāra sintakses vienība – tā nav sadalāma sastāvdaļās. G. Zolotova raksturo trejādas sintaktiskās formas: 1) brīvas – tās veido lietvārda locījums ar prepozīciju vai bez tās; tās funkcionē galvenokārt kā teikuma paplašinātājas; tās tiek lietotas arī virsrakstos, nosaukumos (*Pie upes*); 2) saistītas pārvaldītas sintaktiskas formas – tās veido vārdkopas (kā to atkarīgie komponenti) un teikumā funkcionē tikai vārdkopu sastāvā (*Es lasu interesantu grāmatu*); 3) konstruktīvi nosacītas sintaktiskas formas – tās nav pārvaldāmas, bet, atšķirībā no brīvajām, tām nav patstāvīgas nominatīvas nozīmes; savas nozīmes tās realizē noteikta tipa teikuma sastāvā kā viens no diviem savstarpēji nosacītiem teikuma izveides centriem. Brīvās un konstruktīvi nosacītās sintaktiskās formas teikumā veic strukturētāju (tātad teikuma komponenta) funkciju.

Morfoloģiski katra lietvārda forma locījumu sistēmā ir viennozīmīga. Piemēram, datīvam (vienā skaitlī) ir tikai viena forma: par datīva nozīmēm var runāt tikai sintaksē, jo vienas datīva nozīmes nav – nozīmju atšķirības veido vārda leksiskās nozīmes un sintaktiskās funkcijas nedalāmā vienībā. Atšķirīgu locījumu nozīmju sistēma veido locījuma formu sintaktisko polisēmiju. Iespējama arī sintaktisko formu homonimija: *Tēvs aizgāja pēc malkas* (*malka* objekta nozīmē)

– *Pēc atvесеļоšanās (laika nozīmē) viņš aizbrauca dzīvot ci-
tur.*

Brīvas sintaktiskās formas spēj brīvi savienoties, nevei-
dojot tomēr pakārtojuma sakaru – tādā veidā tās izmanto
dažādos virsrakstos u.tml., kas nav ne teikumi, ne
vārdkopas: *Viesos pie lopkopjiem; četras stundas jūrā* u.tml.
Katru no šīm sintaktiskajām formām var paplašināt, tai
pakārtojot vārdus vārdkopu sakarā: *Četras stundas vētrainā
jūrā.* (Pēc Zolotovas.)

Kā redzams, ļoti nozīmīga ir ne tikai visu sintaktisko
vārda formu funkcija, bet arī to leksiskā nozīme. Tāpēc arī
sintaksē ļoti nozīmīgas četras pilnnozīmes vārdšķiras; tikai šo
vārdšķiru vārdi spēj veidot semantiski nozīmīgas sintaktiskas
struktūras. Tās pelnījušas, ka tām piešķir patstāvīgu statusu
attiecīgajās struktūrās, it īpaši teikumā – te katram leksiski
pilnnozīmīgam vārdam pienākas noteikta teikumlocekļa sta-
tuss. Tāpēc visai riskants ir pašreiz latviešu valodniecībā
sastopamais jēdziens (un termins) *nedalāms vārdu savieno-
jums*, kas tiek uzskatīts par vienu teikumlocekli. Protams, te
nepieciešama elastība. Viena teikumlocekļa funkciju
spēj veikt frazeoloģismi, saliktie numerāļi, arī t.s. vārd-
kopu analogi, ja ar tiem saprot divu vai vismaz viena at-
tieksmju nosaucējas vārdšķiras vārdu (t.s. deiktisko vār-
du) saistījumu savā starpā vai ar kādu pilnnozīmes vārdu:
*dažs labs, viņi abi, mēs visi, kaut kas traks, viens pats, tāds
viltīgs* u.tml.

1.2.4. Semantika, t.i., nozīme kā tāda īpašu valodas
limeni neveido – tā nav materiāli uztverama ārpus valodas
vienībām. Visas sintakses parādības ir semantiski nozīmīgas.

* G. Zolotova vārdkopu analogus saprot citādi. Pēc viņas domām, tādi
veidojas, kad brīva vai konstruktīvi nosacīta vārdforma nostājas pie
vārda un to apzīmē – veidojas tikai loģiska pakārtojamība, nevis
pakārtojums; primārais jēdziens (darbība, priekšmets) pakārto
sekundāro (darbības, priekšmeta pazīmi): *tikšanās mežā, cilvēki
laukumā, strādāt par sargu, bāls no karstuma, strīds par niekiem* u.tml.
(Zolotova, 64)

Vispārināta sintaktiska semantika ir divu galveno sintaktisko sakaru – sakārtojuma un pakārtojuma – pamatā, bet uz šo sakaru pamata savukārt tiek veidotas sintaktiskas struktūras – vārdu savienojumi un salikti teikumi; šie sakari izpaužas arī tekstā. Abi minētie sakari veido zināmu vispārinātu semantisku opozīciju, un tādu pašu opozīciju veido arī attiecīgās struktūras: 1) vārdvirknes / vārdkopas; 2) salikts sakārtots teikums / salikts pakārtots teikums. Pēc savas būtības sakārtojuma sakars ir vienkāršāks, pakārtojums – sarežģītāks. Arī attiecīgās struktūras ir tādas pašas – tajās nav vienāda sarežģītības pakāpe.

Vārdvirknes un vārdkopas pārstāv vārdu savienojumus, bet veido šajā apakšsistēmā it kā divus apakšlīmeņus, kas turklāt ir opozicionāri. Abus tipus veido zemāka līmeņa – morfoloģijas – vienības: vārdi un vārdformas. Vārdvirknes veidojas no vārdformām vai nu vārdkopās (kā vienlīdzīgi atkarīgie vārdkopu komponenti: *regulāri lasīt jaunākos laikrakstus un žurnālus*), vai arī tieši teikumā (kā vienlīdzīgi teikumlocekļi: *Es regulāri lasu jaunākos laikrakstus un žurnālus*). Vārdvirknei nav nominatīvas funkcijas mūsdienu latviešu valodā; tāda ir vārdkopai, ko veido vārds (centrālais komponents, piem., *lasīt*) un vārda forma (*grāmatu*) un ko teikumā iesaista centrālais komponents, brīvi nostājoties vajadzīgajā formā.

Sintakses vienību nozīmes mainās atkarībā no līmeņiem. Piemēram, vārda forma, patstāvīgi funkcionējot, iegūst jaunu gramatisko nozīmi: sal. verba formu *saprotu* teikumā *Es to labi saprotu* un teikumu *Saprotu*. Minētais ir divkopu teikums ar nepilnu realizāciju – sakars starp predikātu un teikumpriekšmtu realizējas vienā vārdformā, kas ieguvusi sintaktisku nozīmi un funkciju – predikatīvātāti; morfoloģiskā verba forma formāli ir palikusi tāda pati. Tāpat formālais aspekts vairāk ir saistīts ar sintakses vienību statiku, bet strukturālais – ar dinamiku, ar to saprotot pāreju citā līmenī.

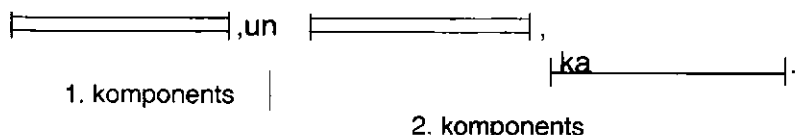
1.2.5. Pētījot sarežģītas vienības, jāizvēlas analīzes vienības – attiecīgo vienību vienkāršākās sastāvdaļas, atbilstošas pētītāja mērķim, parasti pēc apjoma šaurākas. Pētījot saliktu teikumu, parasti ir jānoskaidro sakari un attiecsmes starp diviem komponentiem, kas var izpausties arī plašākās struktūrās, tāpēc par analīzes vienību izvēlas bināru vienību, piemēram, virsteikumu un vienu palīgteikumu saliktā paplašinātā teikumā.

1.3. Pagaidām, pamatojoties uz latviešu valodas materiālu, sintaksē konstatējami četri galvenie līmeņi resp. apakšsistēmas: 1) vārdu savienojumi, 2) vienkāršs teikums, 3) salikts teikums, 4) teksts.

Vārdi un vārdu formas plašākās sintaktiskās struktūrās iesaistās atbilstoši attiecīgo struktūru prasībām, piemēram, vārdkopu veido vārds ar cita vārda formu (formām); vārdu savienojumu sintaksē var izdalīt divas apakšsistēmas: vārdvirknes un vārdkopas (par to sk. iepriekš).

Teikumu apakšsistēmas ir sarežģītākas. Zemāko veido sintakses pamatvienība – vienkāršs teikums. Salikts teikums ir augstāks līmenis – zemāko vietu tajā ieņem salikts sakārtots teikums, vidējo – salikts pakārtots teikums. Šo teikumu daļas (resp. predikatīvās vienības) reizē ir arī komponenti, kas veidoti pēc vienkārša teikuma modeļiem (protams, ar salikta teikuma īpatnībām, piemēram, redukciju). Taču pastāv arī sarežģītāka tipa salikts teikums, ko latviešu sintakses tradīcijā sauc par jauktu saliktu teikumu. Tā izveides pamatnosacījums: tajā dominē sakārtotas daļas, bet ir arī pakārtota (pakārtotas). Jauktā teikumā atšķiras daļas un komponenta jēdziens – daļas ar komponentiem var nesakrist. Piemēram, teikums var būt veidots no diviem komponentiem, no kuriem viens atbilst vienkārša teikuma modelim, bet otrs – salikta pakārtota nepaplašināta teikuma modelim ar divām daļām: *Bija uzaususi jauna diena, un mēs cerējām, ka tā būs*

veiksmīga. Shematiski:

Tādā pašā veidā var saistīties divu saliktu pakārtotu teikumu modeļi utt. u.tml. Tātad jaukts salikts teikums ir jaunas kvalitātes teikums resp. tas veido augstāku līmeni nekā salikts sakārtots un salikts pakārtots teikums (kaut arī starp tiem tāpat, kā jau iepriekš teikts, pastāv neliela hierarhiska diference).

2. Sintakses vienību tipoloģijas principiem jābūt viendabīgiem – dažādu sintakses vienību raksturošanā tie nedrīkst būt atšķirīgi. Iespējams 1) formāls un 2) semantisks viendabīgums. Valodas līdzekļu formālais viendabīgums ir virspusējs un tāpēc vieglāk saskatāms, taču to nedrīkst izvirzīt priekšplānā. Piemēram, salikta piekārtota teikuma raksturojumā MLLVG 2 izmantots cits princips nekā saliktu sakārtotu un saliktu pakārtotu teikumu raksturojumā, proti – komponentu saistījuma princips, ko apliecina formālie saistījuma līdzekļi. Tāpēc arī šis nav uzskatāms par patstāvīgu salikta teikuma tipu un kā tāds nav atradis vietu, piemēram, skolu gramatikās (kaut gan ir saprotama tendence šādu tipu izdalīt, proti, bezsaikļa teikumu atbilstme pamattīpiem – saliktam sakārtotam vai saliktam pakārtotam teikumam – ne vienmēr ir uzskatāma un viegli konstatējama).

2.1. Pēc strukturālā principa izdalītas visas nozīmīgās sintakses vienības visās apkārsistēmās. Šīs vienības var izmantot tikai, izprotot to semantiku un funkciju: tiek ņemta vērā uzbūve, ko balsta 1) vispārināta sintaktiskā semantika, 2) konkrēta sintaktiskā semantika un 3) sintaktiskā funkcija.

2.1.1. Vienību tipoloģijā semantiskais princips ir galvenais, bet parasti tas tiek izmantots it kā slēptā veidā, kādā noteiktā formālā izpausmē. Šī izpausme kā ārēji uztverama parasti izvirzās priekšplānā – tai tiek pievērsta

lielāka uzmanība. Piemēram, plaši tiek runāts par pakārtuma formālajiem paveidiem, par vārdvirkņu locekļu formālo identitāti. Vispārināts semantisks princips ir pamatā blīvējumu, teikumlocekļu u.c. raksturojumam.

2.1.2. Kamēr sintakses vienībām ar noteiktu semantiku atbilst noteiktas formas ārējā izpausmē, problēmu nav. Grūtības rodas ar daudznozīmīgām sintaktiskām struktūrām. Kā zināms, daudznozīmīguma pamatā ir vienības ar vienādu formālo izveidi, bet atšķirīgu semantiku. Tādos gadījumos šo struktūru nozīmes nosakāmas pēc pazīmēm, kas var nodrošināt tām iespēju funkcionēt. Piemēram, pirmajam teikumā *Mātes mīl meitas* un *Meitas mīl mātes* jābūt subjekta nosaukumam, objekta nosaukums nostājas aiz verba.

Sintaktiskā polisēmija var robežoties ar sintaktisko homonīmiju. Piemēram, kad jānošķir vispārinātas subjekta un objekta nozīmes un attieksmes: *mātes villaine* var būt 1) villaine, ko darinājusi māte vai 2) villaine, kas mātei pieder u.tml.

2.2. J. Kurilovičs (1948.) vārdkopu un teikumu uzskatījis par valodas apziņas elementārām formām (Kurilovičs 2) un pilnīgi pamatoti nosaucis par galvenajām valodas struktūrām. Kā iepriekš minēts, vienkāršs teikums ir sintakses pamatvienība, bet vārdkopa tajā funkcionē. Vārdam gramatikā svarīga gan morfoloģiskā (formālā), gan sintaktiskā (funkcijas) kvalifikācija. Vienkāršā teikumā vārds ir teikumloceklis (piemēram, izteicējs), vārdkopā – centrālais komponents. Pārējām sintakses vienībām šis aspekts nav tik nozīmīgs, jo tām vairs nav tieša saistījuma ar vārdu formām noteiktās funkcijās.

2.3. Viena sintakses vienību tipa ietvaros iespējami kombinētie tipi – robežgadījumi. Nevar būt kombināciju starp dažādu līmeņu vienībām, t.i., hierarhiskā griezumā – tās iespējamās tikai starp viena tipa diferenciāli atšķirīgām vienībām, pieļaujot dažādus šo vienību kombinējumus, piemēram, strukturālajos vārdkopu tipos – kombinēta tipa vārdkopas (MLLVG 2 tās sauktas par paplašinātām: *noraut sārta ābolu*

no zara), morfoloģiskajos teikumu tipos – kombinēta morfoloģiskā tipa teikumi (*Gaišs bija tīrs un smaržoja*), saliktu teikumu saistījumu tipos – saikļa, bezsaikļa un kombinēta saistījuma teikumi u.tml. Minētajos gadījumos termina *kombinēts* lietojums ir likumsakarīgs.

3. Sintakses sistēmā hierarhiski pirmā patstāvīgā vienība ir vienkāršs teikums saziņas funkcijā ar šim nolūkam piemērotu vispārinātu gramatisko nozīmi – predikativitāti.

3.1. Predikativitāte piemīt katram teikumam; vienkāršs teikums ir monopredikatīvs, salikts – polipredikatīvs. Predikativitāte veido teikuma predikatīvo kodolu un nodrošina kāda fakta, notikuma attiecināšanu pret īstenību un laiku (to nodrošina objektīvās jeb sintaktiskās modalitātes un sintaktiskā laika kategorija). Īstenība un laiks ir saistīti ar verbalitāti, kas var izpausties divējādi: 1) leksiski gramatiskā veidā (ar pilnnozīmes vārdiem – vārdiem noteiktās formās verbālos teikumos) un 2) tikai gramatiski (ar saitiņu). Predikativitātes izpratne ir tieši saistīta ar teikumu morfoloģiskajiem tipiem – to identificēšanā liela loma izteicēja leksiskajai semantikai. Šajā ziņā nozīmīgi verbi ar *esamības* nozīmi, galvenokārt *būt*. Kā norāda E. Benvenists (Benvenists, 168), verbam *būt* "ir īpašas tiesības būt klāt tādos izteikumos, kur formāli tas nefigurē". *Būt* leksiskā nozīme: 'eksistēt, piederēt pie īstenības'. Latviešu valodniecībā *būt* trijās patstāvīgās nozīmēs (eksistences, atrašanās, piederības) uzskatīts par pilnnozīmes verbu un veido verbālus teikumus. *Būt* saitiņas funkcijā rāda saistību starp diviem patstāvīgu vārdšķiru vārdiem (izņemot verbu finitā formā) predikatīvajā kodolā. Tagadnē saikni realizē arī nulles morfēma un pauze. Tādā veidā tiek apstiprināta vienādība (*Regīna Ezera ir rakstniece*), formāla vienas klases iekļaušana citā (*Suns ir gaļasēdājs*), piederība pie kādas kopības (*Jānis ir latvietis*) u.tml. Teikuma morfoloģisko tipu izpratne atkarīga no atbildes uz jautājumu, vai starp abām *būt* funkcijām ir kāda kopība. Tā ir tīri gramatiska. Latviešu valodniecībā teikumus, kuros *būt* lietots saitiņas funkcijā, parasti neuzskata par verbāliem teikumiem (sk. MLLVG 2,

skolu gramatikas). Tāpat te teikuma morfoloģisko tipu konstatēšanā par pamatu ņemti četrus patstāvīgos vārdšķiru vārdus izteicējā, to leksiski gramatiskā, nevis tikai gramatiskā nozīme. Šādai nostādnei var pievienoties.

3.2. Vienkārša teikuma tipi latviešu valodniecībā ir izstrādāti samērā detalizēti. Atbilstoši noteiktiem principiem pastāv galvenie vienkārša teikuma tipi: 1) pēc minimuma – nepaplašināts / paplašināts teikums; 2) pēc struktūras pamatzpaušmes (t.s. pamattipa) – divkopu / vienkopas teikumi; 3) pēc izteicēja morfoloģiskās vārdšķiru piederības – verbāli / neverbāli teikumi; neverbālie ir nomināli vai adverbiāli; 4) pēc formālām teikuma struktūras shēmas realizācijām – pilni / nepilni teikumi. Turpmāk nedaudz par katru no tiem.

(1) Pēc J. Kuriloviča domām, teikums gramatiskā nozīmē ir divlocekļu komplekss, kura būtība pastāv izteicēja (vai tā grupas) pretstatījumā teikumpriekšmetam (vai tā grupai) – veidojas teikuma predikatīvais daļījums, ko pārstāv gramatiskā centra locekļi. (Kurilovičs 2, 48) Gramatiskais centrs veido teikuma struktūras shēmas pamatu un ir obligāta vienkārša teikuma pazīme. Minimums pārstāvēts tikai ar gramatiskā centra locekļiem – veidojas nepaplašināts vienkāršs teikums. Saliktā teikumā šis pats princips izpaužas citādi – jābūt minimālam komponentu skaitam. Uzskatot jauktu saliktu teikumu par īpašu saliktā teikuma tipu, nepaplašinātu jauktu saliktu teikumu veido vismaz trīs daļas (divas no tām var veidot vienu komponentu).

(2) Divkopu vai vienkopas tipu nosaka galvenokārt izteicēja (it īpaši verba) saistāmība: *Diena aust. List.* Tas it īpaši attiecas uz verbāliem teikumiem. [Nav izdevīgs termina otrās sastāvdaļas *kopa* lietojums – sal. ar terminu *vārdkopa*, kur tam ir pilnīgi cita nozīme.]

(3) Par morfoloģiskajiem tipiem sk. 3.3.

(4) Raksturojot vienkāršu teikumu pēc pamattipu pilnas vai nepilnas realizācijas, tiek ņemtas vērā predikatīvā kodola potenciālās iespējas gan sintagmātiskā (*Lasi. – Tu lasi.*), gan paradigmātiskā aspektā (*Pavasaris. – Ir pavasaris.*).

Par nepilniem teikumiem dažkārt tiek uzskatītas teksta vienības, piemēram, izsacījumi *Oi! Hallo! Jāni!* Tie vispār nav teikumi, jo to pamatā nav noteiktas struktūras shēmas; tos varētu saukt par izsacījumiem (J. Kārklīšs).

Bez minētajiem vēl ir arī teikuma funkcionāli komunikatīvie tipi, kas attiecināmi kā uz vienkāršiem, tā arī uz saliktiem teikumiem. Tie līdz šim latviešu valodniecībā saukti par modālajiem tipiem (stāstījuma, jautājuma, izsaukuma, pamudinājuma teikumi), taču pašreiz ir precizējama sintaktiskās modalitātes izpratne, tāpēc šo tipu par modālo saukt nebūtu vēlams – ar terminu *funkcionāli komunikatīvie tipi* tie veiksmīgi raksturoti pēc komunikatīvās funkcijas aspektiem.

3.3. Vērtējot vienkārša teikuma morfoloģiskos tipus, liela nozīme ir polifunkcionāliem vārdiem, tādiem, kā *būt*. Ir trīs galvenie morfoloģiskie tipi – verbāli (apm. 80–85% visu vienkāršo teikumu), nomināli (apm. 11–14%) un adverbāli (apm. 4–6%).

Latviešu valodniecībā ir tradīcija ņemt vērā verba leksisko nozīmi; teikumi ar verbu saitiņas funkcijā, tāpat kā teikumi ar saitiņu nulles formā, tiek uzskatīti par nomināliem vai adverbāliem: *Diena ir saulaina. Diena saulaina. Pavasaris ir klāt. Pavasaris klāt*. Grūtības var sagādāt verba leksiskās nozīmes resp. desemantizācijas pakāpes konstatēšana, it īpaši tāpēc, ka ne vienmēr verbs ir pilnīgi desemantizējies. Saitiņas funkcijā bez *būt* lieto arī citus desemantizētus verbus: *Māja ir tukša. – Māja stāv tukša. Spuldzīte pie griestiem stāv tumša*. Verba gramatisko un leksisko nozīmju šķiršana ir pamatota un pieņemama, tā palīdz izprast teikuma formu sistēmu resp. lietojumu. Primāro sintaktisko funkciju vārdam nodrošina pilna leksiskā nozīme.

Ir arī citāda pieeja šiem jautājumiem. Piemēram, E. Benvenistam, L. Tenjēram un citiem. E. Benvenists par nominālu teikumu uzskata tikai tādu, kurā verba nav vispār – arī saitiņas funkcijā. (Benvenists 173) Viņš aizrāda, ka nominālu teikumu nedrīkst uzskatīt par teikumu ar neminētu verbu vai par teikumu ar saitiņu nulles formā (kā tas darīts latviešu

valodniecībā – skat. J. Kārklīņa ieviesto terminu *potenciāli verbāls teikums* (Kārklīņš 2, 50), kas ļoti labi iederas teikuma formu sistēmas raksturojumā).

Predikativitāte tiek realizēta ar gramatiskajiem līdzekļiem – verba formu sistēmu verbālā izteicējā, saitiņu verbālā izteicējā ar infinitīvu (*Dzīvot ir strādāt.*), nominālā un adverbiālā izteicējā; tādā veidā teikums tiek attiecināts pret īstenību un laiku.

Apjoma dēļ nav iespējams pievērsties jēdzieniski sintaktiskajām attieksmēm un tiem tipiem, kas veidojas uz šī pamata. Vienāda sintaktiski semantiskā jeb jēdzieniskā attieksme var būt atšķirīgām struktūrām, piemēram, atributīva nozīme ir kā apzīmētājam (*saulaina diena*), tā arī izteicējam (*Diena ir saulaina*).

* * *

Kā redzams no iepriekš teiktā, sintakses vienības atbilstoši to nozīmēm un funkcijām veido opozicionārus pārus. Katrā apakšsistēmā uz opozīciju pamata veidojas it kā nelielas, pēc sarežģītības atšķirīgas pakāpes – sal. vārdvirknes ar vārdkopām, saliktus sakārtotus teikumus ar saliktiem pakārtotiem u.tml. Visu sintakses vienību izveidē nozīmīgi ir leksiski patstāvīgo vārdšķiru vārdi. Sintaktiskās funkcijas ir primāras; sintaktiskās formas ir tām pakļautas. Ideāls stāvoklis būtu: noteiktai funkcijai atbilstoša formālā izveide. Ja tā nav, dziļajām attieksmēm nav noteiktas realizācijas virsējā struktūrā; tad var rasties grūtības un arī sarežģījumi saziņā. Sakarības starp leksiskām un gramatiskām nozīmēm pastāv, lai novērstu šīs problēmas.

Citētā literatūra

- MLLVG 2 – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 2. d. Sintakse.R., 1962,
 Kārklīņš 1 – Kārklīņš J. Teikuma struktūras raksturošanas aspekti// Latviešu valodas un literatūras problēmas. R., 1970, 103. –113. lpp.

- Kārklīšs 2 – Kārklīšs J. Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē. R., 1970, 1. d.
- Benvenists – Бенвенист Э. Именное предложение//Общая лингвистика. М., "Прогресс", 1974, с. 167–183.
- Zolotova – Золотова Г. О синтаксической форме слова// Мысли о современном русском языке. М. 1969, с. 58–66.
- Kurilovičs 1 – Курилович Е. Лексическая деривация и синтаксическая деривация// Очерки по лингвистике. М. 1962., с. 57-70.
- Kurilovičs 2 – Курилович Е. Основные структуры языка: словосочетание и предложение// Очерки по лингвистике. М. 1962., с. 48-56.
- Solncevs – Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М., "Наука", 1977,
- Sosiņs – де Соссюр Ф. Курс лингвистики// Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977.

Sarmīte LAGZDIŅA

VIENKĀRŠS TEIKUMS UN TĀ ROBEŽAS

Teikuma būtības un robežu jautājuma risinājums ir atkarīgs no valodnieka skata punkta resp. teorētiskās nostādes. Šajā rakstā formulētā teikuma izpratne balstīta uz t.s. atkarību gramatiku – strukturālās valodniecības ietvaros izveidojušos mūsdienu sintakses koncepciju – tās populārākajā versijā, kas atzīst verba centrālo lomu teikuma struktūras organizācijā un teikuma strukturālā minimuma jeb modeļa noteikšanai izmanto valences principu.

Atkarību gramatikā, tāpat kā strukturālajā sintaksē vispār, atbilstoši teikuma objektīvajām īpašībām tiek konsekventi šķirti dažādi teikuma aspekti – strukturālais un komunikatīvais jeb funkcionālais aspekts; strukturālā aspekta ietvaros savukārt izšķir formālo jeb sintaktisko un semantisko aspektu. Šis šķirums nepieciešams tāpēc, ka starp formu, nozīmi un funkciju valodā kopumā nepastāv iepriekšnoteikta viennozīmīga atbilde. Starp šiem aspektiem pastāv asimetrija: forma pati par sevi vēl nenosaka nozīmi, nozīme nenosaka funkciju utt. (sal., piemēram, teikumus ar identu gramatisko formu, bet atšķirīgu sintaktisko nozīmi: *Viņš ēd ābolu* un *Viņš saprot jautājumu*; ar identu sintaktisko nozīmi, bet dažādu gramatisko formu: *Šeit pārdod puķes* un *Šeit tiek pārdotas puķes*; ar identu gramatisko formu un sintaktisko nozīmi, bet dažādu komunikatīvo funkciju: *Ko tu te meklē?* jautājuma un skarba aizrādījuma funkcijā). Tieši dažādo aspektu asimetrijas dēļ valoda ir spējīga ar ierobežotu elementu un to pieļaujamo kombināciju skaitu izteikt praktiski neierobežotu saturu un pildīt jebkuru komunikatīvo funkciju.

Dzīvajā valodā visi aspekti, protams, darbojas vienlaikus, un starp tiem vērojams arī zināms paralēlisms. Taču valodnieciskajā izpētē teikuma dažādo aspektu šķirums dod iespēju dziļāk izziņāt katru aspektu ar tā specifikai atbil-

stošām metodēm un tuvoties visu aspektu sarežģītās un dažkārt pat pretrunīgās mijiedarbības izpratnei.

Būtiskākais no sākumā minēto aspektu šķirumiem teikuma līmenī ir strukturālā un komunikatīvā aspekta šķirums, kas principā atbilst dihotomijai valoda–runa. Teikuma līmenis ir tas valodas līmenis, kurā vistiešāk saskaras abstraktā valodas sistēma ar tās reālo funkcionēšanu. Tieši teikuma līmenī ar predikācijas mehānisma palīdzību notiek nosacīto valodas zīmju attiecināšana uz īstenību un valodas sistēmai piemītošo potenciālu realizācija konkrētos saziņas aktos. Tādējādi teikums (ši termina tradicionālajā izpratnē) faktiski pieder vienlaikus pie divām kardināli atšķirīgām sistēmām: pirmkārt, pie valodas gramatiskās sistēmas, kas atbilstoši savai būtībai principā abstrahējas no teikuma iespējamā konteksta un konsituācijas (valodiskās un nevalodiskās apkaimes), un, otrkārt, pie valodiskās komunikācijas sistēmas, kur teikums vispār eksistē tikai kā konkrēta teksta elements un līdz ar to obligāti ir orientēts uz saziņas situāciju un cieši integrēts tekstā.

Šis teikuma divdabības dēļ tā strukturālā un komunikatīvā aspekta attieksmēs asimetrija izpaužas tik intensīvi, ka veidojas ne vairs viena un tā paša objekta – t.s. reālā teikuma – uzbūves un lietojuma aspekta pretstatījums, bet jau divu atšķirīgu objektu pretstatījums. Komunikācijas sistēmā tā ir komunikatīva vienība, jebkura runas akta (valodiskās saziņas procesa pamatvienības) realizācija konkrētā materiālā izpaušmē, kuru izdala pēc jēdzieniskiem, funkcionāliem un akustiskiem vai grafiskiem kritērijiem neatkarīgi no tās gramatiskās struktūras (sal. *Man iet labi; Es sapratu, ko tu teici; Kāpēc tikai vienu?; Tramvajs!; Atļaujiet!; Protams; Jā* utt.). Taču vispārātzīts ir fakts, ka atšķirībā no zemāko valodas līmeņu vienībām teikumi kā konkrēti materiāli objekti, t.i., visas jau izrunātās vai uzrakstītās un arī visas iespējamās reālās saziņas vienības, nevar piederēt pie valodas sistēmas; to potenciālais skaits ir bezgalīgs un komunikācijas procesā tie tiek veidoti katru reizi no jauna. Tātad valodas sistēmā

teikums var būt tikai abstrakta gramatiska vienība, sintaktiska struktūra gramatisko kategoriju līmenī – neatkarīgi no pieraksta veida ar gramatisko kategoriju simboliem vai konkrētām leksēmām attiecīgajā gramatiskajā formā.

Šādu divu objektu šķirumu balsta arī fakts, ka katram no tiem savukārt var izdalīt savu sintaktisko, semantisko un funkcionālo aspektu. Teikumam kā komunikatīvai vienībai parasti ir sava sintaktiskā struktūra, tam ir aktuālā jēga jeb saturs un funkcija – būt par tiešu valodiskās saziņas līdzekli. Teikumam kā gramatiskai vienībai ir sintaktiskā struktūra, vispārināta sintaktiskā nozīme un funkcija – būt par strukturālo paraugu konkrētām saziņas vienībām.

Atšķirīgiem objektiem ir ne tikai lietderīgi, bet pat nepieciešams sākotnēji vienīgā apzīmējuma vietā ieviest divus atšķirīgus apzīmējumus, tradicionālo terminu "teikums" attiecinot uz gramatisko vienību, bet komunikatīvo vienību nosaucot ar jaunu terminu "izteikums"; šāda terminu izvēle sasaucas ar citu valodu praksi – sal., piemēram, vācu *Satz* un *Äußerung*, angļu *sentence / clause* un *utterance*, krievu *предложение* un *высказывание*. Tālāk šajā rakstā termini "teikums" un "izteikums" lietoti tikko definētajā nozīmē. (Latviešu valodniecībā līdz šim parasti saskaņā ar J.Kārkliņa iedibināto nedaudz atšķirīgo klasifikācijas sistēmu termins "izteikums" lietots šaurākā nozīmē, attiecinot to tikai uz komunikatīvajām vienībām bez teikuma struktūras, bet jebkuras komunikatīvās vienības nosaukšanai izmantots termins "komunikāts".)

Teikumi principā ir izteikumu strukturālie paraugi, taču tas nenozīmē, ka katrai izteikuma struktūrai atbilst savs analogas struktūras paraugs valodas sistēmā, citiem vārdiem, savs teikums. Valodas sistēmā eksistējošās paraugstruktūras neaptver un nevar aptvert visus izteikumu struktūras variantus. Atbilstošā kontekstā un konsituācijā izteikuma funkciju var iegūt praktiski jebkura sintaktiska konstrukcija vai vārdforma, un teikuma statusa atzīšana visām izteikumu formām nozīmētu, ka teikumam vispār nav nekādu strukturālu iero-

bežojumu. Atkarību gramatikā teikumam kā jau gramatiskai resp. valodas sistēmas vienībai, pirmkārt, piemīt noteiktas strukturālās pazīmes, otrkārt, tas ir strukturāli neatkarīgs no varbūtējā konteksta un konsituācijas; tādējādi teikums atbilst zināmām "gramatiska ideāla" prasībām. Savukārt konkrētu izteikumu veidošanas procesā atkarībā no komunikācijas mērķiem vai konteksta un konsituācijas nosacījumiem var notikt dažādi abstraktā strukturālā parauga pārveidojumi, galvenokārt t.s. redukcija: izteikumā bieži netiek eksplicīti realizēti kādi abstraktās teikuma struktūras elementi, kas tomēr piedalās izteikuma aktuālās jēgas veidošanā un ar konkrētajai saziņas situācijai pietiekamu precizitāti izsecināmi no konteksta vai konsituācijas (sal., piemēram, izteikumu *Mašīnu!* par atbildi uz jautājumu *Ko tev uzdāvināt dzimšanas dienā?*); daļa šādu izteikumu noteiktā funkcijā formalizējušies, un tiem vairs nav konstatējams noteikts strukturālais paraugs teikuma formā (*Uzmanību!*; *lekāpt!* u.c.). Ir arī izteikumi, kam vismaz sinhroniskā skatījumā vispār nav teikuma struktūras pazīmju (*Jā!*; *Labdien!*; *Jāni!* u.c.).

Apkopojot teikto, vēlreiz jāuzsver, ka šādā koncepcijā tikai uz izteikumiem jeb reālajām teksta vienībām ir attiecināms visās tradicionālajās teikuma definīcijās ietvertais raksturojums "saziņas vienība"; savukārt teikumam obligāta pazīme ir atbilstība noteiktām gramatiskām prasībām, t.i., gramatiskā pareizība jeb gramatiskums. No tā izriet, ka teikums nav saziņas vienība, bet saziņas vienībai resp. izteikumam ne vienmēr ir teikuma forma. Šis secinājums nenozīmē vienas vai otras vienības "nepilnvērtīguma" atzīšanu, kā varētu likties, traktējot terminu "teikums" tradicionālā izpratnē. Tieši pretēji, divu dažādu objektu – teikuma un izteikuma – izdalīšana viena objekta – tradicionālā teikuma vietā atrisina tradicionālajā gramatikā neizbēgamo strukturāli nepilno teksta vienību klasifikācijas problēmu, jo par teikuma sintakses objektu tiek uzskatītas tikai izteikumu ideālformas, no konteksta un konsituācijas strukturāli neatkarīgas, gramatiski pilnvērtīgas vienības – teikumi, savukārt

jebkuras struktūras reālās, komunikatīvi pilnvērtīgās teksta vienības resp. izteikumi tiek attiecināti uz pragmatikas un teksta gramatikas kompetenci. Teikuma formai neatbilstošo reālo teksta vienību strukturālā klasifikācija nevar būt teikuma sintakses uzdevums, jo šo vienību struktūras analīze nav adekvāti veicama bez konkrētā konteksta un konsituācijas faktoru iesaistījuma. Teikuma sintaksē aplūkojami tikai atsevišķi redukcijas veidi, kuru pamatā diahroniski gan var saskatīt ļoti vispārinātas konsituācijas ietekmi, bet kuri sava tipiskuma dēļ ieguvuši gramatisku funkciju un nerada konstrukcijas strukturālu atkarību no konteksta vai konsituācijas (piemēram, 2. personas vietniekvārda redukcija pie verba pavēles izteiksmē).

Atkarību gramatikā teikumu klasifikācija pēc komplicētības pakāpes balstīta tikai uz strukturāliem kritērijiem, tāpēc, kā redzams arī tālāk, tā tikai vispārīgos vilcienos atbilst tradicionālās gramatikas teikumu iedalījumam vienkāršos un saliktos teikumos. Parasti tiek izmantoti arī no tradicionālajiem atšķirīgi, konceptuāli atbilstošāki termini. Atkarību gramatikas izpratnē teikumam kā sintakses pamatvienībai principā ir jābūt elementārai struktūrai (sal. tradicionālo vienkāršo teikumu), tāpēc elementāras struktūras apzīmēšanai parasti tiek lietots vienvārda termins "teikums" bez papildu precizējuma. Teikumi šādā skatījumā ir arī saliktu teikumu daļas, ja vien tās atbilst tālāk minētajām teikuma strukturālajām pazīmēm. Šādā nozīmē, t.i., kā tradicionālā "vienkāršā teikuma" daļējs sinonīms, termins "teikums" lietots arī tālāk šajā rakstā; apzīmējums "vienkāršs teikums" tādā pašā nozīmē izmantots tikai dažviet, kur vienvārda termins varētu radīt pārpratumus. Tradicionālie termini "salikts pakārtots teikums" un "salikts sakārtots teikums" vienkāršības dēļ saglabāti.

Teikumam kā izteikumam – konkrētai situācijai piesaistītu reālo saziņas vienību – strukturālajam pamatam ir jāreprezentē specifiska valodiskā struktūra, kas abstrahētā

veidā atspoguļo kādu vispārinātu elementāru īstenības situāciju; teikumam kā valodas sistēmas vienībai jābūt potenciāli autonomam – t.i., tam arī izolētā pozīcijā jāatspoguļo vispārinātā īstenības situācija bez konteksta un konsituācijas atbalsta, tikai ar savu gramatisko struktūru. No šīm prasībām izriet četras teikuma strukturālās pazīmes:

1) teikumam jāsaturs finitais verbs;

2) tam jāsaturs visi sintaktiskā modeļa obligātie komponenti;

3) tas nedrīkst saturēt sintaktiskās atkarības rādītājus;

4) tas nedrīkst būt strukturāli atkarīgs no konteksta vai konsituācijas.

Tālāk šīs teikuma pazīmes aplūkotas sīkāk.

1. Teikumam jāizsaka gramatiskā predikativitāte paša teikuma struktūras ietvaros, neatkarīgi no jebkura iespējamā konteksta un konsituācijas, un tikai ar gramatiskiem līdzekļiem, neatkarīgi no elementu iespējamās leksiskās realizācijas, intonācijas u.c. faktoriem (izteikumā aktuālā predikācija jeb tiešs attiecinājums uz konkrētu īstenības situāciju var realizēties arī ar citiem – intonatīviem vai leksiskiem līdzekļiem vai ar konteksta un konsituācijas atbalstu). Tāpēc teikumā obligāti jābūt verba (patstāvīga verba vai palīgverba) finītajai formai, kas vienīgā var realizēt gramatiskās predikativitātes kategorijas – modalitāti un laiku. Saskaņā ar verbocentrisko principu finitais verbs teikumā ir absolūti neatkarīgais elements, kas viens pats atrodas teikuma elementu atkarību hierarhijas virsotnē (šādā koncepcijā gan subjekts, gan predikatīvs ir no verba atkarīgi komponenti, kas teikuma hierarhiskajā struktūrā atrodas vienā rangā ar citiem no verba tieši atkarīgajiem komponentiem – objektiem un apstākļiem, resp., tradicionālajiem palīglocekļiem).

Tātad par teikumiem terminoloģiskā nozīmē nav uzlūkojamas verbālas konstrukcijas, kurās atkarību hierarhijas augstākais elements ir infinita verba forma, – patstāvīga izteikuma funkcijā iespējamās konsituatīvi atkarīgās infinitīvkonstrukcijas (*Eksponātus ar rokām neaizskart!*) vai divdabja

konstrukcijas (*Kurp iedams?*), kā arī infinitīvkonstrukcijas vai divdabja konstrukcijas, kas parasti sastopamas tikai gramatiski atkarīgā pozīcijā ((*Brālis apsolīja*) *aizvest mani uz staciju*; (*Viņš izdzirda*) *kādu nākam*). Taču konstrukcijas ar infinito verbu centrā ir lielā mērā analogas teikumam: tās ir teikuma struktūras modifikācijas, kas iegūstamas no teikumiem, izmantojot vienkāršus regulārus pārveidojumus (t.s. transformācijas), ko parasti nosaka attiecīgā sākotnējā teikuma iesaistījums plašākā konstrukcijā (sal. *Brālis aizvedīs mani uz staciju* → (*Brālis apsolīja*) *aizvest mani uz staciju* ar finitā verba pārveidojumu infinitīvā un subjekta likvidāciju (subjekts sakrīt ar centrālās darbības – *apsolīja* – subjektu); *Kāds nāk* → (*Viņš izdzirda*) *kādu nākam* ar finitā verba pārveidojumu divdabja formā un subjekta pārveidojumu akuzatīvā). Ar pretēja virziena transformācijām šīs konstrukcijas pārveidojamas atpakaļ teikumos. Turklāt infinitīv-konstrukcijām un bieži arī divdabja konstrukcijām ir teikuma vērtība saliktu teikumu sastāvā (par to sk. arī tālāk). Tāpēc infinitās verbālās konstrukcijas līdz ar palīgteikumiem, kam piemīt līdzīgas īpašības (sk. 3. pazīmi), var nosaukt par potenciāliem teikumiem; arī tie ir gramatikas (galvenokārt salikta teikuma sintakses) izpētes objekts.

Latviešu valodā prasībai pēc obligāta finitā verba teikuma sastāvā ir arī daži izņēmumi – teikumi ar reducētu finitō verbu, kuros redukciju nenosaka konkrētā konteksta vai konsituācijas faktori. Arī šādi teikumi ir potenciāli autonomi, taču, tāpat kā teikumi ar citu komponentu redukciju tādos pašos nosacījumos (sk. 2. pazīmi), tie nepārstāv atsevišķu teikuma tipu vai modeli, bet to pašu verbālo modeli kā attiecīgie teikumi ar eksplicītiem komponentiem. Reducētais verbs jeb verba nullforma teikumā pilda tādas pašas gramatiskās, strukturālās un semantiskās funkcijas kā eksplicīts finitais verbs un tādējādi realizē arī gramatisko predikatīvātāi.

Šeit pieskaitāmi, pirmkārt, teikumi ar palīgverba *būt* īstenības izteiksmes un atstāstījuma izteiksmes vienkāršās tagadnes formas redukciju (*Viesi jau [ir] sanākuši*; *Pēkšņi*

kāds [esot] zvanijis pie durvīm), kas gramatiski iespējama jebkura sastāva un nozīmes teikumā neatkarīgi no konteksta un konsituācijas; otrkārt, teikumi ar patstāvīga verba īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes formas redukciju (*Viņš tūlīt [dodas / metas / skrien] pa kāpnēm lejā; Mežmalā [ir / aug] liels ozols; [Nav] ne vēja, ne vilnišu*), kuros par verba nullformas klātbūtni, tā formu un semantiku viennozīmīgi liecina paša teikuma sastāvs resp. reducētā verba valences (saistītājspējas) nosacītie teikuma komponenti. Šāda redukcija iespējama arī salikta teikuma daļās (*Augšā [ir] zila debess, lejā [ir] dzeltenī ziedošas pļavas, bet pa vidu [ir] tumšzaļa mežu siena*).

Savukārt par teikumiem nav uzskatāmas konstrukcijas ar konteksta vai konsituācijas nosacītu finitā verba redukciju (sk. 4. pazīmi).

No aplūkotajiem redukcijas gadījumiem jāatšķir šķietami bezverba teikumi salikta teikuma daļas pozīcijā. Viena un tā paša salikta teikuma robežās leksiski identi elementi, arī finitais verbs, var būt neatkārtoti resp. minēti tikai vienā daļā (*Daži viņu uzskata par atturīgu, bet mēs [viņu uzskatām] par augstprātīgu*). Eksplicīti realizētos elementus lineārajā ķēdē uzskata par piederīgiem pie visām saliktā teikuma daļām, kurām tie ietilpst sintaktisko atkarību struktūrā, un, aplūkojot katru daļu atsevišķi, tās visas atzīstamas par struktūrā pilniem teikumiem (*Daži viņu uzskata par atturīgu* un *Mēs viņu uzskatām par augstprātīgu*). Kopīgi verbālie elementi savas struktūrveidojošās funkcijas dēļ var attiekties tikai uz vairākām salikta teikuma daļām, taču pats leksiski idento elementu neatkārtotības princips ir gramatiski normatīvs (un noteiktos nosacījumos pat obligāts) sintaktisko konstrukciju veidošanas paņēmieni, kas izriet no valodas līdzekļu ekonomijas tendences un skar visdažādākos elementus gan vienkāršā teikumā, gan salikta teikuma daļās (sk. arī 2. pazīmi).

2. Teikumam jābūt veidotam pēc kāda attiecīgajā valodā eksistējoša sintaktiskā modeļa, ko nosaka teikumā obligāti

ietilpstošais patstāvīgais verbs (finitā vai infinitā formā) resp. tā valence. Patstāvīgais verbs ar savu leksisko nozīmi izsaka notikumu (darbību, norisi, stāvokli), bet no tā atkarīgie elementārie vai kompleksie (paplašinātie) modeļa komponenti jeb aktanti reprezentē verbam specifiskus konkrētus vai abstraktus situācijas komponentus, bez kuriem attiecīgais notikums nevar realizēties (nespecifiskie no verba atkarīgie komponenti tādā vai citādā leksiskā realizācijā var saistīties ar jebkuru verbu un modeli neietilpst). Daži aktanti var būt fakultatīvi un, ja tie konkrētajā saziņas aktā nav informatīvi būtiski, teikumā var palikt neminēti (tālāk dotajā piemēru grupā tie likti apaļajās iekavās; uzskatāmības dēļ šajos piemēros nav ietverti modeļi neietilpstoši teikuma komponenti, kā arī iespējamie kompleksu aktantu iekšējās struktūras atkarīgie locekļi). Fakultatīvo aktantu nerealizēšanās konkrētā teikumā nelikvidē tā gramatiskumu, kurā ietilpst arī spēja bez konteksta un konsituācijas atbalsta izteikt kādu elementāru satura vienību. Taču teikumam jā satur visi obligātie aktanti, t.i., modeļa komponenti, bez kuru klātbūtnes teikums parasti kļūst negramatisks (*Mašīna nedarbojas; Meitene šķērso ielu; Man ir auksti; Vilciens iet uz Krustpili; Vecāki aizsūtīja (kaimiņu) pēc ārsta; Visi iekāpj (vagonā) / Visi ir iekāpuši (vagonā); Tēvs dāvināšot (dēlam) divriteni / Tēvs gribot dāvināt (dēlam) divriteni* utt.; sal. attiecīgajām verbu nozīmēm negramatiskas konstrukcijas **Nedarbojas; *Meitene šķērso; *Man ir; *Vilciens iet* (pareiza citai verba nozīmei); **Vecāki aizsūtīja (kaimiņu); *Tēvs dāvināšot (dēlam)*, kas korektā lietojumā traktējamas tikai kā izteikumi ar obligāto aktantu kontekstuālu vai konsituatīvu redukciju).

Arī šai prasībai ir savi izņēmumi – obligāto aktantu redukcijas gadījumi, kuros saglabājas teikuma gramatiskums. Šāda redukcija resp. obligātā aktanta nullforma vērojama, pirmkārt, ja paša teikuma sastāvs vai attiecīgā verba nozīme nepārprotami prognozē reducētajam aktantam tikai vienu vai dažas noteiktas iespējamās leksiskās realizācijas (parasti tas ir tradicionālais ietvertais teikuma priekšmets: [Es] *aizeju uz*

slidotavu; retāk sastopama obligāto objektu redukcija: *Baznicēni lūdz* [Dievu]; dažkārt iespējama arī paša valences nesēja – patstāvīgā verba – infinitās formas redukcija: *Mazie jau grib* [iet] *uz mājām*); otrkārt, ja attiecīgā aktanta nullforma ieguvusi gramatisku funkciju (2. personas vietniekvārda redukcija pie verba pavēles izteiksmē: [Tu] *nāc drīz atpakaļ!*; 3. personas subjekta redukcija nenoteiktas un vispārinātas personas teikumos: *Pastkastīti* [kāds] *iztukšo trīs reizes dienā*; akuzatīvobjekta redukcija pie verba t.s. absolūtajā lietojumā: *Viņš labprāt dāvina* [kaut ko (kādam)]).

Ja patstāvīgā verba infinitās formas vai obligātā aktanta redukciju nosaka konteksta vai konsituācijas ietekme, rodas izteikumu formas bez teikuma statusa (sk. 4. pazīmi).

Tāpat kā finitais verbs (sk. 1. pazīmi), arī patstāvīgā verba infinitā forma un obligātie aktanti vai to iekšējās struktūras elementi lineārajā ķēdē var būt kopīgi vairākiem vienkāršiem teikumiem salikta teikuma daļas pozīcijā (*Tavs tēvs to nevarēja izdarīt, bet mans* [tēvs] *varēja* [to izdarīt]), bet neverbālie kompleksu aktantu iekšējās struktūras elementi – arī vairākiem viena un tā paša vienkāršā teikuma komponentiem (*Jau 85 procenti pilsoņu vecās pases apmainījuši pret jaunajām* [pasēm]).

3. Teikums nedrīkst saturēt strukturālus elementus, kas liecina par konstrukcijas sintaktisko atkarību, t.i., pakārtojuma vārdus (*ka viņš ir atnācis; kura grāmatu es pašlaik lasu* u.tml.), – tādai konstrukcijai nepiemīt potenciāla autonomija. Konstrukcijas, kas satur to sintaktiskās atkarības rādītājus, nosacīti sauc tradicionālajā vārdā par paligteikumiem. Arī paligteikumi parasti pieskaitāmi pie potenciāliem teikumiem: sintaktiskās atkarības rādītājus teikums iegūst, tikai iekļaujoties salikta teikuma sastāvā, savukārt paligteikums pārveidojams atpakaļ sākotnējā teikumā (dažreiz vispirms potenciālā teikumā – infinitīvkonstrukcijā), atmetot pakārtojuma saikļus resp. nomainot relatīvos pakārtojuma vārdus ar absolūtiem apzīmējumiem (*ka viņš ir atnācis* → *Viņš ir atnācis; kura grāmatu es pašlaik lasu* → *Šī autora grāmatu es pašlaik*

lasu; (Es šaubos.) vai man pieņemt šo piedāvājumu → man pieņemt šo piedāvājumu → Es pieņemu šo piedāvājumu).

Konstrukcijas atkarīgā pozīcija saliktā teikumā pati par sevi vēl nenosaka tās paligteikuma statusu: atkarīgā pozīcijā iespējamās arī potenciāli autonomas konstrukcijas resp. teikumi ((*Es jau zināju – viņš ir atnācis*) un jau minētās infinitivkonstrukcijas un divdabja konstrukcijas bez pakārtojuma vārda (sk. 1. pazīmi), kas tāpat nav paligteikumi. Arī semantiskā atkarība vien, bez sintaktisko līdzekļu atbalsta, nav iemesls konstrukcijas kvalificēšanai par paligteikumu (sal. *Mēs esam atgriezušies, tātad dzīve sākas no jauna* ar sintaktiski neatkarīgām daļām). Sakārtojumā saistītu salikta teikuma daļu vērtējumu neietekmē arī sakārtojuma saiklis (tas atšķirībā no pakārtojuma saikļa neietilpst atsevišķo daļu struktūrā).

4. Teikums nedrīkst būt strukturāli atkarīgs no konteksta vai konsituācijas, t.i., par teikumiem nav uzskatāmas konstrukcijas, kurās teikuma struktūrai obligātu komponentu (finitā verba, patstāvīgā verba, obligāto aktantu) redukciju kompensē konteksts vai konsituācija. Šādu izteikumu pilnā jēga ir plašāka, nekā izriet no konstrukcijā realizētajiem komponentiem, un izolētā pozīcijā tā nav viennozīmīgi nosakāma, jo tās veidošanā piedalās arī iepriekš neprognozējami teksta līmeņa vai nevalodiski faktori.

Konstrukcijās ar kontekstuālo redukciju reducētie komponenti viennozīmīgi nosakāmi pēc eksplīcīti realizētiem konteksta elementiem ((– *Tos ābolus jau nevar ēst.*) [Tie ir] *vēl galīgi zaļi.* – [Tos] *var gan ēst*); (*Anita Bērziņa dzimusi 1946. gadā.*) *1963. gadā [viņa] beigusi vidusskolu. Tai pašā gadā [viņa] iestājusies Filoloģijas fakultātē*). Savukārt konsituatīvās redukcijas rezultātā parasti veidojas izteikumi, kuriem attiecīgajā konsituācijā ar saziņas vajadzībām pietiekamu precizitāti gan konstatējama pilnā jēga, bet bieži nav viennozīmīgi rekonstruējama pamatā esošā teikuma pilnā struktūra vai pat tā sintaktiskais modelis; liela daļa šādu izteikumu kļuvuši par standartizētām formulām (*Divas līdz Ogrei; Pa*

labi; Uz vienu vārdu; Vienu mirkli; Ļoti patīkami; Uzmanību!). Te pieder arī tradicionālie nominatīvteikumi (*Vakars; Liels ozols; Vēl viens piemērs; Kāda nekaunība!* u.tml.), faktiski – tipiskas konsituatīvi atkarīgas izteikumu formas, kurām spēju funkcionēt par komunikatīvām vienībām piešķir nevis pašas konstrukcijas gramatiskā struktūra (valodas sistēmā lietvārda nominatīvs ir tikai nosaucoša kategorija), bet izteikuma un konsituācijas mijiedarbība (tā, piemēram, izteikums *Vakars* var tikt uztverts kā apgalvojums 'Pašlaik ir vakars' tikai tad, ja to reāli vai iztēlē saista ar atbilstošu objektīvās īstenības situāciju (vakaru) šī izteikuma izrunāšanas brīdī).

Minētās četras pazīmes atšķir teikumu no konstrukcijām bez teikuma statusa. Taču vairāki teikumi var arī saistīties augstāka ranga sintakses vienībās – saliktos teikumos. Vismaz vienam teikumam uz pakārtojuma pamata integrējoties cita teikuma struktūrā kā tā atkarīgajam komponentam, veidojas salikts pakārtots teikums; vismaz diviem teikumiem apvienojoties plašākā struktūrā tikai uz sintaktiskās līdzvērtības pamata, veidojas salikts sakārtots teikums. (Strukturāli precīzāks nosaukums saliktam pakārtotam teikumam ir "komplekss teikums", bet saliktam sakārtotam teikumam "teikumu kombinācija" – nevis, piemēram, "kombinēts teikums", jo šai gadījumā no vienkāršu teikumu apvienojuma nerodas jauna strukturāla kvalitāte.) Tā kā sākotnēji autonomie teikumi, saistoties saliktā teikumā, nereti maina komponentu sastāvu un formu un saliktā teikuma daļas ne vienmēr ir sintagmātiski norobežotas (sk. 1. pazīmi), tad teikumu ranga noteikšanā par galveno kritēriju izmanto verbālo formu skaitu konstrukcijā (ievērojot arī nullformas un lineārajā ķēdē neatkārtotās verbālās leksēmas).

Teikums kā sintakses pamatvienība, resp., vienkāršs teikums, atspoguļo elementāru notikumu, un to raksturo vienota attieksme pret īstenību (noteikta modalitāte un gramatiskais laiks) un viens teikuma uzbūves plāns (noteikta elementāra aktantu kombinācija). No tā izriet, ka vienkāršs

teikums principā var saturēt tikai vienu finīto verbu un tikai vienu patstāvīgo verbu (šis pazīmes var savienoties arī vienā vārdformā), bet pārējie teikuma struktūrelementi var būt tikai neverbāli (*Mēs varētu satīkties svētdien vai nākošnedēļ; Viņi parasti satīkās pie lielā pulksteņa u.tml.*). Katras jaunas finītas vai infinītas verba formas iesaistījums teikumā vai jebkura neverbālā komponenta aizstāšana ar palīgteikumu vai ar infinītu verba formu (paplašinātu vai nepaplašinātu) pievieno teikumam jaunu modalitāti vai gramatisko laiku, vai jaunu notikumu, vai jaunu teikuma uzbūves plānu, t.i., pārvērš to saliktā teikumā (izņēmums ir tikai lokāmais divdabis adjektīviskā pozīcijā, piemēram, *atnākušie cilvēki*, kurš funkcionāli pielīdzināms adjektīvam).

Tādējādi saliktu teikumu kategorijā nokļūst daudzas konstrukcijas, kas tradicionālajā gramatikā tiek uzskatītas par vienkāršiem teikumiem. Par saliktiem sakārtotiem teikumiem atzīstami, piemēram, *Es te esmu un palieku; Šodien snieg un putina; Viņš var, bet negrib palīdzēt; Puika esot paņēmis un saplēsis krūzīti; Tu driksti uzaicināt ciemos kaimiņu meiteni un pacienāt viņu ar tēju; Es dzīvoju Rīgā, bet mans brālis Valmierā*, kur vairākām daļām kopīgie komponenti eksplicīti minēti tikai vienreiz. Par saliktiem pakārtotiem teikumiem uzskatāmas ne tikai konstrukcijas ar palīgteikumu, bet arī ar citām atkarīgām verbālām konstrukcijām, kas veido savu teikuma uzbūves plānu, t.i., ar teikumu (reti) vai potenciālu teikumu, piemēram, *Es domāju – tev vajadzētu atnākt; Es iesaku tev atnākt; Apciemot jūs vienmēr ir patīkami; Man ir priekšlikums pārtraukt debates; Kāds bija redzējis šo cilvēku izejam no mājas; Smaidot tēvs pamāja palicējiem ar roku; Pateicis dažus vārdus, runātājs pēkšņi aplusa; Ne katrs cilvēks, izrauts no ierastās vides, iesakņojas citur.*

Salikta pakārtota teikuma atkarīgās daļas ietilpst neatkarīgajā daļā kā vienkārša teikuma struktūras komponenti vai komponentu daļas; semantiskā skatījumā tas ir teikums, kurā kāds notikums ir cita, centrālā notikuma komponents. Tāpēc šis salikta teikuma tips saskaras arī ar vienkārša teikuma

sintaksi kā vienkārša teikuma modeļa realizācijas variants, kurš pats ieskaitāms citā kategorijā – saliktos teikumos.

Ilze LOKMANE

TEKSTA VIENĪBU TIPOLOĢIJA

Teksts ir vienota, saturiski nobeigta teikumu secība. Teksta sintakse ir visaugstākais un reizē vissarežģītākais sintakses līmenis. Tāpēc, uzsākot teksta izpēti, īpaši svarīgi noskaidrot iespējamās izpētes aspektus.

Teksta izpētē būtisks ir statiskā un dinamiskā aspekta šķirums. Statiskā aspektā sintakse pēti teikumu modeļus, abstraktos paraugus kā valodas parādības. Dinamiskā aspektā tiek pētīta šo modeļu funkcionēšana, konkrēta izpausme runā. Saskaņā ar šādu izpratni teksts nav vis teikumu kopums, bet gan teikumu lietojumu kopums. Katra teksta vienība ir komunikāts jeb izteikums – intonatīva vienība runā, ko rakstos norobežo ar teikuma beigu pieturzīmi. Teksta sintakse pēti valodu lietojumā, tomēr nevis atsevišķus lietojumus, bet vispārīgās likumsakarības – tekstveides modeļus, tipiskos teikuma struktūras pārveidojumus un komunikātu saistišanas paņēmienus tekstā. Tātad teksts pētāms ne tikai komunikatīvā (dinamiskā), bet arī struktūras (statiskā) aspektā.

Otrs svarīgs izpētes aspektu pretstatījums ir struktūras un semantiskais aspekts. Struktūras aspektu parasti identificē ar formālo, taču prakse rāda, ka tīri formāla sintakses izpēte vai nu nav iespējama, vai vismaz nav produktīva. Piemēram, tādi strukturālie sintaktiskie sakari kā predikatīvais sakars vai pakārtojuma sakars ir reizē arī semantiski, ne tikai formāli vien. Tāpēc arvien nozīmīgāka kļūst teikuma semantikas pētīšana.

Galvenie teksta sintakses uzdevumi ir: 1) pētīt sintaktiskos sakarus un jēdzieniskās attiecības starp komunikātiem, kā arī uz to pamata radušos plašākos veidojumus – frāžkopas, 2) noskaidrot galvenos komunikātu tipus.

Komunikātu tipoloģija jāveido tā, lai teksta sintakse tiktu iekļauta vienotā sintakses sistēmā. Tātad tā jābalsta uz teikuma (galvenokārt vienkārša teikuma) struktūras izpēti.

Tieši tādā gultnē ievirzīta Jūlija Kārkliņa veidotā teksta vienību tipoloģija.¹ Tad tiešām varam runāt par tekstu kā par augstāko sintakses līmeni, kurā savdabīgi savijas visu zemāko līmeņu sintaktiskās parādības ar jaunām, tikai teksta līmenim vien raksturīgām parādībām. J. Kārkliņš konstatē, ka teksta līmenī parādās vienības 1) ar nemainītu teikuma struktūru (resp. teikumi), 2) ar mainītu jeb nepilnu teikuma struktūru (parcelāti, reducējumi, situatīvie saistījumi), 3) pavisam bez teikuma struktūras (tā saucamie izsacījumi) (skat. shēmu).

Otrkārt, komunikātu klasifikācija jābalsta uz būtiskām pazīmēm. Tās meklējamas komunikātu dziļajā struktūrā. Tieši novērojama ir tikai komunikātu virspusējā struktūra, tā arī ir pētījumu izejas punkts. Taču, ņemot to par pamatu klasifikācijā, dažādu tipu komunikāti attiecināti uz vienu kategoriju un otrādi. Tā tas ir, piemēram, "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā", kur izveidota īpaša bezkopas teikumu kategorija un nevajadzīgi paplašināta vienkopas teikumu grupa latviešu valodā.

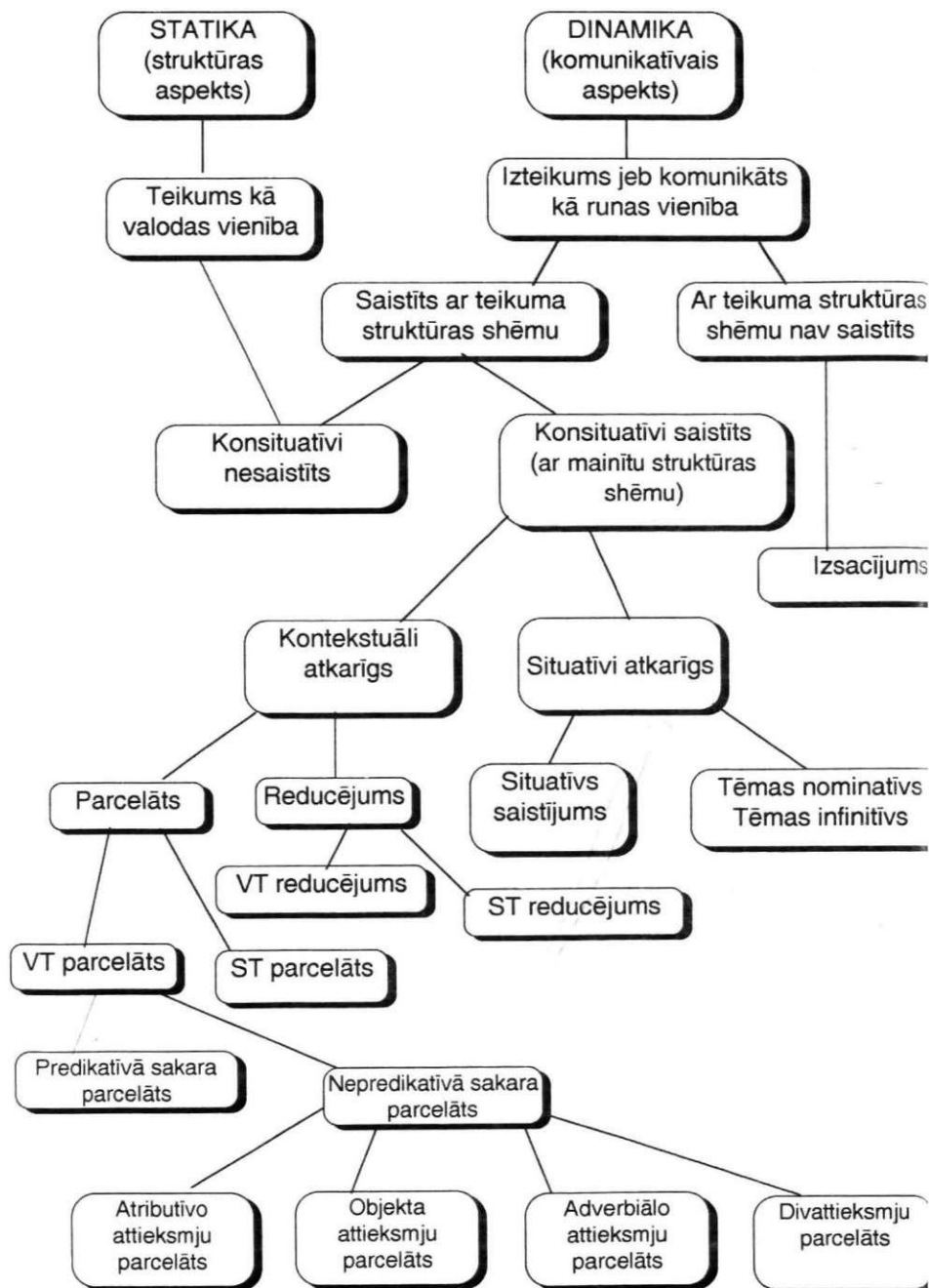
Runājot par teikuma dziļās un virspusējās struktūras pretstatījumu, gribētos pieminēt krievu valodnieka Susova izveidoto teikuma semantiskās struktūras shēmu, jo tā, manuprāt, vispilnīgāk atsedz dažādos līmeņus teikuma struktūrā un līdz ar to arī pamato iespējamās pieejas teikuma pētīšanā.²

Visdziļākais līmenis ir **relāciju struktūra**. Tā rāda teikumā atspoguļotās īstenības situācijas uzbūvi. Arī situācija, respektīvi, teikuma denotāts, ir sistēma, kurā mijiedarbojas priekšmeti un pazīmes. Relāciju līmenī parādās šo elementu funkcija situācijā – agenss jeb darbības darītājs, pacienss jeb darbības uztvērējs utt. Augstāks līmenis par šo ir **predikatīvā struktūra**. Runā atspoguļojamā situācija tiek apjēgta tā, ka viens no elementiem tiek izvērsts par domas priekšmetu un reizē arī runas priekšmetu – tas ir subjekts (pēc tradīcijas teikuma priekšmets). Gramatiskajam subjektam tiek pretstatīts gramatiskais predikāts (pēc tradīcijas izteicējs). Šajā līmenī saskaramies ar teikuma gramatisko izveidi. Teikuma

struktūrā relāciju un predikatīvais līmenis veido it kā atsevišķus stāvus ar savām vienībām. Tiesa gan, starp tiem pastāv cieša saistība, jo darbības darītājs jeb agenss visbiežāk ieņem subjekta pozīciju. Par abu līmeņu patstāvību liecina tas, ka darbības darītāja nozīme var būt arī pakārtotiem teikumlocekļiem: *Vēja nestas lapas virpuļo gaisā*. Tas ir tikai viens no piemēriem, kas rāda abu līmeņu asimetriju. Trešo, visaugstāko līmeni teikuma semantiskajā struktūrā Susovs nosauc par **konkretizācijas** līmeni. Tam raksturīga abstraktā teikuma piesaiste runas situācijai (teikums iegūst laika un modalitātes nozīmi) un komunikācijas vajadzībām (komunikācijas mērķi atspoguļo teikuma aktuālais dalījums).

Jāuzsver, ka visos līmeņos darbojas valodas sistēmas ietekme. Gan relāciju struktūru, gan – īpaši – predikatīvo struktūru nosaka ne tikai īstenība un cilvēka domāšana, bet arī valodas virspusējā sfēra – vārdu leksiskās nozīmes, teikumu tipi attiecīgajā valodā. Valoda piedāvā noteiktu pasaules skatījumu. Vēl jāpiebilst, ka izteikuma radīšanas procesā visi līmeņi darbojas vienlaikus. Šāds šķīrums ir analīzes ceļā radīta abstrakcija.

Tātad teksta vienības ar mainītu, kādā veidā nepilnu teikuma struktūru būtu jāklasificē, balstoties uz dziļās un virspusējās struktūras attieksmēm, resp., cik daudz un kas tieši no dziļās struktūras realizēts virspusējā. Šāds princips pamatā ievērots Jūlija Kārklīņa veidotajā komunikātu tipoloģijā.

Shēmā redzams, ka nepilno virspusējo struktūru rašanās nosacījumi var būt kontekstuāli vai situatīvi – tātad trūkstošais struktūras shēmas komponents meklējams kontekstā vai runas situācijā.

Tomēr jāatceras, ka latviešu valodā iespējami gadījumi, kad dziļā struktūra tiek nepilnīgi realizēta virspusējā arī kontekstuāli nesaistītās vienībās, piemēram, *Šogad vēls pavasaris*. Šajā teikumā izteicējs nav formāli realizēts (*Šogad ir vēls pavasaris*.) Turklāt izteikumi var būt dažādā veidā un dažādā mērā atkarīgi no konteksta. Te jāpiemin teikumi ar vietniekvārdiem un citiem deiktiskiem elementiem – tie ir gan semantiski atkarīgi, bet strukturāli pilnīgi un neatkarīgi, jo attiecīgā sintaktiskā pozīcija ir pilna, piemēram, *Tas bija tik vienkārši*. Arī šādi izteikumi atzīstami par kontekstuāli nesaistītiem.

Tātad konsituatīvo saistījumu noteikšanā līdz šim galvenais kritērijs ir gramatiskais jeb t.s. predikatīvais minimums. Lietderīgāk, šķiet, būtu ņemt vērā ne tikai gramatisko, bet arī semantisko minimumu, kurā bez gramatiskā kodola ietilpst arī obligātie paplašinātāji. *Tomēr pēc britiņa korķis sakustējās. Rāvu ārā*. Otrais komunikāts ir gramatiski pietiekams, bet ne semantiski pietiekams. Tātad tas ir kontekstuāls saistījums. Šādu komunikātu iekļaušanu klasifikācijas shēmā apgrūtina tas, ka latviešu valodniecībā vēl nav apmierinoša paplašināto struktūras shēmu (t.i., semantisko minimumu) saraksta, bet tādu nav iespējams izveidot bez nopietnas darbības vārdu un to semantisko grupu valences (gan sintaktiskās, gan semantiskās, gan leksiskās valences) izpētes.

Līdzšinējā klasifikācijā tātad būtu paturams pamatprincips un pamatos arī terminoloģija. Tomēr, mēģinot šajos rāmjos ietilpināt dzīvās valodas materiālu, parādās vienības, kas iederas vairākās grupās vai, gluži otrādi, neiederas nevienā. Protams, neviena klasifikācija nevar aptvert visus valodas faktus bez atlikuma. Klasifikācijas shēma ir sastingusi, bet valoda ir dzīva, turklāt katrai valodas parādībai ir centrs un

perifērija, un perifērijas, kā zināms, krustojas. Tomēr pārāk liels pārpalikums liecina par zināmu klasifikācijas sistēmas nepilnību.

Pēc būtības pretstatāmas divas dinamiskās sintakses parādības: parcelācija un redukcija. Parcelāts ar bāzes struktūru apvienojams vienā komunikātā, tātad tiem ir viena dziļā struktūra, turpretim reducējums ir patstāvīga vienība ar savu dziļo struktūru. Parcelācija izteikuma radišanas aspektā ir nevis dališana, bet gan pievienošana, struktūras izvēršana "post scriptum". Struktūras aspektā tā ir parādība, kad viena dziļā struktūra tiek realizēta vairākos komunikātos.

Pašreizējā shēma reizumis paredz mehānisku parcelāta un bāzes struktūras apvienošanu, bet parcelātiem ir dažāda patstāvības pakāpe. Ļoti patstāvīgi ir salikta sakārtota teikuma daļu parcelāti: *Bet vēl mazākie bērni neprata nekā. Un viņi arī negribēja skolā iet, bet ar ciema bērniem padauzīties.* Tāpēc liekas, ne ikviens izteikums, kas sākas ar saikli *un* vai *bet*, uzskatāms par salikta sakārtota teikuma parcelātu. Turpretim salikta pakārtota teikuma daļu (resp., paligteikumu) parcelāti ir daudz retāk sastopami, bet atkarīgi: *Es naktī nemaz negulēju. Tāpēc, ka mācijos.* Cieša ir saistība starp bāzes struktūru un parcelātu, ja parcelātam ir objekta nozīme: *Šovakar pat pēc darba es rakstišu. Pašsacerētu stāstu.* Arī daļa adverbiālo attieksmju parcelātu cieši saistīti ar konteksta vienību: *Esmu ļoti mānticīgs. Pat pārlietu. Pretējie poli pievelkas. Uz īsu laiciņu.* Saistījuma ciešums atkarīgs no izteicēja valences, kā arī no parcelēto teikuma locekļu semantikas. Predikatīvā sakara parcelāti ir patstāvīgāki, jo parasti tiek parcelēti vienlīdzīgi teikuma priekšmeti vai izteicēji: *Gara nabadzība ir stingri nospraustas, nemainīgas robežas. Vai arī robežu trūkums.* J. Kārklīšs izdala īpašu predikatīvā sakara parcelātu grupu – transformējama predikatīvā sakara parcelāti. Tie ir tik patstāvīgi, ka labāk iederas reducējumu kategorijā: *Varbūt Spodris sevi tur par lielu mākslinieku. Un varbūt arī ir.* Atributīvo attieksmju parcelāti robežojas ar predikatīvā sakara parcelātiem, jo latviešu

valodā ir nominālie izteicēji: *Tur augšējā plauktā atradās manas skolas grāmatas. Nedzivas.* Patstāvību iegūst arī sekundāri predikatīvā komponenta (Kārkliņa shēmā – divattieksmju) parcelāti, tie var robežoties ar reducējumiem: *Es milu tevi bez sāpēm. Kā paradīzē. Autobuss uz tramvaja sliedēm pēkšņi apstājās. Kā apburts, kā zemē iedzīts.*

Redukcija pretstatā parcelācijai ir parādība, kad noteiktā kontekstā izteikuma sastāvā (resp., virspusējā struktūrā) nav nepieciešami visi atbilstošas teikuma statiskās (resp., dziļās) struktūras komponenti. Redukcija parādās arī citos sintakses līmeņos, piemēram, saliktā teikumā: *Visu ko, bet tik klaju necieņu viņa nebija gaidījusi.* Šajos gadījumos darbojas valodas līdzekļu ekonomijas princips. Redukcija sevišķi izplatīta dialogā, jo sarunas partneriem ir kopīgs zināšanu fonds – vienmēr, kad mēs runājam, ir nepieciešams sarunas biedrs, kas "zina, kas par lietu". – *Uzlej nu tēju!* – *Liepu ziedus?* J. Kārkliņš par vienu no reducējuma raksturīgākajām pazīmēm uzskata reducējuma un motivētājvienības komunikatīvo tipu atšķirību, piemēram, jautājums un atbilde. Tomēr arī autora tekstā ir daudz reducējumu, kas komunikatīvā tipa ziņā no motivētājstruktūras neatšķiras: *Man jāuzraksta mani punkti. Nekas liels – bet es tos nevaru nomest, viņi neliekas mierā.* (B. Veisberga) Visumā reducija ir daudz biežāk sastopama sintaktiska parādība nekā parcelācija. Reducējuma un motivētājvienības attieksmes liek domāt, ka dziļā struktūra uzlūkojama kā attieksmju tīkls (pretstatā lineārajai virspusējai struktūrai) – reducijas gadījumā abiem komunikātiem ir kopīgi dziļās struktūras komponenti. Par dziļo semantisko (bet ne predikatīvā līmeņa) komponentu kopību liecina tas, ka reducētais komponents kontekstā var būt realizēts citā formā un citā sintaktiskā funkcijā: *Viņu iziršanā ir kaut kas tīrs un viegls. Es tā gribētu. (=izirt)* (B. Veisberga)

Reizēm reducētie elementi vispār nav valodiski realizēti kontekstā. Tad tie noprotami no aprakstītās situācijas kopumā. J. Kārkliņš šādus komunikātus sauc par situatīviem saistījumiem, un tiem nav tiešu sakaru ar konteksta vienībām:

Atbildi nezinādama, gāju atpakaļ pie savas bagāžas. Ko nu? Tomēr situatīvie saistījumi nebūtu pēc būtības pretstatāmi kontekstuālajiem, jo patiesībā tie arī ir reducējumi. Arī J. Kārklīšs atzīst: "Jādomā, ka dinamiskās sintakses konstrukciju struktūru ne vienmēr var izskaidrot tikai no teksta lineārā veidojuma viedokļa, respektīvi, sintagmātiski. Ne vienmēr pamatojums atrodams arī plašākā kontekstā. Var runāt par teksta sintakses parādību, ko nosacīti saucim par paradigmatisko redukciju. Tai raksturīga teksta makrotēmas kā konstrukcijas struktūras komponenta "noklusēšana".³ Tā tad reducēts var būt kaut kas vārdos tieši nenosaukts, kas tomēr izriet no visa iepriekš teiktā. Šādu parādību varētu saukt par situatīvo redukciju.

Mūsdienu valodā (īpaši daiļliteratūrā), pieaugot kontekstuālo saistījumu īpatsvaram tekstā, ir arvien vairāk gadījumu, kad grūti restaurēt dziļo struktūru un konstatēt gramatiskās un jēdzieniskās attiecības starp komunikātiem. Valodisku izteiksmi gūst līdz galam nenoformēta doma. Tos varbūt varētu nosacīti saukt par apziņas plūsmas gadījumiem, kad teikuma sfēra paliek līdz galam neattīstīta: *Lauku virtuve. Kieģeļu plīts, liels katls ar karstu viru. Kaut kas tāds – kaut ko tādu man vajag iekšā. Karstu viras katlu, lielu, resnu nēģerieti, varbūt to, kas dažiem ārstiem rokās, – kaut kas drošs, stingrs, nežēlīgs, labs. Kaut ko tādu. (B. Veisberga)* Līdzās tēmas nominatīvam un tēmas infinitīvam parādās citas nosaucošas vienības, kas neko neapgalvo vai nenoliedz, pat nenosauc domas priekšmetu, bet ir asociāciju vārdiski fik-sējumi: *Pelēks, sudrabs. Saule, migla, tilta stabi. Šalc, skrien. Mašīnas. Dzied: piens labākais, kas var būt! Ne mazāk kā četras glāzes dienā! (B. Veisberga)* Šāda tendence ne vienmēr vērtējama negatīvi. Tas saistāms ar vēlmi izteikumu padarīt daudznozīmīgu, ietilpīgu (līdzīgi kā metaforisks vārda lietojums), ļauj lasītājam pašam risināt domu tālāk: *Jau atkal šis pilnmēness. Psihopātu, rakstnieku un nelaimīgu sieviešu bezspēcīgais arguments. Zilbaltā, fosforiscējošā piere ar gudribas pauguriem, bet bez acīm, bez mutes, bez grimases.*

(G. Repše) No izteikuma gramatiskās struktūras viedokļa te varam runāt par gramatisko nozīmju sinkrētismu (piemēram, otrais komunikāts vienlīdz pamatoti uzskatāms par parcelētu pielikumu vai par vienkārša teikuma reducējumu – *Tas ir .. arguments.*) vai arī par izteikumiem ar nenoformētu gramatisko struktūru.

Pēdējā aplūkojamā teksta vienību grupa ir izsacījumi. Kaut gan tie ir semantiski cieši saistīti ar kontekstu, tiem nav saistības ar teikuma struktūru. Valoda izsaka ne tikai domas, bet arī emocijas un gribu. Jo lielāka nozīme izteikuma emocionālajai pusei, jo mazāka – jēdzieniskajai. Izsacījumi ir dinamiskās sintakses parādība, teksta vienības, kurās dominē valodas ekspresīvā puse: *Ak! Vai! Tā? Nu ja.* Arī apgalvojums un noliegums paši par sevi (*Jā. Nē.*) nav dziļās struktūras parādības. Izsacījumiem ir komunikatīva funkcija, bet nav teikuma struktūras. Tie pilnībā iekausēti runas situācijā. Tās ir valodas formulas, ko runātāji lieto automātiski, nedalot elementos, – sintaktiski šabloni.

Beidzot teksta vienību apskatu, jāsecina, ka kontekstuālo saistījumu izpēte ir sevišķi aktuāla, jo, pirmkārt, to īpatsvars mūsdienu latviešu valodā pieaug, otrkārt, pētījumi var sniegt dziļāku ieskatu teikuma struktūrā, tās dažādajos līmeņos un izpētes aspektos.

Atsauces

¹ Kārklīšs J. Dažas teksta sintaktiskās struktūras īpatnības. – Grām.: Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam. R., 1972, 445.–456.; Kārklīšs J. Teikuma struktūras pārveidojumi konsituācijas ietekmē. – Grām.: Innovāciju na raznyh jazykovyh urovnjah. R., 1978, 3.–39.

² Susov I. Semantičeskaja struktura predloženiya. – Tula, 1973, 141.

³ Kārklīšs J. Sintagmātikas un paradigmātikas attieksmes teikuma strukturālās tipoloģijas interpretācijā. – Grām.: Baltu valodas senāk un tagad. R., 1985,

Olita RAUSE

SALĪDZINĀJUMA IZTEIKŠANA KĀ VIENKĀRŠA UN SALIKTA TEIKUMA ROBEŽGADĪJUMS

Salīdzinājumi vienkārša un salikta teikuma sadūrā latviešu valodniecībā ir maz pētīti. Interpunkcijas sakarā par šiem jautājumiem ir rakstijusi Aina Blinkena¹ un Marta Moze². Salīdzinājumi aplūkoti arī Artūra Ozola pētījumā "Latviešu tautasdziesmu valoda"³, MLLVG 2⁴, Intas Freimanis darbā "Vienkāršs teikums un tā paplašināšana", kā arī I. Freimanis lasītajās sintakses lekcijās.

Salīdzinājumu var izteikt gan ar vienkārša, gan ar salikta teikuma struktūru. Analizējot teikumus, kuros ietverts salīdzinājums, bieži nav viegli noteikt, ar kādu teikumu mums ir darīšana – vienkāršu vai saliktu. Šķiet, ka šīm grūtībām ir objektīvs cēlonis, un tas meklējams pašā salīdzinājuma būtībā. Salīdzinājums nav tīri sintaktiska konstrukcija. Tas ir stilistisks paņēmieni, ko veido uz gramatiski izteikta tēlaina sastatījuma pamata.⁵ Salīdzinājumu veido divas daļas – salīdzināmā daļa un salīdzinātājdaļa. Tās raksturojis jau A. Ozols⁶: salīdzināmā daļa atspoguļo objektīvo īstenību, kamēr tai pretī nostatītā salīdzinātājdaļa atspoguļo subjektīvu īstenību resp. salīdzinājumā izpaužas runātāja attieksme pret aplūkojamo īstenības parādību.⁷

Salīdzinājums, kas veidots uz gramatiski izteikta tēlaina sastatījuma pamata, vienmēr rada kādu tēlu. Piem., salīdzinājums *Meitene kā ūdenszāle*. Salīdzinājuma autors kādu konkrētu meiteni salīdzina ar savu subjektīvu priekšstatu par ūdenszāli, savukārt salīdzinājuma uztvērējs iztēlojas meiteni, vadoties no sava subjektīvā priekšstata par ūdenszāli.

Salīdzinājuma daļu saistītājlīdzeklis visbiežāk ir salīdzinājuma partikula *kā* vai *nekā*. Salīdzināmā daļa un salīdzinātājdaļa savstarpēji ir saistītas salīdzinājuma

attieksmēs, tās rāda salīdzinājuma jēdzieniski stilistisko raksturu. Sintaktiskais saistījums starp salīdzinājuma daļām atkarīgs no struktūras, kurā salīdzinājums realizēts: vienkāršā teikumā starp salīdzinājuma daļām ir predikatīvs vai sekundāri predikatīvs sintaktiskais sakars, saliktā teikumā – pakārtojuma sakars. Teikumā salīdzināmai daļai var būt jebkura teikuma locekļa sintaktiskā funkcija. Savukārt salīdzinātājdaļas sintaktisko funkciju nosaka sintaktiskais sakars starp salīdzināmo un salīdzinātājdaļu, kā arī salīdzinātājdaļas izveide resp. salīdzinātājdaļa var būt gan predikatīva, gan nepredikatīva vienība. Ja salīdzinātājdaļa neapšaubāmi atzīstama par predikatīvu vienību resp. tajā var konstatēt abus gramatiskā centra locekļus vai tikai izteicēju, kas izteikts ar verba finīto formu, problēmu nav – mums ir darišana ar saliktu teikumu.⁸ Piem., *Neliels, drukns, melnu, pinkainu bārdiņu, tumšbrūnu seju, sarkanžilu gurķa degunu un baltām acīm, viņš izskatījās bezgala nikns, itin kā tie četri viņu no miega izcēluši un vēl pār kājām pārbraukuši.* (A. Upīts)

Viņa nemaz nav tik briesmīga, kā izskatās.

Nereti salīdzinājums tiek izteikts tā, ka salīdzinātājdaļai predikatīvitate piemīt, tikai tā neizpaužas tik skaidri. Par šādām sintaktiskām konstrukcijām runā M. Moze un pēc analogijas ar citiem reducētiem paligteikumiem izdala no tā saucamo nepredikatīvo salīdzinātājdaļu kopuma reducētus salīdzinājuma paligteikumus. Reducētos salīdzinājuma paligteikumus tāpat kā pārējos reducētos paligteikumus, piem., *Šodien esmu tikpat gudrs, cik vakar* var nebūt vai nu teikuma priekšmeta, vai izteicēja, vai arī abu gramatiskā centra locekļu.

M. Moze ir formulējusi šādu reducētu paligteikumu raksturīgākās pazīmes: "Reducētā salīdzinājuma paligteikumā var nebūt izteicēja. Tas iespējams, ja arī virsteikumā ir ar to pašu vārdu izteikts izteicējs. Kā salīdzināmā daļā, tā arī salīdzinātājdaļā runa ir par dažādiem

darītājiem, kas veic vienu un to pašu darbību, kura vērsta uz dažādiem objektiem un realizējas dažādos apstākļos.

Kāds dārzā dedzina lapas, kā indieši mirušos. Sal. ar nereducētu palīgteikumu Es tevi vārdā saucu, kā mēness zvaigzni sauc...

Reducētā salīdzinājuma palīgteikumā var būt arī netieši papildinātāji vai dažādu nozīmju apstākļi, kurus nevar attiecināt uz virsteikuma gramatisko centru. *Neskaidras atmiņas no tādās bērnības cēlās, kā tvaiks no šī aizaugušā ezera. Sal. ar nereducētu palīgteikumu Es nācu balts pa mikstu pirmo sniegu, kā sapnis nāk pa dziļo rīta miegu.*"⁹

Ja salīdzināmā daļa ir izteikta ar korelātu, kura esamība teikumā bieži prognozē palīgteikumu, veidojas cita tipa reducēti palīgteikumi.

Salīdzinātājdaļa – reducēts palīgteikums

Labāk dari tā, kā [daru] es.

Diena būs tāda pati, kā [bija] vakar.

Ir labi mājas siltumā tādās naktīs, kā [kāda ir] šī.

Man nevajag tādas apsegas, kā [kādas ir] vecajām sievām.

Salīdzinātājdaļa – nereducēts palīgteikums

Taisni tā bij, kā es biju pareģojis.

Laiva gāja aizvien tādā pašā lokā, kā zivs bij peldējusi.

Viņa pūta Marijai dūmus tieši acīs ar tādu vienaldzību, it kā galda galā būtu tukša vieta.

Vienkāršā teikumā salīdzinātājdaļai var būt izteicēja nozīme un funkcija, piem., *Puisis kā ozols*. Šādos teikumos starp salīdzinājuma daļām ir predikatīvs sintaktiskais sakars un jēdzieniskas salīdzinājuma attiecības.

Kā jau augstāk minēts, salīdzinātājdaļa var iesaistīties teikumā arī uz sekundāri predikatīvā sakara pamata. Šādos teikumos salīdzinājuma salīdzinātājdaļa ir sekundāri predikatīvs komponents¹⁰ (vai SPK grupa), un salīdzināmā daļa – SPK atbalsta vārds. Šiem teikumiem piemīt sekundāra predikatīvāte resp. teikumā veidojas otrs, slēpts gramatiskais centrs. Teikums it kā paziņo par diviem vienlaicīgiem notikumiem. Piem., *Saimniece smaidīja kā saulīte.* [1. *Saimniece smaidīja.* 2. *Saimniece bija kā saulīte.*]¹¹

Salīdzinātājdaļai kā SPK (vai SPK grupai) piemīt sinkrētiska apozitīva, atributīva un adverbiāla nozīme. Gadījumos, kad dominē apozitīva vai atributīva nozīme, salīdzinājums paliek vienkārša teikuma struktūrā. Gadījumos, kad dominē adverbiāla nozīme, salīdzinātājdaļu var uzskatīt par reducētu palīgteikumu, tādējādi atzīstot, ka salīdzinājums ir izteikts ar salikta teikuma struktūru.

Salīdzinātājdaļa – SPK (vai SPK grupa)

Klints ir stāva kā siena.

Plaksti sūrst kā smiltīm piebiruši.

Saimniece smaidīja kā saulīte.

Salīdzinātājdaļa – reducēts palīgteikums

Laiks gūlās plecās, kā [guļas] lietū piemirkusi villaine.

Viņš guļ, kā [gulēja] toreiz.

Renāte grib, lai pret viņu izturas, kā [izturas] pret pieaugušu.

Iepriekš aprakstītajos salīdzinājumos salīdzinājuma daļas teikumā funkcionēja atsevišķi resp. tām bija atšķirīgas sintaktiskās funkcijas. Tāpat kā frazeoloģismi un vārdkopu analogi, salīdzinājumi teikumā var būt viena teikuma locekļa funkcijā. Šādi salīdzinājumi apzīmē vienu jēdzienu un veido kādu no saliktiem teikuma locekļiem, piem.,

- saliktu teikuma priekšmetu: *Šovakar viņam mugurā bija drīzāk mājas tērps nekā viesību uzvalks.*
- saliktu izteicēju: *Viņa vairāk peldēja nekā gāja.*
- saliktu sastata izteicēja nominālo daļu: *Viņas vārdi bija drīzāk tēli nekā jēdzieni.*
- saliktu papildinātāju: *Drīzāk ar instinktu nekā ausī es saklausu, kas man jādzird.*
- saliktu apzīmētāju: *Tā bija drīzāk putnu nekā cilvēku dziesma.*

Šādi salīdzinājumi raksturo kaut kādā mērā neparastas objektīvās īstenības parādības, tās līdz galam neformulējot.

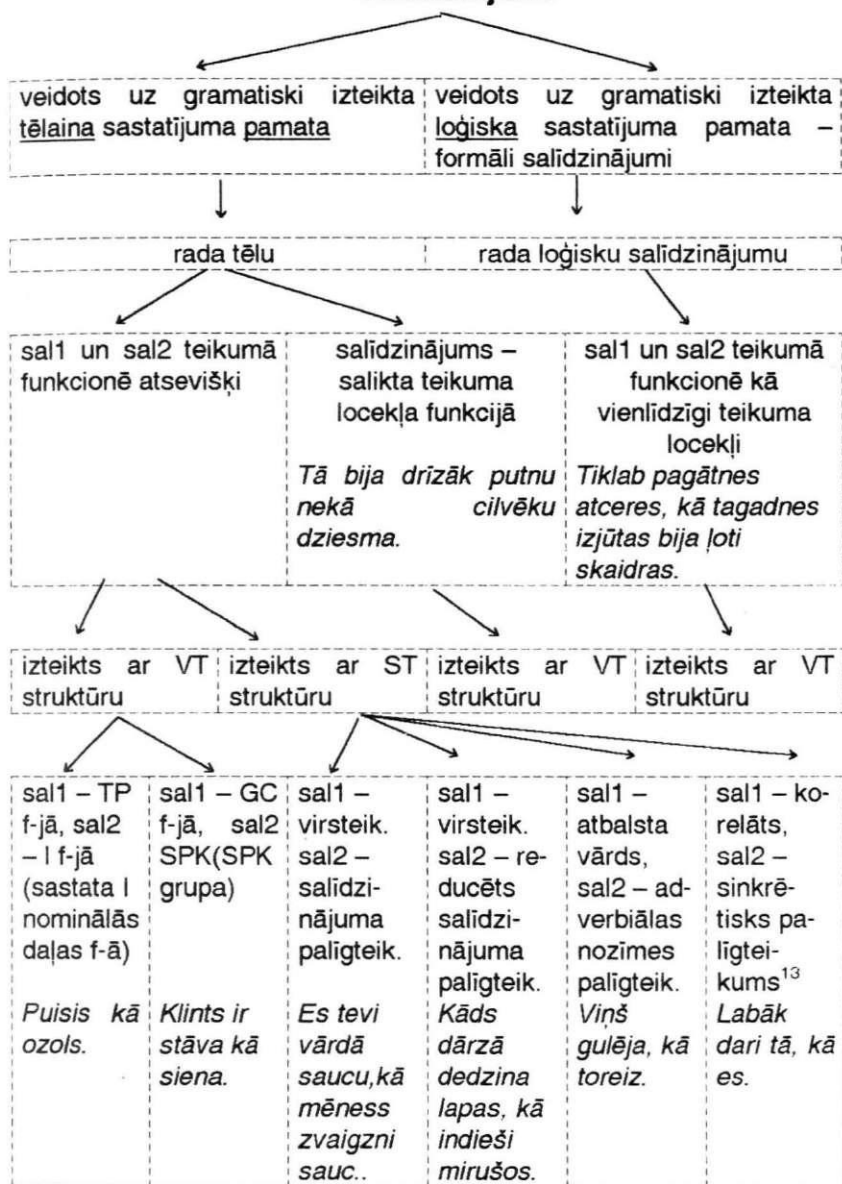
Salīdzinājums var būt arī stilistisks paņēmieni, ko veido uz gramatiski izteikta loģiska sastatījuma pamata, piem., *Autobuss vairāk stāvēja nekā brauca. Saimniece mani biežāk ņēma pie lielo darbiem nekā sūtīja ganos.*

Šādus salīdzinājumus varētu saukt par formāliem salīdzinājumiem¹², jo formas aspektā tie neatšķiras no tēlainiem salīdzinājumiem, bet tēlu neveido. Teikumus, kuros ir formāli salīdzinājumi, nemainot saturu, var pārveidot par teikumiem ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, piem., *Saimniece mani biežāk ņēma pie lielo darbiem un retāk sūtīja ganos.*

Par formāliem salīdzinājumiem varētu uzskatīt arī ar vienkārša teikuma struktūru izteiktus salīdzinājumus, kuru daļas teikumā funkcionē kā vienlīdzīgi teikuma locekļi, piem., *Tiklab pagātnes atceres, kā tagadnes izjūtas bija ļoti skaidras. Blāvais starojums varēja nākt tiklab no mākoņu aizsegta mēnesnīcas, kā no tālas pilsētas atblāzmas.*

Rakstā paustā izpratne par salīdzinājumiem atspoguļota shēmā:

Salīdzinājums

Atsauces

- ¹ Blinkena A. Latviešu interpunkcija. – R., 1969, 181.–196. lpp.
- ² Moze M. Pieturzīme salīdzinājuma konstrukcijā// R. kr. Latviešu valodas kultūras jautājumi. – R., 1980, 187.–190. lpp.
- ² ³ Ozols A. Latviešu tautsdziesmu valoda. – R., 1993, 378.–397. lpp.
- ⁴ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. Sintakse. – R., 1962. – 2. sēj., 377.–381. lpp.
- ⁵ Freimane I. Vienkāršs teikums un tā paplašināšana. – R., 1985, 76.–77. lpp.
- ⁶ A. Ozola terminoloģijā – salīdzināmā puse un salīdzinātāja puse, sk.: Ozols A. Latviešu tautsdziesmu valoda. – R., 1993, 380. lpp.
- ⁷ Turpat.
- ⁸ Šādos teikumos salīdzināmo daļu veido virsteikums.
- ⁹ Moze M. Pieturzīme salīdzinājuma konstrukcijā// R. kr. Latviešu valodas kultūras jautājumi. – R., 1980, 187.–190. lpp.
- ¹⁰ Turpmāk saīsināti SPK.
- ¹¹ Par šiem jautājumiem sīkāk sk. Freimane I. Vienkāršs teikums un tā paplašināšana. – R., 1985, 69.–77. lpp.
- ¹² Pēc analogijas ar formālām vārdkopām, sk. Freimane I. Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. – R., 1993, 285. lpp.
- ¹³ Palīgteikumam ir salīdzinājuma nozīme + korelāta nosacīta nozīme.

Saīsinājumi

- sal1 – salīdzinājuma salīdzināmā daļa
sal2 – salīdzinājuma salīdzinātāja daļa
TP – teikuma priekšmets
I – izteicējs
GC – teikuma gramatiskais centrs
f- jā – funkcijā

Maigone BEITIŅA

**NOMINĀLIE TEIKUMI ZĪRAKA GUDRĪBAS
GRĀMATAS 17. GADSIMTA UN VĒLĀKAJOS
TULKOJUMOS**

Ievadam

Ziraka gudrības grāmata pieder pie Bībeles Vecās Derības pielikumiem – Apokrikiem. Tā ir sava veida hrestomātija – citāti, fragmenti no citām Vecās Derības grāmatām, piemēram, no Ijaba grāmatas, no Zālamana sakāmvārdiem, no Dāvida dziesmām. Ziraka grāmatā ir 51 tematiski kārtota nodaļa ar labām pamācībām, kā dievbijīgi un gudri dzīvot. Sākotnēji nodaļām nav īpašu virsrakstu, bet 1877. gada izdevumā¹ katras nodaļas iesākumā ir sava veida moto, piemēram,

1. nodaļa: Dieva bijāšana gudrības iesākums.

2. nodaļa: Pacieties bēdās.

20. nodaļa: Kur runāt, kur klusu ciest.

41. nodaļa: Kas labs un kas labāks; par diedelēšanu; par rūgtu un saldu nāvi.

Par Ziraka gudrības grāmatas (saukta arī Jēzus Zirahs) sarakstītāju tiek uzskatīts jeruzalemitis Ješua ben Eleazars ben Sira, kas dzīvojis ap 190. gadu pirms mūsu ēras.²

Apokrifi rodami Bībeles latviešu izdevumos līdz 19. gs. II pusei, vēlākā laikā tie vairs nav publicēti,³ jo atzīti par Bībeles pamatteksta sagrozījumu. Acīm redzot, 17. un 18. gs. šāda noraidoša viedokļa vēl nebija, jo Ziraka gudrības grāmata ir publicēta vienā no pirmajiem nozīmīgākajiem izdevumiem latviešu valodā – G.Manceļa rokasgrāmatā mācītājiem Latvijā – Lettisch Vade mecum. Handbuch/ darinnen folgende sechs Stücke begriffen:

1. Evangelia und Episteln ..

6. Das Hauß=Zucht = und Leerbuch Syrachs/ zum ersten mahl in Lettischer Zungen gebracht und außgangen .. Riga, [1631].

Ziraka grāmata Manceļa tulkojumā izdota vairākkārt: kopā ar Vade mecum 1643., 1673., 1685. gadā; atsevišķā grāmatā 1643., 1671., 1685. gadā Rigā un Jelgavā.⁴

Salīdzinot pirmā un vēlāko izdevumu Manceļa tekstus, nesaskatīju nekādas sintaktisko konstrukciju atšķirības. Ir rakstības varianti, piemēram –

1631. – Nhe grees tawas Atzis no to kam wayaga gir.

1643. – Nhe ghrees tawas Atzis no to .. IV, 5, 7⁵

1631. – .. tu allasch stipprahx kļuhsty.

1643. – .. tu allasch stipprāhx kļuhsti. II, 3, 3.

Ir arī morfoloģisko formu varianti, piemēram, daudzskaitļa dativs:

1631. – .. tas teems Wätzakeems notitzis ..

1643. – tas teem Wätzakeem notitzis .. II, 11, 4

Šajā rakstā visi Manceļa teksti citēti no 1643. gada izdevuma. G. Manceļa veidotās nominālās predikatīvās konstrukcijas salīdzinātas ar E. Glika Bībeles tulkojuma 1689. gada izdevumu, ar tā rediģējumu 1739. g. izdevumā, ar izdevumu 1825. gadā un tā rediģējumiem, kā arī ar 1877. gadā publicēto A. Bilenšteina vadībā veikto Bībeles tulkojuma "pārlūkojumu".⁶

Pētījot latviešu valodas teikumu konstrukcijas, ieskatam (bet ne konsekventam tekstuālam salīdzinājumam) izmantoju arī vācu un latīņu tekstus – Mārtiņa Lutera vāciski tulkotu, 1545. gadā iespiestu un ar to salīdzinātu atkārtotu izdevumu⁷, kā arī Bībeli latīņu valodā, t.s. Vulgatu⁸. Kā zināms, Vecās Derības teksts veidojās vesela tūkstoša gadu gaitā (no 12. gs. pr. Kr. līdz 2. gs. pr. Kr.)⁹ no daudzām (39) atsevišķām grāmatām. Arī Rietumeiropā Bībele ienāca ne uzreiz – vesela, bet gan pakāpeniski, galvenokārt ar dažādiem tulkojumiem latīņu valodā laikā no 4. gs. beigām. Latīņu baznīcā vienots Bībeles teksts vairāk vai mazāk nostabilizējās ar 7. gs., taču daudzo norakstu dēļ laika gaitā

pastāvīgi radās izmaiņas. Pirmā poligrāfiski iespiestā Bībele (1455.g.) radīja iespēju veidot kanonizētu tekstu; to ar īpašu lēmumu apstiprināja pāvests Klements VIII 1592. gadā. Šis izdevums, t.s. Klementina, ir arī vācu Bībeles biedrības 1969. gada zinātniskā izdevuma pamatā.¹⁰

Georga Manceļa, Zīraka gudrības grāmatas pirmā latviskotāja, rīcībā droši vien bija gan Bībeles vācu, gan latīņu, gan arī Vecās Derības senebreju teksts, varbūt arī izdevumi citās valodās, jo 17. gs. Bībele bija tulkota daudzās Eiropas valodās. Pie tam Georgs Mancelis bija akadēmiski izglītots cilvēks, kādu laiku bijis profesors (no 1632.g.) un arī rektors Tartu universitātē (1636.g.). Šo iemeslu dēļ nevar apgalvot, ka G. Mancelis Bībeles tekstu tulkošanai (viņš latviskojis arī Zālamana sakāmvārdus, savos sprediķos daudzkārt izmantojis Bībeles fragmentus) par pamatu būtu ņēmis vācu tulkojumu.¹¹ Jāpiebilst, ka nodaļu un pantu izkārtojums vietumis atšķiras gan M. Lutera, gan G. Manceļa, gan E. Glika, gan arī latīņu tulkojumā.

Veclatviešu tekstu sintaktiskajā izveidē, protams, parādās autoru dzimtās valodas interference, nepietiekamas latviešu valodas zināšanas, ar gramatikas normām nenostabilizēta teikumu forma, jo ne Rehehuzena (1644.), ne Adolfija (1685.) gramatikā latviešu valodas sintakses sistēma vēl nav rodama.

Viens no latviešu sintakses vēstures pētnieku uzdevumiem – aiz nepilnīgās rakstības, aiz vietumis aplamajām vārdu formām saskatīt latviešu valodai būtiskās, raksturīgās sintaktiskās konstrukcijas.

Šā raksta mērķis – pētīt vienu no latviešu valodas morfoloģiski sintaktiskajiem teikumu tipiem – nominālos teikumus, vērot to formu un semantiku, sistematizēt konstantos un laika gaitā mainīgos variantus. Pētījuma avots – Zīraka gudrības grāmatas teksts dažādos izdevumos – var sniegt ieskatu samērā ilgā latviešu rakstu valodas attīstības posmā: no 1631. gada līdz 1877. gadam, tātad 246 gados (avotu norādes sk. raksta beigās).

Nominālo teikumu pamattipi. Par nomināliem teikumiem, resp., nominālām predikatīvām vienībām, autore uzlūko tos teikumus, kuru izteicējā vai vienkopas konstrukcijas galvenajā locekļī ietilpst kāds nomens kopā ar saitiņu vai bez tās. Predikāta nomens parasti kondominē ar kādu citu nomenu vai pronomenu subjekta pozīcijā, veidojot modeļa invariantu –

$$N_n - \text{Copf} - N_n^{12}$$

Tekstā variēties var katrs no modeļa veidotājiem elementiem N (nomena) pozīcijā var būt lietvārds (S), vietniekvārds (Pron), īpašības vārds (Adj), skaitļa vārds (Num), lokāmais divdabis (Part); saliktā teikumā subjekta, retāk predikāta, pozīcijā var būt arī vesela predikatīva vienība, parasti paligteikums (PT).

Variēties var arī nomena locījuma forma tiklab subjekta pozīcijā – parasti nominatīvs (n), arī ģenitīvs (ģ), datīvs (d), vokatīvs (v), kā arī predikāta pozīcijā: ne tikai nosauktie – nominatīvs, ģenitīvs, datīvs, bet arī instrumentālis, lokatīvs un prepozicionāli savienojumi – Sprg, Pronpra, Adjprd u.c.

Saitiņas (kopulas – cop) funkcijā visbiežāk vērojami darbības vārdi *būt, kļūt, tapt, šķīsties* finitā formā (Copf), taču vecākajos tekstos nav retums arī divas saitiņas vienā predikatīvā vienībā – viena finitā formā, otra divdabja (Cop_{part}) vai nenoteiksmes formā (Cop_{inf}) –

Nheskeeteēβ par leeku ghuddris ässohts .. Manc. VI, 2, 10

Modeļa realizējumā tekstā iespējama gan redukcija, gan arī izvērsums ar kādu papildu elementu. Modeļa nepilna realizācija mēdz būt galvenokārt divos gadījumos:

1) kad teikuma priekšmets nav izteikts atsevišķā vārdā, bet norāde uz to ietverta saitiņas verba 1. vai 2. personas formā (kā tikko minētajā piemērā – *nešķieties*);

2) kad teikuma priekšmets elidēts konteksta sakarā, biežāk saliktā teikumā –

Kas Warru und Nhepateēβ darra/ [tam] buhβ pehz ghalla Deedelneekam kluht .. Manc. XXI, 5, 37.

lešpējama arī saitiņas elipse, bet tā, būdama saistītātvārds, teikuma pamatstruktūru nenosaka –

Aisto winja Prahtz gir baggatahgs nhe ka nhe weens Juhris/ und winja Wahrds dsillahx nhe ka kahds Dsiļļums. Manc. XXIV, 39, 45

Teikuma modeļa izvērsums visbiežāk veidojas

1) ar salīdzinājuma konstrukciju –

Saļiis nhe gir tick nicknis/ ka weens zillwähx/ kas sāv us Mälleem dohdahs .. Manc. XX, 27, 36

2) ar pronominālo ekvivalenci –¹³

Seewa kattrā Mutt warr turreht/ ta gir Deewa Dahwana. Manc. XXVI, 17, 48

.. ta gir nhejauka Dsiewoschana/ no Nammu Nammā willktees. Manc. XXIX, 29, 54

Te rodas divu modeļu kontaminācija – tā ir nejauka dzīvošana; no nama namā vilkties ir nejauka dzīvošana.

3) ar nedalāmu vārdu savienojumu subjekta vai predikāta funkcijā –

Wiņņa [cilvēka] muhscha laiks, ja daudz, simts gaddu. Bil. 18, 7, 973

Waj jums! kas juhs nepazeetigi esšat .. Gl. II, 14, 82

.. tickai weenam no winja Dähleem Koninjam buhs buht. Manc. XLV, 31, 87.

Vērojot nominālo teikumu modeļu realizāciju G. Manceļa, E. Glikā, A. Bilenšteina tulkotajā Zīraka gudrības grāmatas tekstā, redzamas vairākas samērā spilgtas atšķirības. No tām raksturīgākās:

– nominālu un verbālu vai adverbiālu konstrukciju mija, sinonīmi varianti;

– vienkārša teikuma mija ar saliktu teikumu;

– konstrukcijas deklinējamo vārdu formu atšķirības;

– saitiņu dažāda semantika un formas, saitiņas elipse;

– nolieguma un apgalvojuma atšķirīga formālā izpausme;

– atšķirīga vārdu secība predikatīvajā vienībā.

Lai pētītu šos sintaktiskos procesus, šķiet lietderīgi vispirms veikt visu nominālo predikatīvo modeļu

inventarizāciju Ziraka gudrības grāmatas pirmajā latviskojumā – G. Manceļa tulkojumā. Frontāli ekscerpēts 1643. gada izdevums, kas sintaktisko konstrukciju ziņā neatšķiras no 1. izdevuma 1631. gadā (sk. piezīmes par rakstības atšķirībām 2. lpp.), 2. izdevums izvēlēts galvenokārt tāpēc, ka 1. izdevumā nav ar cipariem numurētas lappuses un tas apgrūtina citātu norādes.

Predikatīvo konstrukciju modeļa apraksta¹⁴ secībā ievērosim nevis lietojuma biežumu, bet gan zināmu sintaktiski morfoloģisku secību: vispirms divkopu, tad vienkopas konstrukcija; katras grupas modeļu secības pamatā vispirms izteicēja forma, tad teikuma priekšmeta forma.

Nominālo predikatīvo vienību modeļu saraksts Ziraka gudrības grāmatā G.Manceļa tulkojumā (1643.g.)

I. Divkopu konstrukcijas

N.p.k.	Modelis	Piemēri
1.	$S_n/\text{Pron}_n - \text{Copf} - S_n$	1. Izteicējā lietvārds Nickna <u>Willtiba</u> <u>nhe gir Ghuddriba</u> .. Manc. XIX, 19, 34 Bett par Israel <u>gir wings patz Kungs</u> <u>tapis</u> . Manc. XVII, 14, 30
2.	$\text{Pron}_n - \text{Copf} - S_n$	Nhe apsmei tawa Thāwa Waynus/ aisto <u>tas tōw</u> <u>nhe gir Ghods</u> . Manc. III, 12, 5 .. kas pehtz mann staiga/ <u>tas</u> <u>rhenseedsiegs palliex</u> . Manc. XXIV, 31, 44
3.	$\text{Pron}_n - \text{Copf}_2 - S_n$	<u>Palleetz tu Wirrseneex</u> par tawu Manntu .. Manc. XXXIII, 23, 62
4.	$S_n/\text{Pron} - \text{Copf} - \text{Sal}$	Ick kattri <u>Ghrāki gir ka</u> kahds aß <u>Sobins</u> .. Manc. XXI, 4, 37
5.	$S_n/\text{Pron}_n - \text{Copf} - S_g$.. <u>ißbaile rheneeka bivusji gir</u> . Manc. XL, 7, 75 Jebſche wings magkeniet duß/ tad tattsche <u>tas</u> <u>nhe gir rheneeka</u> .. Manc. XL, 6, 75

6.	S _N /Pron _N -Copf-Spr _g	.. winjas [jaunas mutes] <u>Naβta gir no Dsells</u> .. Manc. XXVIII, 24, 52 <u>Kas beβ Blehdibas gir/</u> tas to [gudribu] dabhuis. Manc. IV, 17, 7
7.	S _N /Pron _N -Copf-Spra	Ais to tahds [jauns <u>ziilwāhx</u> .. <u>tohp saweem</u> Enaidnekeem <u>par Smeeklu</u> . Manc. VI, 4, 10 Nhe weena <u>Willta gir par Seewas Willtu</u> [=neviena viltiba nav pārāka par sievas viltību]. Manc. XXV, 19, 46
8.	S _N /Pron _N -Copf-Spri	.. wings uhβmohst und rāds/ ka <u>wings ar meeru gir</u> .. Manc. XL, 7, 75
9.	S _N /Pron _N -Copf-S _l	<u>Leelikungi/ Kungi/ und Wirsineeki gir lieela Ghodā</u> .. Manc. X, 27, 18 The <u>kluhst</u> manni Uppieschi leelahs <u>Straumehs/</u> und mannas <u>Straumes</u> leeli <u>Asāri</u> . Manc. XXIV, 42, 45
10.	S _V -Copf ₂ -S _l	Mylais <u>Bährns/ pallietz</u> lapppraht masa <u>Ghodā/</u> tas gir labbahk. Manc. III, 19, 5
11.	S _d -Pron _d -Copf _{dēb} -S _d	.. sawai <u>Eenaidneezinai Draugam buhβ buht</u> . Manc. XXXVII, 12, 68
12.	S _d -Pron _d -Copf _{dēb} -Spra	.. <u>Israelam buhβ tōw</u> [gudribai] <u>par Mantibu buht</u> . Manc. XXIV, 13, 43
13.	Inf-Copf-S _N	.. Tāhwu <u>ghodaht/ gir taws pascha Gohds/</u> und Maht <u>neewah/ gir taws pascha Kauns</u> . Manc. III, 13, 5
14.	Inf - Pron _n -Copf -S _N	Deewa Bauβlus <u>turreht/ tas gir baggahtz Upperis</u> . Manc. XXXV, 1, 64 Ta gir <u>beβKauniba</u> py Durweem <u>klaussietees</u> .. Manc. XXI, 26, 38
15.	S _N /Pron _N -Copf-Adj _N	2. Izteicējā ipašibas vārds .. mani <u>Sarri [zari] by krahβni</u> un <u>jauki</u> . Manc. XXIV, 22, 44 Labb tam/ <u>kas ghuddris gir</u> . Manc. XXV, 12, 46
16.	S _V /Copf ₂ -Adj _N	Mylais <u>Bährns/</u> .. <u>nhe essi zeetz preeti tam Wayadsingam</u> [nabadzigam]. Manc. IV, 1, 6
17.	S _N /Pron _N -Copf-Adj _{pra}	.. wiβ ko tas darra/ <u>tas gir par pillu</u> . Manc. XVIII, 1, 31

18.	S _d /Pron _d -Copf _d ēb-Adj _d	Kahdeh <u>buhs</u> weenam <u>Deenam swehtigakam buht/</u> nhe ko ohtram? Manc. XXXIII, 7, 61
19.	Inf - Pron _n -Copf-Adj _{pra}	Ohrà Reisà ghràkoht/ <u>tas gir par leeku</u> .. Manc. XXIII, 21, 42
20.	S _n /Pron _n -Copf-Pron _n	3. Izteicējā vietniekvārds Jautājamais v.v. .. <u>kas gir</u> tas <u>zillwahx/</u> kam tas Leetu darr? Manc. XVIII, 7, 31 <u>Kas</u> es prettie tahdu leelu Pasšaul <u>äβmu?</u> Manc. XVI, 16, 29 Attieksmes un norādāmais v.v. <u>Kahds Wiršeneex/ tahdi gir</u> arridsan winja <u>Pawalsteneeki: Kahdi Runnaβkungi/ tahdi gir</u> arridsan tee <u>Namneeki.</u> Manc. X, 2, 17 Noteiktais v.v .. ar weenu Wahrdu: <u>wings gir wiβ</u> Manc. XLIII, 29, 82
21.	Pron _n -Copf-Pron _{pra}	Bett kas Deewu bija/ <u>par to nhe gir nhe weens.</u> Manc. XXV, 14(10), 46
22.	S _n /Pron _n -Copf-Num _n	4. Izteicējā skaitļa vārds <u>Pinehas/ Eleasara Dhāls by. taβ tresschais</u> tahdà Ghodà .. Manc. XLV, 28, 87 .. <u>mehs weeni ässahm.</u> Manc. XXXVI, 12, 66
23.	S _n /Pron _n -Copf-Part _n	5. Izteicējā infiniti lietots divdabis. Ciešamās k. tag. lokāmais divdabis. .. Wings pasluddena kaβ pagayis/ und <u>kas nahkams gir</u> .. Manc. XLIII, 20, 80 Darāmās k. tag. lok. divd. Jeckis eeskattahs tude pa Lohgu/ bett weens <u>Prahtiegs palleek</u> aran <u>stahwohtz.</u> Manc. XXI, 25, 38 Ciešamās k. pag. lok. divd. Ka tad weens weenigs <u>Nhe-</u>

		<p><u>klausšiegs nhesohdietz pallicktu?</u> Manc. XVI, 11, 28</p> <p>Verbāladjektīvs ar -tins¹⁵</p> <p>Tattsche taw gruht <u>Sweedr</u> zittam <u>attstahini/</u> unnd taws <u>Darbs</u> teem Pastarreem <u>dohtins</u>. Manc. XIV, 15, 26</p>
24.	N _n -Copf – PT	<p>Izteicēja funkcijā paligteikums.</p> <p>.. weens <u>gir/</u> kas irr sāmmoht/ irr paauxtenaht <u>warr</u>. Manc. VII, 12, 13</p>
25.	PT –Copf –S _l (Frazj)	<p>Teikuma priekšmeta funkcijā paligteikums.</p> <p><u>Deewa Bohkajs gir/</u> kad kahdam Kungam laymehyajs .. Manc. X, 5, 17</p>
26.	Copf –Adj _n	<p>II. Vienkopas konstrukcijas.</p> <p>Ar īpašības vārdu galvenajā locekli.</p> <p>.. tas Leetus labbe nahk/ kad <u>sawß gir</u>.. Manc. XXXV, 26, 66</p>

Nominālie teikumi E. Glika tulkojumā

Ziraka gudrības grāmatas E. Glika tulkojumā izmantoti principā tie paši nominālie modeļi, kas G. Manceļa tulkojumā. Dažas atšķirības:

1. Konstatēta lielāka dažādība ar **atkarīgajiem locījumiem** izteicējā. Kondominācijā ar lietvārda nominatīvu izteicējā lietots arī

1) lietvārda vai vietniekvārda ģenitīvs ar prievārdu *pie, pēc, iekš* –

Meita darra Tehwam sleppenu Nomohdibu/ .. kad ta pee Wihra irr/ ka ta ne tohp eenihdeta. Gl. XLII, 9, 142

.. wisši wiņņa zelli irr pehz wiņņa Labb-Patihkschanas .. Gl. XXXIII, 13, 127

Newa ja sakka: Kas tas tahds? pehz ka schis irr .. Gl. XL, 21, 137

Peeminni to pastaru Gallu/ .. un paleez eeksch teem Bausleem. Gl. XXVIII, 6, 119

Pēdējā teikuma sakarā – prievārds *iekš Manceļa* valodai nav raksturīgs, Ziraka gudribas grāmatas tekstā tas nav lietots. Otra piezīme – prievārdu saistījumā ar lietvārdu daudzskaitlī 17. gs. tekstos parasti lietota datīva forma – tāpat kā mūsdienu latviešu literārajā valodā.

2) Glikā tulkojumā kondominācijā ar lietvārdu vai vietniekvārdu saistīts prievārds *pa* ar datīvu –

Tie [Dieva darbi] irr wisši pa pahreem weens pee ohtra .. Gl. XLIII, 24, 143,

3) izteicējā ietilpst arī prievārdi *pret, pāri* ar akuzatīvu, resp. daudzskaitļa datīvu –

.. wiņņu Karsch prett paschu Kungu bija .. Gl. XLVI, 6, 149,

4) kondominācijā ar datīvu pie saitiņas analītiskā dēbitīva formā Glikā saistījis arī stāvokļa lokatīvu –

.. un tam buhs nomohdā buht/ ka tas jaunahm Gohwim ehst dohd. Gl. XXXIX. 26, 135

Bet teem buhs tahm radditahm Pasaules Leetahm Paligā buht .. Gl. XXXIX, 34, 136

2. Ir atšķirības darbības vārda nenoteiksmes kondominācijā ar deklinējamo vārdu – lietvārdu, vietniekvārdu vai īpašības vārdu. Mancelis konsekventi subjekta pozīcijā novieto infinitīvu –

Māloht gir zillwahkam weena kauniga leeta .. Manc. XX, 28, 36

.. Tāhwu ghodaht/ gir taws passcha Ghods .. Manc. III, 13, 5

Glikā, turpretī, ja izmanto šo kondominācijas tipu, tad subjekta pozīcijā izvirza lietvārdu:

Tahs Ghudribas Eesahkums irr to Kungu bihtees .. Gl. I, 13, 80

Tahs Gudribas Pilniba irr to Kungu bihtees .. Gl. I, 15, 80

3. Visai problemātiski, nedroši, tomēr var vērot vienkopas konstrukciju loka paplašināšanos. Glikā atsevišķā teksta vienībā – atsevišķā pantā – nošķir uzrunas konstrukciju –

5. Kungs Tehws un Deews mannas Dsihwibas!

6. Ne dohd man lepnas A is .. Gl. XXIII, 5, 6, 111

Tāpat atsevišķā teksta vienībā Gliks nošķiris arī tēmas nominatīvu blīvējumu –

9. Nokauschana un Aššins-Isleeschana/ Bads/ Nomaitaschana un Mohzibas/

10. Tas irr wiss pret teem Besdeewigeem raddihts .. Gl. XL, 9, 139

4. No Manceļa izmantotajiem nominālajiem modeļiem Glika tulkotajā Ziraka gudrības grāmatā neatradu 19. modeli (ar pronomiņālo ekvivalenci) Inf – Pron_n – Copf – Adj_{pra} – *grēkot – tas ir par lieku*, taču šī konstrukcija pastāv arī mūsdienu valodā – *padomāt nav par ļaunu*.

5. Divdabju nominālajās predikatīvajās konstrukcijās ne Gliks, ne arī Bilenšteins vairs nelieto verbāladjektīvu ar *-tins*.

Manc. XXXVI, 10, 66 – .. tawi Brinuma Darrbi teicktini gir.

Gl. XXXVI, 8, 131 – tawi augsti Darbi toph isteikti. (1825. g. izd. – tāpat)

Bil. 36, 8, 986 – tawi augsti darbi tohp slaweti.

Par nominālajiem teikumiem Glika tulkojuma vēlākajos izdevumos

1739. gada Bībeles izdevumā, kā arī vēlākajos pārpublicējumos, piemēram, 1825. g., rediģēta rakstība, dažas vārdu formas, visbiežāk verbu galotnes, arī leksēmas mainītas.¹⁶ Šie rediģējumi attiecas arī uz nominālajām konstrukcijām, taču būtiski to struktūru nav ietekmējuši. Daži piemēri īpašības vārda un divdabja mijai izteicējā.

1689. g. – Ne ešši Leelitajs ar tawu Mehli/ un kuhts un nettizzis eeksch taweem Darbeem. Gl. IV, 29, 85.

1825. g. – Ne ešši leelitais ar tawu mehli un kuhts un nettizzigs eeksch taweem darbeem. Gl. 4, 29, 50.

Īpašības vārds *neticīgs* divdabja *neticis* vietā gan šai tekstā neiederas, labojums nav izdevies.

Citā piemērā Bībeles stilā ļoti iederīgs, Glikam raksturīgs¹⁷ īpašības vārds *paticīgs* aizstāts ar it ikdienišķu divdabi *patikams* –

1689. g. – Ta Apdahwinaschana irr pattizziga wissam/ kas dsihwo .. Gl. VII, 33, 89

1825. g. – Ta apdahwinaschana irr pattihkama wissam, kas dsihwo.. Gl. 7,33,52

Glika tulkotā Bībele pēc pirmā izdevuma 1689. gadā izdota arī 1739., 1794., 1825., 1854., 1877. g. un arī vēlāk, bet tad jau bez Apokrijiem.¹⁸ Katrā nākošajā publicējumā ienāk arvien vairāk latviskotu konstrukciju. Tā, piemēram, 1854. g. izdevumā, ko sagatavojis Kārlis Krišjānis Ulmanis, nemainot teikumu struktūru kopumā, visnotaļ latviskots verbu novietojums teikumā, labotas arī nolieguma konstrukcijas.

1689. g. – Kad tu jauns buhdams *ne ko sakrahji*, *kà warresi tu tawâ Wezzumâ ko atrast?* Gl. XXV, 4, 115.

1825. g. – Kad tu jauns buhdams *ne ko sakrahj*, *kà warresi tu tawâ Wezzumâ ko atrast?* Gl. 25, 3, 67.

1854. g. – Kad tu jauns buhdams *ne ko ne sakrahj*, *kà tu tawâ wezzumâ ko warresi atrast?* Gl. 25, 3, 63.

Par Bībeles izdevumiem 1877. gadā

Divi Bībeles publicējumi iznāk 1877. gadā. Viens ir Angļu un ārzemju bībeles biedrības izdevums (bez Apokrijiem), kura pamatā ir E. Glika tulkotais, K. Ulmaņa pārlabotais 1854. gada izdevums. Otrs ir Augusta Bīlenšteina, Dobeles vācu draudzes mācītāja, latviešu valodas, etnogrāfijas un folkloras pētnieka, vadītas grupas 11 gadu darba rezultāts. Tā iespiesta Jelgavā pie I. F. Stefenhagena Kurzemes un Vidzemes bībeles biedrības izdevumā.¹⁹ Šis izdevums, manuprāt, par E. Glika tulkojumu vairs nebūtu atzīstams, jo viss teksts (to noteikti var attiecināt uz Ziraka gudrības grāmatu) ir būtiski pārstrādāts. A. Bīlenšteina vadībā 11 gadus strādāja samērā liela mācītāju grupa, kas pārstāvēja dažādus luteriskās baznīcas novadus – Ā. Rutkovskis no Kalnmuižas, K. Vilperts no Džūkstes,

Vidzemes sinodes pilnvarotie K. Dēbners un K. Krons, L. Hērvāgens no Gaujienas, K. Aunings no Cesvaines, J. Neilands no Pēterupes, J. Ports no Ropažiem, T. Veirihs un K. Millers no Rīgas.²⁰

Uzsākot darbu 1866. gadā, A. Bilenšteins atzīst: "Mācītāji bija apzinājuši valodas trūkumus Bībeles latviešu tekstā, un latviešu izglītība un līdz ar to spēja un arī patika kritizēt bija tik ļoti progresējusi, ka jau agrāk aizsāktie vārgie labojumu mēģinājumi nu beidzot bija nopietni un pamatīgi jāturpina".²¹

Darba "mērķis bija nesaprotamās vietas padarīt saprotamas, saglabāt Bībeles vārdu patieso jēgu arī tad, ja no tā zināmā mērā būtu cietis pats tulkojums, un neizšķirtu domstarpību gadījumā paturēt veco formu, ja vien tā cik necik ir ciešama."²²

Konkretizējot labojumu raksturu, Bilenšteins min ortogrāfijas labojumus, vārdu formu labojumus, dialektu atšķirību novēršanu, taču, manuprāt, būtiskākās ir izmaiņas teksta sintaktiskajā izveidē, kas tuvina Bībeles stilu dzīvajai latviešu valodai un ar to, savukārt, veicina Bībeles stila elementu, piemēram, frazeoloģismu, sakāmvārdu ienākšanu latviešu valodā.

Šajā rakstā Bībeles 1877. gada izdevums nosacīti tiks nosaukts par Bilenšteina tulkojumu un citāti no Zīraka gudrības grāmatas būs atzīmēti ar indeksu – Bīl.

Nominālo predikatīvo **divkoku** konstrukciju sakarā atzīstam, ka no Manceļa vai Glika tulkojuma atšķirīgi strukturālie modeļi Bilenšteina tulkojumā netika konstatēti, vienīgi ievērojami aktivizējušies atkarīgo locījumu, it sevišķi ģenitīva un akuzatīva prievārdisko savienojumu, kā arī lokatīva lietošana izteicējā. Ar atkarīgajiem locījumiem izteikts subjekta novērtējums, stāvoklis –

.. zilweks [biedrojas] ar to, kas wiņņa kahtas. Bīl. 13, 15, 969.

Ja tew šeewa pehz tawas širds, tad .. Bīl. 7, 26, 965.

Mahzees pats, pirms tu runna, un sahoļjees, pirms tu gar zemmi. Bil. 18, 18, 973.

Netikls dehls tehvam par kaunu, un netikla meita winnam par sirdehsteem. Bil. 22, 3, 975.

Daschu reis' biju nahwes likstā .. Bil. 34, 12, 985.

Būtiska atšķirība Bilenšteina tekstā ir nominālo **vienkopas** konstrukciju ievērojami plašāks izmantojums un arī morfoloģisko modeļu lielāks skaits. Līdzīgi kā Gliks, Bilenšteins izmanto lietvārda nominatīvu dominantes funkcijā (modelis S_n) –

Salda dsihwe, kas strahda .. Bil. 41, 18, 991, kā arī lietvārda vokatīvu atsevišķā teksta vienībā (modelis S_v) –

Wai nahwe! Bil. 41, 1, 991

Bez tam Bilenšteins dominantes funkcijā izmanto arī īpašības vārdu (Adj_n) –

Woi baggats, voi nabags, voi leels, voi mass, wisseem gohds irr to Kungu bntees. Bil. 10, 21, 967

Šī konstrukcija atšķiras gan semantiski, gan arī formāli no konstrukcijas $Cop_f - Adj_n$, ko atradām jau Manceļa tekstā (*Lietus labi nāk, kad sauss ir* – Manc. XXXV, 26, 66). Pirmkārt, Bilenšteina teikumā neiederas saitiņa (kuru viņš gan vispār lieto ļoti nelabprāt, kā varēja vērot piemēros ar atkarīgajiem locījumiem izteicējā un redzēsīm arī turpmāk viņa teikumu analizē). Otrkārt, Bilenšteina adjektīviskā predikatīvā vienība raksturo ne dabas parādību (*ir karsts, ir vēss, ir sauss*), bet gan iespējamu nekonkretizēta cilvēka pazīmi, īpašību).

Teikumā neatkarīgā pozīcijā – frazeoloģismā – Bilenšteins izmantojis arī skaitļa vārdu (modelis Num_n) –

Tu, jaunekli, runna tik ween ko waijaga, weens un divi, kad tewi waiza. Bil. 32, 7, 983

Bilenšteins nominālas vienkopas konstrukcijas labprāt iesaista saliktā teikumā, it bieži veidojot šo konstrukciju blīvējumu –

Jo wairak malkas, jo ugguns degg, un jo warreni laudis, jo leelas dusmas, un jo leela baggatība, jo leelaks nails un jo

ķilda welkaks, jo wairak degg. Bil. 28. 10, 981. Komponentu bezsaikļa saistījums ļauj samērā brīvi uztvert to semantiku. Tur varētu būt salīdzinājums –

Jauns wihns, jauns drauogs; kad wezs palizzis, tad ees pie širds. Bil. 9, 10, 966; starp komponentiem varētu būt nosacījums –

Labba šeewa, laimigs wihrs; šchim muhschs teek ohtrutik. Bil. 26, 1, 979.

Iespējams, ka lakoniskās neverbālās vienkopas konstrukcijas Bilenšteins izvēlējis latviešu folkloras valodas ietekmē. Viņš ilgu laiku ir krājis latviešu tautasdziesmas, pasakas, sakāmvārdus, mīklas, bet paguvis publicēt tikai daļu, kaut arī ne sīku – piemēram, 1881. gadā iznāk grāmata "1000 Lettische Rätsel" – latviešu tautas mīklas ar tulkojumu vācu valodā, 1883. gadā – "Latviešu mīklas". Autobiogrāfiskajā darbā "Kāda laimīga dzīve" (R., 1995, 283., 284. lpp.) Bilenšteins, apcerot oriģinālo, poētisko latviešu mīklu valodu, citē tieši nominālu vienkopas konstrukciju blīvējumu –

Maza, maza mucina, divējāds alutiņš (ola).

Mazs dzelzu zirdziņš, linu astīte (adata ar diegu).

Balta plava, melni lopi, vajag gudra ganītāja (grāmata).

Rezumējot nominālo predikatīvo konstrukciju **inventarizāciju** Ziraka gudrības grāmatas G. Manceļa, E. Gļika un A. Bilenšteina tulkojumos, varam atzīt – Bībeles tulkošanas laikā tiklab 17. gadsimtā, kā 18. un 19. gadsimtā latviešu valodā funkcionējuši būtībā tie paši nominālo teikumu modeļi, kas mūsdienu latviešu valodā 20. gs., un lielākā daļā no tiem tulkotājiem bijuši zināmi un ir izmantoti.

Salīdzinot ar latviešu tautasdziesmu nominālās kondominācijas un dominantes pētījumu²³, kā arī ar mūsdienu latviešu valodas nominālo teikumu struktūras aprakstiem, Ziraka gudrības grāmatā netiku konstatējusi ģenitīvu subjekta pozīcijā (piemēram, *Ogu ir milzums*²⁴) un atkarīgos locījumus

bez prievārda dominantes funkcijā (piemēram, Tavu saldu zemenīti, Tikko mēles nenoriju; Tavu skaistu tautu dēlu, Tikko līdzī neaizgāju. 15747, 7)²⁵

Nav konstatēti arī gluži visi mūsdienu latviešu valodā lietotie predikatīvie prepozicionālie savienojumi. Ar atbilstošajiem lietvārdu, vietniekvārdu un īpašības vārdu atkarīgajiem locījumiem ir lietoti prievārdi *no* (*ir no dzelzs*), *bez* (*nav bez grēkiem*), *pie* (*ir pie vīra*), *pēc* (*pēc kā šis ir?*), *pa* (*ir pa prātu*), *par* (*top par smieklu; ir par lieku*), *pār* (*ir bijis pār visiem*), *pret* (*pret Kungu bija*), *gar* (*pirms tu gar zemi*), *ar* (*bija ar mieru*), *iekš* – tikai Glika tulkojumā (*paliec iekš tiem bausliem*).

Ziraka gudrības grāmatas tulkojumos izteicējā **nav** lietoti prepozicionāli savienojumi ar prievārdiem *uz* (*laiks ir uz lietu*), *līdz* (*būve vēl nebija līdz pusei*), *zem*, *virš*, *ap* (*temperatūra bija virš nulles vai ap nulli, bet ne zem nulles*), *starp* (*viņš vairs nav starp dzīvajiem*), *ārpus* (*pasūtījums ir ārpus plāna*), *priekš* (*šis darbs nav priekš tavām rokām*).²⁶

Analizētajā tekstā neizmantotie modeļi arī mūsdienu latviešu valodā nav visai produktīvi; pie tam jāievēro Ziraka gudrības grāmatas relatīvi nelielais apjoms, salīdzinot ar visu Bībeli: 1877. g. izdevumā 41 lpp. pret 1382 lpp. Būtiska nozīme ir arī stilistiskajām atšķirībām starp, piemēram, tautasdziesmu poētisko stilu un Bībeles poētisko stilu. Taču tieši tas fakts, ka relatīvi nelielā Bībeles teksta izlasē atrodami praktiski gandrīz visi latviešu valodas produktīvie viena morfoloģiskā tipa teikumu modeļi, liecina par latviešu valodas sintaktiskās struktūras noturīgumu visā rakstu valodas posmā no pat 17. gs.

Laika gaitā mainīgais lielums ir teikuma modeļa realizējums, tā varianti, gramatiskā centra paplašinājums, it sevišķi dažādi teikuma palīglocekļu saistījuma veidi. Šo procesu izpēte latviešu sintakses vēsturē ir vēl nedarīta darba lauks.

Atsauces

- ¹ Bībele, tas ir Dieva svētie vārdi .. – Jelgavā, 1877, 960. – 1001.lpp.
- ² L.Čerfase. Latīņu spārnotie teicieni. – R., 1992, 289.lpp.
- ³ G.Šaurums. Latviešu bībeles vēsture. – R., 1935, 29.lpp.
- ⁴ A.Ozols. Veclatviešu rakstu valoda. – R., 1965, 577.lpp.
- ⁵ Pirmais cipars apzīmē nodaļu, otrais pantu, trešais – lappusi 1643.g. izdevumā. 1631.g. izdevumā lappuses ar cipariem nav numurētas.
- ⁶ Avotu un saīsinājumu sarakstu sk. raksta beigās.
- ⁷ Biblia. Das ist: die ganze Heilige Schrift. Deutsch durch Dr. Martin Luther. Aufs neue verglichen mit der Ausgabe letzter Hand vom Jahre 1545. Dritter Stereotyp. Abdruck. – Leipzig, 1847; Das Buch Jesus Sirach, S. 799 – 837.
- ⁸ Biblia sacra. Iuxta vulgatam versionem .. Praeparavit Roger Gryson. – Deutsche Bibelgesellschaft. – Stuttgart, 1994. – Liber Iesu filii Sirach, 1029. – 1095.lpp.
- ⁹ J.Veinbergs. Mīla, mīlas lirika un "Dziesmu dziesma". – Grām.: Dziesmu dziesma. R., 1993, 104.lpp.
- ¹⁰ R.Gryson. Vorwort zur Ersten Auflage (1969)// Biblia Sacra. Iuxta vulgatam versionem. – Stuttgart, 1994, S. XIII.
- ¹¹ Tāda doma pausta grāmatā – O. Čakars, A. Grigulis, M. Losberga. Latviešu literatūras vēsture no pirmsākumiem līdz XIX gadsimta 80. gadiem. – R., 1987, 54.lpp.
- ¹² Simbolu rādītājs raksta beigās.
- ¹³ A.Ozols. Latviešu tautsdziesmu valoda. – R., 1961, 282. – 285. lpp.
- ¹⁴ Latviešu valodniecībā pirmais predikatīvo konstrukciju modeļu pētījums ir nominālās kondominācijas un dominantes analīze A. Ozola grāmatā "Latviešu tautsdziesmu valoda" (R., 1961, 276. – 314.; 322. – 336. lpp.). Mūsdienu latviešu literārās valodas vienkārša teikuma minimālo vienkomponenta modeļu un divkomponentu modeļu izpētei ievirze rodama L. Cepļiņa, J. Rozenberga, J. Valdmaņa grāmatā "Latviešu valodas sintakse" (R., 1989, 68. – 74. lpp.).
- ¹⁵ K. Milēnbahs šo formu, kas darināta no ciešāmās kārtas pagātnes divdabja ar *-tins*, *-tina*, nosauc par **vajadzības divdabi**, kas "bija vēl spīrgts dzīvotājs Mancelija laikos" (J. Endzelīns. K. Milēnbahs. Latviešu gramatika. – R., 1907, 159.lpp.).
J.Endzelīns raksta: "Ar *-tins* (siev. dzimte *-tina*) beidzas tagad izmiruši **verbāladjektīvi** (pasvītrojums mans – M.B.) ar latīņu ģerundija

nozīmi" (J.Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951, 310.lpp., 150. §).

¹⁶ A. Ozols. Veclatviešu rakstu valoda. – R., 1965, 301. – 311.lpp.

¹⁷ ME, III, 121.lpp.

¹⁸ G. Šaurums. Latviešu bībeles vēsture. – R., 1935, 17. – 29. lpp.

¹⁹ Turpat, 29. lpp

²⁰ A. Bīlenšteins. Kāda laimīga dzīve. – R., 1995, 216. – 219. lpp.

²¹ Turpat, 215. lpp.

²² Turpat, 221. lpp.

²³ A. Ozols. Latviešu tautasdziesmu valoda. – R., 1961; 276. 314.lpp.; 332. – 336. lpp.

²⁴ L. Ceplītis, J. Rozenbergs, J. Valdmanis. Latviešu valodas sintakse. – R., 1989., 73. lpp

²⁵ A. Ozols, op. c. 335. lpp

²⁶ M. Beitīņa. Lietvārda atkarīgie locījumi izteicējā (ar saitiņu *būt*). – ZA RK "Teikuma uzbūve", R., 1964, 7 – 46. lpp.

Avoti un saīsinājumi

- Manc. – Das Hauß= Zucht=und Leerbuch Jesu Syrachs/
zum ersten mahl in Lettischer Zungen gebracht und
erfertiget/ und nun um ander mahl über –
sehen/ Durch Georgium Mancelium .. Riga in
Lieffland. – 1643. – 98 lpp.
- Gl. – Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais
Wahrds/ Kas Preekšch un pehz ta Kunga JESus
Kristus šwehtas Peedšimschanas no teem
šwehteem Deewa= zilwekeem/ Praweescheem/
Ewangelisteem jeb Preezas= Mahzitajeem un
Apustuļeem usrakstihts/ Tahm latweeschahm
Deewa Draudsibahm parr labbu istaisita. – R.,
1689.– Sihraha Gudribas Grahmata, 78. – 158. lpp.
1739. – Biblia, tas irr Ta Swehta Grahmata .. Kēnsbergā,
1739.
1825. – Biblia, tas irr Ta Swehta Grahmata .. Peterburgā,
1825.
1854. – Biblia, tas irr Ta Swehta Grahmata .. Rīgā, 1854.
- Bil. – Bihbele, tas irr: Deewa šwehtee wahrdi, kas
preekšch un pehz ta Kunga Jesus Kristus
peedsimschanas no teem šwehteem

praweesscheem, preezas=mahzitajeem un apustuļeem irr šarakstīti. – Jelgavā, 1877. – Sihraka gudribas grahmata, 960. – 1001. lpp.

Modeļu simboli

Adj	– īpašības vārds
Cop	– saitiņa
Fraz	– frazeoloģisms
Inf	– nenoteiksme
N	– nomens
Num	– skaitļa vārds
Part	– divdabis
Pron	– vietniekvārds
S	– lietvārds
Sal	– salīdzinājuma konstrukcija
PT	– palīgteikums

Indeksi

n, ģ, d, a, l, l, v	– locījumi
dēb	– verbs vajadzības izteiksmē
f	– verba finitā forma
pr	– prievārds
2	– 2. persona (Copf ₂ – saitiņa 2. pers. formā)

Linda LAUZE

OBJEKTA REALIZĀCIJA LATVIEŠU SARUNVALODAS SINTAKSĒ

Sintakses vienību izpētes ainā ir svarīgi aplūkot arī sarunvalodas sintakses iezīmes. Katru brīdi sadzīviskās situācijās, runājot brīvi un dabiski, pastāvot neoficiālām cilvēku attiecībām, sintakses vienības tiek organizētas tekstā, respektīvi tekstos. Raksta temats skar būtisku vienkārša teikuma shēmas paplašinājumu – komponentu ar objekta nozīmi. Komponenti ar objekta nozīmi tiek saukti par objektu.

Raksta mērķis, pirmkārt, ir raksturot objekta verbālo realizāciju un, otrkārt, konstatēt objekta ekstralingvistisko nodrošinājumu sintaktiskā nullformā.

Ilustrācijai tiks izmantoti sarunvalodas piemēri, personu vārdi tajos ir mainīti. Tie ir magnetofona lentē vai rakstveidā fiksēti mutvārdu teksti, ko papildina ekstralingvistisko faktoru apraksts. Citiem runātājiem nezinot, iegūtais brīvas, iepriekš nesagatavotas runas materiāls ir aplūkojams vairāku zinātņu nozaru saskarē – teksta sintakses, sociolingvistikas, dažu leksikoloģijas un morfoloģijas atziņu ciešā saistībā.

No semantiskā viedokļa objekts, uz ko ir vērsta darbība, var būt obligāts vienkārša teikuma shēmas paplašinātājs. Komunikatīvajā aspektā izteikuma funkcionālo organizāciju nosaka tā aktuālais dalījums tēmā un rēmā. Sarunvalodas sintaksē objekta obligāta realizācija verbalizētā veidā ir iespējama tikai tādā situācijā, kur objekts ietilpst rēmas kompleksā. Valodniece G.Zolotova norāda, ka pārejošie darbības vārdi tiek akcentēti, bet objekta nosauktās formas iekļaušana / neiekļaušana rēmas sastāvā ir atkarīga no informētības¹.

Vispirms tiks raksturota verbalizēta objekta realizācija sarunvalodas sintaksē. Fiksētajā materiālā visplašāko grupu veido izteikumi, kuros ar transitīvu verbu izteikts predikāts piesaista objektu akuzatīvā.

A., rokā vicinādama veidlapu, saka: *"Es šito **stulbo deklarāciju** / lejā nevaru dabūt!"*

Friziere mudina kolēģi: *"Nāc acis krāsot!"*

Cits piemērs. A: *"Kad tu ņemsi **atvaļinājumu**?"* B: *"Gribētu jūlijā/ bet nedod."*

Dialoga jautājumā transitīvais verbs **ņemt** un objekts **atvaļinājumu** veido rēmas kompleksu. Atbildē **atvaļinājums** ir tēma, tāpēc tas nav nepieciešams kā pārejošā darbības vārda **gribēt** semantiskais paplašinājums.

Standartizētās ikdienas situācijās saskarē ar apkalpojošās sfēras darbiniekiem runātājs reducē verba **dot** un **nosvērt** pavēles izteiksmes formu. Viss izteikums satur tikai saziņā svarīgāko informāciju. Piemēram, veikalā pircējs saka: *"Divus banānus! Vienu pienu! Simt gram' "Vētras putnu!"* Tādējādi viss izteikums ar objektu centrā uzskatāms par rēmu.

Jāpiemin arī objekta forma pie noliegta pārejoša darbības vārda. "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas" 2. daļā ir konstatēts, ka papildinātājs, respektīvi, objekts, saistījumā ar noliegtu pārejošu verbu patur akuzatīva formu vai arī nostājas ģenitīvā.² Objekta formas izvēli var noteikt izloknes ietekme. Analizējamie sarunvalodas fakti ir fiksēti Liepājā, t.i., Kurzemē. Savāktajā materiālā ir konstatēts tikai viens gadījums ar objektu ģenitīvā pie noliegta transitīva verba.

Izteikums no policista runas par aizturēto, kurš atsakās ēst gaļu: *"Viņš esot musulmanis/ viņš tavas **gaļas** neēdīšot."* Tomēr jāpiebilst, ka sarunvalodā **gaļas** varētu būt daudzskaitļa akuzatīva forma. Tātad arī saistījumā ar noliegtu transitīvu verbu objekts pārsvarā ir akuzatīva formā.

Piemēram, situācija - uz ielas sievieti B uzrunā nepazīstams vīrietis A: *"Cienītā kundze!"*

B: *"Jā?"* (Paceļ kreiso roku, lai paskatītos, cik pulkstenis.)

A: *"Man nevajag **pulksteni**."*

Vai arī citā izteikumā runātāja pēkšņi atceras, ko nav izdarījusi: "Eu/ bet es tač atkal/ nē/ es tač esmu debīla/ es visu neizņēmu/ kas man ir somā."

Bez tam jāatzīst, ka teikuma paradigmā parastais objekts akuzatīvā pie verba vajadzības izteiksmē nostājas nominatīvā. Analizējot vienkārša teikuma paradigmu, I.Freimane ir uzvērusi: "Aktantus vienā paradigmā var pārstāvēt atšķirīgu locījumu formas; var runāt par locījumu sintaktisku miju vienā un tajā pašā pozīcijā."³ Līdzīgas atziņas ir izteicis J.Valdmanis.⁴

Piemēram, runā divas filoloģes.

A: "Kas tev ir jālasa?"

B: "Man ir jālasa kaut kas no Dziļuma."

A: "Un ko tu lasi?"

B: "Pārvietotie".

Izteikumi **kas tev jālasa?** un **ko tu lasi?** ir vienas un tās pašas paradigmas vienības. Cits izteikums: "Tūlīt jāēd pusdienas." Vai "Vakarā jāuztaisa tušonka". Tāpat objekts nominatīvā pie verba vajadzības izteiksmē ir tikai akuzatīva formas variants, kas izsaka tiešā objekta nozīmi.

Sarunvalodas sintaksē ir izplatīta arī objekta realizācija datīva formā. Situācija ģimene sēž pie brokastu galda. Runātājs, turot krējuma paciņu rokā, saka: "Es uzlikšu visiem." Vai arī citā izteikumā tēva aizrādījums dēlam: "Nevajag, citādi mammai nervi čupā" Pacients ir ienācis uzgaidāmajā telpā, un tehniskais darbinieks saka: "Es māsiņai pateikšu".

Objekts var būt realizēts arī instrumentāļa formā. Piemēram, jautājums: "Juris ir sācis ar kultūrismu nodarboties?" vai "Ar mikriņu tur nevar aizbraukt?" Situācija divas draudzenes 90. sākumā spriež par deserta jogurtu, kas tikko ir pārādijies pārdošanā.

A: "Viņu varbūt ar kādām ogām/ var ēst vasarā.

B: "Jā, jā/ ar zemenēm noteikti/ ar kādu kompotiņu vai vai ar kādu sīrupu."

Objekts var būt izteikts lietvārda vai vietniekvārda un prievārda savienojumā.

Piemēram, šādos izteikumos: "*Es tev atdošu no savas naudas. Es samaksāju trīs latus par zoli. Pie jauna krekla esi ticis?*"

Citas, retāk sastopamas objekta formas autores savāktajā sarunvalodas materiālā nav konstatētas.

Otrkārt, objekta realizācijas sakarā ir jārunā par objekta ekstralingvistisko nodrošinājumu sintaktiskā nullformā. Ir skaidrs, ka sazināšanās sarunvalodā nenotiek tikai ar vārdiem vien. Latviešu sintakses teorijā ir nostiprinājies konsituācijas jēdziens, taču tā ekstralingvistiskā ietilpība vēl nav plaši pētīta. Par neverbālajiem izteiksmes līdzekļiem ir rakstījusi Stokholmas universitātes profesore V. Rūķe-Draviņa, žurnālā "Karogs" 1989. gada 4. un 5. numurā publicēts raksts "Kad ar vārdiem nepietiek". Neverbālās komunikācijas izpētes perspektīvas ir ieskicējusi I. Druviete rakstā "Neverbālā komunikācija un tās izpēte"⁵.

Citu zemju valodniecībā neverbālie komponenti tiek klasificēti divās grupās. Vienu grupu veido tie neverbālie komponenti, kas ir saistīti ar komunikācijas dalībnieku raksturojumu (ši joma ir sociolingvistikas kompetence), un otrajā ietilpst tie neverbālie komponenti, kas ir saistīti ar komunikācijas akta konkrēto situāciju (ši sfēra īpaši interesē sintaksi). Salīdzinājumam skatīt krievu valodnieku darbā E. A. Земская, М. В. Китайгородская, Е. Н. Ширяев "Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис." 15. un 16. lpp.⁶ un Kembridžas universitātes izdevumā "Social markers in speech" 2. nodaļā P. Brown, C. Fraser "Speech as a marker of situation" 35. lpp.⁷

Kāpēc ekstralingvistiskie faktori, par kuriem runātais nedomā, bet pieņem tos automātiski, ir tik svarīgi? Uz šo jautājumu ir atbildējuši krievu valodnieki, kas jau vairākus gadu desmitus pēta sarunvalodas sintaksi: "Ekstralingvistiskie faktori, apstākļi, kuros tiek lietota valoda, ietekmē runas līdzekļu atlasīšanu, to vai citu leksēmu, gramatisko formu un konstrukciju lietojuma iespējamību."⁸

Runātāju komunikācijā un izteikuma organizācijā īpaši nozīmīgas ir arī kinētiskās parādības – žesti, ķemeņa pozas un mīmika. Kādā eksperimentā psihologi ir konstatējuši, ja komunikācijas partneriem sasietu rokas, būtu gandrīz neiespējami brīvi sarunāties. Diemžēl kinētiskās parādības savāktajā materiālā ir aprakstītas autorees iespēju robežās, jo to precīzai izpētei ir nepieciešama videokamera. Tikai viens piemērs. A stāsta, kā kādā ģimenē veikuši anketēšanu.

A: *“Man tik šitā te/ tas Ivars Ozols paprasīja/ kādi valodnieciski izdevumi/ es nezinu. Es uzreiz tādu seju sataisīju/ ka šis uzreiz/ nu ko tad tev vajag/ nu tad pasaki/ mēs ierakstīsim.”*

B: *“Tad tu uzreiz pasmaidīji/ pateici ...* Ar mīmiku A neapzināti bija paziņojusi informāciju “tikai neraksti: nezinu”, ko viņai nebija tiesību formulēt verbālā veidā anketēšanas laikā.

Sarunvalodas sintaksē raksturīgākās ir trīs sintaktiskās nullformas pie verbāla predikāta. Tās ir komunikācijas dalībniekiem saprotamās, bet neverbalizētās akuzatīva, datīva un instrumetāļa formas. Izteikuma struktūras izveidi ietekmē prepozīcija un vārdu valence, objekta realizācijas gadījumā – verbālā predikāta valence. Konstatējot objekta sintaktisko nullformu, Latviešu literārās valodas vārdnīcā vai Latviešu valodas vārdnīcā ir noskaidrota verba valence. Īpašs pamats ielūkoties vārdnīcā ir, raksturojot objekta akuzatīva nullformu, kas ir saistīta ar verba transitivitātes spēju. Kā ir norādījusi valodniece Ā.Ozola, “tieši verba leksiskā nozīme ir tā, no kā atkarīga verba izteiktās darbības nepieciešamība saistīties vai nesaistīties ar papildinātāju akuzatīvā bez prievārda”⁹. Tieši akuzatīva nullformā krustojas strukturālā un semantiskā prasība pēc obligāta teikuma modeļa paplašinājuma un komunikatīvā uzdevuma ietekme – neminēt pašsaprotamas lietas, ekonomēt valodas līdzekļus. Vispirms izteikuma aktuālajā dalījumā ir iespējams reducēt tēmu vai tēmas kompleksa komponentu.

Pirmkārt, konteksta ietekmē. Situācija augstskolas gaiteni pulksten 15.30, t.i., pusstundu līdz lasītavas slēgšanai, satiekas bibliotekāre un potenciālā bibliotēkas apmeklētāja.

Bibliotekāre: "Ko jūs gribējāt?"

Apmeklētāja: "Jūs varbūt zināt, vai nav kādi jauni žurnāli?"

Bibliotekāre: "Tik vēlu vairs nav. Pa dienu jau **nosmēla**."

Verbs **nosmelt** ir pārejošs, izteikumā lietots tā pamatnozīmē 'smeļot noņemt, paņemt daļu' (LVV 539.lpp.).

Otrkārt, situācijas ietekmē. Autobusā tēvs dod dēlam naudu un saka: "Nopērc sešus!" Skaidrs, ka autobusā var nopirkt tikai talonus. Treškārt, runātāja iepriekšējo zināšanu ietekmē. A ir B kaimiņiene un zina, ka B vakar bija vārda diena. Kaimiņiene redz, ka B viesistabā ir ciemiņš.

A: "Jūs vēl svinat?"

B: "Jā, vakarā vecāki atnāks."

Svinēt ir pārejošs darbības vārds (LVV 780.lpp.)

Grāmatas "Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис." autori E.Zemška, M.Kitaigorodska, E.Širjajevs ir ieviesuši terminu "informētība par runas tēmu", kas ir saistīts ar to, ka komunikācijas partneri var dzīvot kopā vai vienā mājā, vai vienā pilsētas rajonā utt. Viņiem var būt kopīgi draugi u.tml. Tas ļauj "daudz ko atstāt neizteiktu, nepateiktu līdz galam, nepaskaidrotu."¹⁰ Ja iepriekšējo zināšanu nebūtu, iespējams, kaimiņiene jautātu: "Kas tad tev par svētkiem?"

Sarunvalodas sintaksē ir sastopama arī objekta sintaktiskā nullforma datīvā. Objekta izpratni bieži nodrošina vizuāli objekti un žesti. Situācija sarunas dalībnieki sēž pie galda. Tasītēs ir tikko ielieta kafija. A izstieptā, elkonī saliektā rokā tur cukurtrauku un jautā: "**Pieliki!**" Šajā piemērā ir divas sintaktiskās nullformas **kafijai cukuru**. Cita situācija virtuvē pie galda sēž divgadīgs bērns. Viņam priekšā ir šķivis ar biezputru. Māte saka: "**Dēliņ, pagaidi, pieliksim sviestīņu**." Sintaktiskā nullforma **biezputrai**. Situācija pastā A jautā un rāda aploksni bez markas, rādītājpirkstu turot aploksnes

augšējā labajā stūrī: *"Cik santīmi vajadzīgi, ja sūta uz Maskavu?"* Sintaktiskā nullforma **markai**.

Sarunvalodas sintaksē ir vērojama arī objekta sintaktiskā nullforma instrumentāli. Par objekta nullformu var liecināt verbālā predikāta valence, kā arī viens vai vairāki neverbalizētā objekta atributīvie komponenti. *"Viņš laikam ir izšķirties."* Darbības vārds **izšķirties** ir lietots atvasinātā nozīmē – likumā noteiktā kārtībā pārtraukt savu laulību. Latviešu valodas vārdnīcā minēts piemērs: **izšķirties ar vīru, sievu** (322. lpp.).

Situācija A ar tējkaroti ber cukuru pie kafijas un saka: *"Man pietiek ar vienu, man ir salda dzīve."* Sintaktiskā nullforma – **tējkaroti**.

Jāpiebilst, ka objekta sintaktisko nullformu analizē izmantotie ekstralingvistiskie faktori nav saistīti ar vienu vai otru objekta realizācijas formu. Jāatzīst, ka latviešu sarunvalodas sintaksē vēl ir daudz pētāmu jautājumu.

Atsauces

- ¹ Золотова Ф.Г. Роль ремы в организации и типологии текста. Синтаксис текста. М., 1979, с. 125
- ² Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. – R., 1962. – 2. d. – 285. lpp.
- ³ Freimane I. Vienkārša teikuma paradigma// Valodas aktualitātes – 1991. – R., 1992, 18. lpp.
- ⁴ Cepļītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. Latviešu valodas sintakse. – R., 1989. – 79.-82.lpp.
- ⁵ Druviete I. Neverbālā komunikācija un tās izpēte// Valodas aktualitātes – 1989. – R., 199. – 75.-81.lpp.
- ⁶ Земская Е. А., Китйгородская М. В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. М., 1989, с. 15-16.
- ⁷ Brown P., Fraser C. Speech as a marker of situation// Social markers in speech. – Cambridge, 1979, p. 35.
- ⁸ Функциональные стили и формы речи. – Саратов. 1993. с. 3. Citēts pēc Захарова Е.П., Кормилицина М.А. Проблемы функционально-стилевой дифференциации русского литературного языка в трудах саратовских лингвистов// Вопросы языкознания.– № 4 – М., 1995, с. 127

⁹ Ozola Ā. Verba transivitātes un intransivitātes kategorijas leksiski gramatiskais raksturs// Vārda semantika. – R., 1971, 218. lpp.

¹⁰ Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. М., 1989, с. 17.

Dzintra PAEGLE

VALODA ANDRIEVA NIEDRAS "LĪDUMA DŪMOS"

Andrieva Niedras "Līduma dūmi" piedzīvojuši 7 izdevumus - 1899. žurnālā "Austrums", 1901., 1914., 1925., 1943., 1948. un 1992. gadā. Romāns tapis turpat pirms 100 gadiem. Pirmie 4 izdevumi iespiesti gotu burtiem, pēdējie (no 1943. gada) - latīņu burtiem.

Referātā pievērsīšos valodas īpatnību raksturojumam šajos izdevumos.

Pēdējā "Līduma dūmu" izdevuma komentāros literatūrzinātniece Elza Knope norāda, ka tas veidots pēc 1943. gada izdevuma, ko toreiz iespiešanai akceptējis pats autors, ir respektētas rakstnieka valodas īpatnības, kā arī saglabātas nekonsekvences (piemēram, darbības vārda pavēles formas otrās personas daudzskaitļi ar izskaņu *-ait* un *-iet*, ievērota mūsdienu ortogrāfija un interpunkcija. Tā norādīts komentāros: A.Niedra. Līduma dūmos. - Zinātne. 1992., 462, 463. lpp.).

Atkāpe. 19. gs. beigās un 20. gs sākumā vēl plaši sastopamas darbības vārdu formas ar galotni *-ait*, *-aities* III konj. darbības vārdos ar izskaņu *-it*, *-īties* nenoteiksmē, piemēram, *pagaidīt* - *pagaidait!*, *rosīties* - *rosaities!* Šīs vecākās pavēles izteiksmes formas uzlūkojamas par literārām, bet mūsdienās sastopamas reti.

Šo parādību uztveram kā Andrieva Niedras valodas īpatnību. Tomēr liels pārsteigums, kad ieskatījos 1901. gada izdevumā, kurā šādu formu ar *-ait*, *-aities* nemaz nav, netiek šķirta arī pavēles izteiksme no īstenības izteiksmes daudzskaitļa 2. personas, kā arī nav lietotas īpašas nākotnes galotnes dsk. 2. personā. Ļoti atšķiras valoda 1901. gada, 1914., 1925. gada izdevumā no valodas 1943., 1948. un 1992. gada izdevumā.

Lūk, salīdzinošā materiāla piemēri:

Sakat, kā raudupiešiem nav? (1901, 1; 1914, 7; 1925,7), bet turpmākajos izdevumos 1943, 7; 1948, 7; 1992, 23 ir: *Sakait, kā raudupiešiem nav?*

Kandidāta kungs: rādat saviem brāļiem nevis, cik viņu tuvākais sliktis, bet cik Kristus ir labs .. un gaidat pacietībā, lai tas Kungs Pats dod lietu un saules gaismu Jūsu sējumam .. (1901, 6; 1914,14; 1925, 15).

Turpmāko gadu izdevumos formas pavēles izteiksmē ar -*at* nomainītas un tās ir šādas:

Kandidāta kungs: rādait saviem brāļiem nevis cik viņu tuvākais ir sliktis, bet cik Kristus ir labs .. gaidait pacietībā, lai tas Kungs pats dod lietu un saules gaismu jūsu sējumam. (1943, 14; 1948, 11; 1992, 28).

Tāpat seniskās pavēles izteiksmes formas ar -*ait*, -*aities* radušās 1943. gada izdevumā.

Cits īstenības izteiksmes galotņu formu veidošanas salīdzinājums:

Jūs, mācītāja kungs, nostājaties uz kalna gala un skataties no turienes uz savu draudzi, rādiet no turienes viņai ceļu (1901,5; 1914, 13; 1925, 13), bet vēlākajos izdevumos:

Jūs, mācītāja kungs, nostājaties uz kalna gala un skatāties no turienes uz savu draudzi, rādāt no turienes viņai ceļu (1943,13; 1948, 11; 1992, 28).

Tāpat sākumtekstā nešķir īso *a* no garā *ā* vairumā gadījumu gotu rakstībā neuzsvērtā zilbē (kāda ir bijusi runa, to pēc ortogrāfijas nevar spriest, bet formā *rādiet* (galotne -*iet* īstenības izteiksmē, izlokšņu forma, vēlāk aizstāta ar literāro -*āt*: *jūs rādāt*.

Tas pats vērojams līdzīgos gadījumos, piemēram:

Lūdzu, izlasat .. tas nupat rakstits. (1901, 7; 1914, 17; 1925,18), bet vēlākajos izdevumos, sākot ar 1943. gadu - labots:

Lūdzu, izlasiet .. tas nupat rakstits. (1943, 17; 1948, 13; 1992,31).

Tas pats vērojams arī nākotnes daudzskaitļa 2. personas formās. Piemēri: *Vai jūs uz biedrības namu nāksat?* (1901, 9;

1914, 19; 1925, 19) un *Vai jūs uz biedrības namu neatnāksiet?* (1943, 19; 1948, 14; 1992, 32).

Tāpat darbības vārdu īstenības izteiksmes un pavēles izteiksmes formas lietojuma ziņā A.Niedras valodā neatšķiras no brāļu Kaudzišu valodas "Mērnieku laikos", kurā arī galotnes *-at*, *-aties* vispārinātas vairākās gramatiskās nozīmēs; diemžēl to neuzrāda "Liduma dūmu" 1943., 1948., 1992. gada izdevumi.

Salīdzinot atklājas vēl citi labojumi 1943. gada izdevumā un tie neattiecas uz ortogrāfiju un interpunkciju. Piemēri:

zināt - vsk. 3. pers. *zin*, kas 1943. gada izdevumā vietumis labota par *zina*, bet ne katrā gadījumā (sal. 1901, 1 un 1943, 8 un 1943, 24);

lietāt aizstāts ar *lietot*:

.. *bet es nezīnu, vai jūsu palīdzību varēšu kādureiz lietāt* (1901, 7; 1914, 17)

.. *bet es nezīnu, vai Jūsu palīdzību varēšu kādureiz lietot* (1925, 17; 1943, 17; 1948, 13; 1992, 30);

nesargā (tag. 3.pers.):

neviens mani nesargā (1901, 8; 1914, 17; 1925, 18), bet: *neviens mani nesarga* (1943, 17; 1948, 13; 1992, 31).

Kā zināms, vārds *sargāt* lokāms gan kā *ājo*- celms, gan *ā*- celms, es *sargāju*, tu *sargā*, viņš *sargā*, vai arī es *sargu*, tu *sargi*, viņš *sarga*. Kāpēc tās mainītas - trūkst motivācijas.

glābt - *glābj mani* 2. pers. īsten. izt., lietots imperatīva nozīmē (1901, 8; 1914, 17; 1925, 18), bet vēlāk labots: *glāb mani* (1943, 17; 1948, 13; 1992, 31).

Vārds *gribēt* mainīts ar *gribēties*: *Vai jūs gribējāt man ko teikt?* (1901, 7; 1914, 16), bet vēlāk: *Vai jums gribējās man ko teikt?* (1925, 16; 1943, 16; 1948, 12; 1992, 29).

Vārdu *gribēt* ar nozīmi 'izjust vajadzību' lieto visās personās (LLVV, 3, 139), bet *gribēties* tikai 3. personā - *gribas jautāt* (LLVV 3, 140). Tāpat labojums 1925., 1943. gada izdevumā - aplams.

Valodas stila uzlabošanas nolūkos darāmās kārtas lokāmā divdabja formas ar *-ošs, -oša* aizstātas ar citām romāna 1943. gada izdevumā un vēlākajos. Piemēri:

.. *ko paši kungi runā savā starpā ..par nākošām saimniecēm* (1901, 2; 1914, 8; 1925,8), bet tas pats teksts vēlākajos izdevumos, kuros kungi runā par nākamajām saimniecēm (1943, 8; 1948, 7; 1992, 24). Tāpat arī pirmajos izdevumos ir *..laikam atkārtu nākošā koncerta programmu.., nākošā dziesma*, kas jaunākajos izdevumos aizstātas ar citu divdabi: nākamā programma, dziesma. Vēl - *smaidošās acis* 1943. gada un vēlākos izdevumos aizstātas ar smaidīgām acīm (1901, 2; 1914,9; 1925, 9 un 1943, 9; 1948,8; 1992, 24).

Toties visos izdevumos saglabāta darbības vārda *atrasties* tagadnes forma *atronas*, piemēram, *Jūsu līdzums, kandidāta kungs, atronas liela meža malā* (1901, 4; 1943, 12 un citos).

Daļai lietvārdu atšķirīgs gramatiskais noformējums "Līdzuma dūmu" pirmajos un vēlākajos izdevumos.

Piemēri:

sirds - (*i-* celma lietvārds) .. *kas nāca no sirds* (1901, 9), vārds vietumis ir *ē-* celma formā, piemēram, *..un sirdei tā vien liekas* (1925, 25; 1943,24);

sejs - sākotnēji lietots kā *jo-* celms, tagad - *seja* (*ā-* celms), piemēram, *draudzes jaunekļu seji tapa uzreiz nopietni* (1901, 1; 1943, 7), bet *apakšlūpa viņai sāka drebēt, sejam kā ar balinātu drānu pārklājoties* (1901, 2; 1914, 9; 1925,9), bet 1943, 9 - *sejai (datīvs no *seja*) kā ar balinātu drēbi pārklājoties*.

Tekstā šajā nozīmē lietots arī vārds *ģimīs*, piemēram:

savādi, cik stipri līdzinās zemnieka fanātiskie ģimja vilcieni tiem tur uz kanceles! (1901, 2; 1914, 9; 1925,9), bet 1943, 9 -- *savādi, cik stipri līdzinās zemnieka fanātiskā seja (ģen. no *sejs*) vilcieni ..*, bet 1948, 8 - *sejas vilcieni*. Tomēr, ne visur vārds *ģimīs* aizstāts ar citu vārdu, piemēram,

.. lai neapspļauda viņos Dieva ģimja un līdzības. (1901, 5; un 1943, 13) *Smaids*, reizēm arī *skatiens*, *o-* celma vārdi,

bieži lietoti daudzskaitlī, kur mūsdienās parasts vienskaitlis. Piemēri: *Bet kandidāta kungs redz tikai vienu seju .. pārsvara smaidiem ap lūpām ..* (1901,3; 1943, 10); *smaidīja savus muižnieka smaidus ..* (1901, 3; 1943,10). *Viņš savelk spītīgi uzacis un noskatās uz muižnieku, it kā gribēdams to saviem skatieniem piespraust pie baznīcas durvīm* (1901, 3; 1943, 10);

biedrs lietots kā *ijo-* celms *biedris*, piemēram, .. *pazīna kādu biedri* (ak. no *biedris*) *no pastskolas laikiem* (1901, 6), bet 1943, 16 labots - lietots ak. *biedru* (no *biedrs*);

papīrs sākotnējā tekstā lietots kā *papīris* (*ijo-* celms), piemēram, *Vai tad jūs esat ar nodomājuši ko darīt, Strautmalis jautāja, papīri* viņam atdodams (1901, 8), bet vēlāk - 1943, 18, nomainīts - *papīru* atdodams;

konfekti (dsk.) nevis *konfekte*, -es, lietots kā *o-* celms, piemēram,

nesdams .. pusmārciņu konfektu (ģen. no *konfekti, konfekts*) 1901, 12, bet 1943, 24 labots par .. *pusmārciņu konfekšu*;

klauši ar nozīmi 'klausas' lietots vīriešu dzimtē, piemēram, *Nu, bargā kunga kļaušus* (ak. no *kļauši*) *te gan vairs nemana ..* (1901, 9, kā arī 1943, 19);

spički - sērkočiņi, lietots vīr. dz., *grāvji sausi, glabā vai spičkus* (1901, 16), bet 1943, 19 labots *glabā vai spičkas*.

Vārdi *sievietis, sievieši* lietoti vīriešu dzimtē, piemēram, *sievieša roka* (1901, 8, kas laika gaitā tapusi par *sieviešu roku* (1992, 37).

Sākotnējā tekstā bijis vārds *verste* (*ē-* celms), kas mainīts par *i-* celmu - *versts*, piemēram, *viņš varēja būt nogājis jau kāds pusotras verstes* (1901, 6), bet .. *pusotras verstis* (1943, 15).

1901. gada izdevumā savu vēstuli paraksta *Anna Āboltiņ*, bet 1943. gada izdevumā *Anna Āboltiņa*. Visos izdevumos tekstā runā par *Āboltiņu Annu*.

Vārds *dzimtskungs* rediģēts par *dzimtkungu* (1943, 30).

Neskarts nav palicis arī īpašības vārds, regulāri labots īpašības vārdu noteikto un nenoteikto galotņu lietojums. Sākumizdevumos ir bijis īpašības vārds ar nenoteikto galotni, kur tagad iederētos noteiktā (pēc literārās valodas normām). Un labojumi veikti. Daži piemēri:

.. *izteikt savam agrākam mājskolotājam savu spriedumu par viņa sprediķi* (1901, 4), vēlāk labots .. *savam agrākajam mājskolotājam* .. (1943, 12);

.. *tas jau ir tas briesmīgais, ka Zandena dēļ visi sievietes vai mirst* .. (1901, 8) un labots .. *tas briesmīgākais* -- likta pārākā pakāpe pamata pakāpes vietā (1943, 18).

Īpašības vārdu salīdzinājuma konstrukcijās turpmākos tekstos ir izvairīšanās no vietniekvārda *tas* (kas radies vācu valodas iespaidā), tā vietā liekot vietniekvārdu *pats*, piemēram, *Un kas tas jaukākais esot* .. (1901, 12), labots - *Un kas pats jaukākais esot* .. (1943, 23).

Vietniekvārds *tas* izmests kā lieks pirms lietvārdiem vēlākajos izdevumos, kad jūtams vācu valodas iespaids. Piemēri: *Bet tās ticības es tomēr neesmu zaudējis* (1901, 5); *Bet ticības es tomēr neesmu zaudējis* (1943, 14). *Es nu gan nezīnu, cik daudz tai tautai varēšu palīdzēt jautājumu izskaidrošanas vakaros* 1901, 10, bet 1943. gadā (21. lpp.) *tas* svītrots.

Tomēr nelabotas ir palikušas tās formas, kas liecina par vietniekvārda *Jūs* lietošanas vēsturi, uzrunājot vienu personu, to pagodinot. Šeit saglabāts divdabis daudzskaitlī, kaut gan tagad parasts vienskaitlī. Piemēri:

Strautmaļa kungs, jūs tomēr esat manu uzticību nepareizi valkājuši (1943, 11). *Vai tad jūs, mācītāja kungs, man būtu aizlieguši šo sprediķi turēt* (1943, 11)? *Vai jūs par to esat domājuši, kandidāta kungs* (1943, 13)?

Sevišķi daudz strādāts, novēršot prievārdu *priekš*, *caur* un *iz* lietošanu, tā vairoties no vācu valodas iespaids, arī no seniskām formām. Piemēri:

priekš

*Kristus arī priekš viniem ir miris .. (1901, 5). Kristus arī vinu dēļ ir miris, bet turpat -- *Sakat, vai Jums ir tāds pestītājs, kas nāca pasaulē tikai priekš vienas tautas un vienas šķiras? (1943, 14). Bet jaunie priekš jums ir gatavi darīt visu (1901, 7). Bet jaunie jūsu labā gatavi darīt visu (1943, 16 un 17).**

.. trīs mēnešus vēlāk tā lēktu ūdenī priekš Zandena (1901, 8), bet vēlāk: .. tā lēktu uguni Zandena dēļ (1943, 18).

"Labi", viņš teica vairāk tik priekš sevis (1901, 9), labots "Labi", viņš teica vairāk tik pats pie sevis (1943, 18).

caur

Bet ja lieta neuzvar caur savu iekšējo spēku (1901, 7), labots - Bet ja lieta neuzvar ar savu iekšējo spēku (1943, 17): .. ka tas .. esot .. svarīgāks nekā tas, caur ko viņš atšķīroties no sava pagasta (1901, 9); svarīgāks nekā tas, ar ko viņš atšķīroties (1943, 20).

Nezinu, vai biedrībai caur to neceltos kādi materiāli zaudējumi (1901, 11), bet vēlāk Nezinu vai biedrībai ar to neceltos kādi materiāli zaudējumi (1943, 22).

iz

Es tad laikam nedrīkstēšu vilkt sava brāļa iz ūdens (1901, 5), bet 1943, 13 - Vai tad es nedrīkstēšu vilkt sava brāļa no ūdens?

Minētie valodas piemēri ņemti tikai no romāna pirmās nodaļas, kas salīdzinātas dažādos izdevumos, bet arī ne visi, to ir daudz vairāk.

Ko var secināt? Andrieva Niedras vārdu gramatisko formu lietojums atspoguļo literārās valodas stāvokli gadsimtu mijā, 19. gs. un 20. gs. mijā, tomēr, par tā laika valodu var spriest tikai pēc pirmajiem izdevumiem 1899., 1901., 1914., 1925. gadā, bet vēlākie izdevumi 1943., 1948., 1992. gadā atspoguļo literārās valodas normas četrdesmitajos gados. Labojumi attiecas uz darbības vārdu izteiksmju lietošanu, konjugēšanu, lietvārdu locīšanu, īpašības vārdu (arī skaitļa vārdu) lietošanu ar noteiktajām galotnēm, daļēji arī prievārdu lietošanu. Kāpēc daļēji? Tāpēc, ka tekstā ir

saglabājušās smagas izteiksmes konstrukcijas, kādas bija raksturīgas pagājušā gadsimta rakstu valodai. Tomēr saglabāts lietvārdu ģenitīva plašais lietojuma spektrs, kas mūsdienās sāk zust, piemēram, tādas konstrukcijas kā šajā teikumā:

.. *Šo savu mazāko brāļu vārdā es nāku un prasu .., lai nelaupa tiem viņu cilvēciskās apziņas, cilvēka cienības* (1901, 5); *bet vienas lietas es nevarēju aizmirst ..* (1992, 26) - ģenitīvs aiz noliegta verba vai: *apzināties vainas, gaidīt mājiena, meklēt paēnas* u.c.

Savā referātā es neesmu parādījusi rakstnieka talantu, viņa vārda mākslas spēku, viņa bagāto leksiku. Andrievs Niedra apzinājās vārda spēku un raksta par spēka vārdu, vārdu kvēli, kā vārds var nospiest, kā vārds var celt vai kā kodīgas zāles līt pār klausītājiem vai svilpt kā pātagas cirtieni.

Rakstnieks rāda arī vārdu iedarbību, kas atspoguļojas cilvēku sejās, tām vai nu nobālot, nosarkstot vai vienaldzīgi lūkojoties apkārt. Ļoti bieži autors lieto tēlojumu līdzībās, kā Bībelē, runājot par naidu, postu, grēku un mīlestību, pretstatot *zelta kviešus uguns liesmām, kurās viss iznikst*. Spēcīgs ir cilvēka skatiens, kas var grēcinieku *piespraust pie baznīcas durvīm* vai samulsināt ar savu vienaldzību. Un nobeigumā citāts: *Viņa dzīvais skatiens .. atdūrās vienu acumirkli kā zobodamies kandidāta pārsteigtajā sejā, kā kad gribētu teikt: a - ā! tautas brāji!* (1943, 25).

Jānis KUŠKIS

SĒLISKĀ NOVADA VALODAS ĪPATNĪBAS ANDRIEVA NIEDRAS ROMĀNĀ "LĪDUMA DŪMOS"

Latviešu literātūras klasiķu darbos palaikam manāmas dzimtā novada valodas īpatnības, citam vairāk, citam mazāk. Šādas īpatnības sastopamas gan paša autora valodā, gan tēloto personu valodā šo personu raksturošanai, valodas individuālizācijai.

Andrieva Niedras dzimtā puse ir Tirza, kas pieder pie sēliskā novada. Arī vēlāk Andrievs Niedra ir darbojies sēliskajā novadā (un arī citur).

No sēliskā novada nākuši daudzi latviešu rakstnieki – Rūdolfs Blaumanis, Jānis Ezeriņš, Aleksandrs Grīns, Jānis Jaunsudrabiņš, Matīss un Reinis Kaudzītes, Jānis Poruks, Rainis, Augusts Saulietis, Jānis Sārts, Andrejs Upītis un daudzi citi. Var teikt, ka viņi visi izmantojuši sava novada valodas īpatnības. Dažiem tās pazīstamas kopš bērnības, citi tās vēl papildus meklējuši, lai izmantotu daiļradē. Vispār var teikt, ka vairums latviešu literātūras klasiķu ne tikai nav vairījušies no sava novada valodas – īpaši leksikas īpatnībām, bet ir tās pat meklējuši.

Ja rakstnieks dzimis vidus izlokšņu novadā, var gadīties, ka viņam nekādu sevišķu dialektismu nav. Tāds ir, piemēram, Eduards Veidenbaums. Bet daži rakstnieki ir apzināti vairījušies no sava dzimtā novada valodas īpatnībām, centušies rakstīt tā, lai Latvijā visos novados viņu rakstītais būtu vienlīdz labi saprotams. Tāds ir bijis, piemēram, Jānis Sudrabkalns. Viņa darbos nav kādu Piebalgas puses īpatnību, kur viņš pavadījis jaunības gadus, ne arī no Inčukalna, kur viņš dzimis. Bet šādu rakstnieku starp latviešu literātūras klasiķiem nav daudz.

Vairums daudz ko ir mantojuši no sava dzimtā novada valodas.

Andrieva Niedras dzimtā puse Tirza atrodas sēliskā novada malā.

Tas ir tāpat, kā, piemēram, Kaudzītēm, Blaumanim, Porukam, Jaunsudrabiņam. Viņu darbos sastopamas gan sēliskās īpatnības, bet netrūkst arī dažādu īpatnību no sēlisko izlokšņu kaimiņu novadiem – vidus izloksnēm (tātad mazāk valodas atšķirību) kā, piemēram, Kaudzītēm vai Porukam, vai arī – kā Jaunsudrabiņam daudz lituānismu, kas pārņemti no kaimiņu leišu valodas.

Gaidāms, ka arī Andrievam Niedram varētu būt gan kādas sēliskas, gan vidus izlokšņu īpatnības.

Tūlīt jāsaka, ka tīri sēlisku īpatnību Andrieva Niedras romānā "Līduma dūmos" tikpat kā nav. Bet ir tādas īpatnības, kas ir kopīgas sēliskajam un kaimiņu vidus izlokšņu novadam.

Vispirms par īpatnībām fonētiskā.

(Šīs un visas turpmāk minētās īpatnības ir no romāna "Līduma dūmos" 1914. gada izdevuma.)

Vārda sākumā dažos vārdos Andrievam Niedram nebalsīga līdzskaņa vietā ir balsīgs: *blankas nesējs* (51., 55., lpp. – arī turpmāk lappuses minētas iekavās), *maizē iecepti brusaki* (240.). Tas ir gluži tāpat kā citās sēliskajās izloksnēs šais vārdos vai kā ir sēliskā novada vietvārdos, kur ir gan *Bikas*, gan *Pikāni*, gan *Cišu* jeb *Dzišu kalns* (netālu no Cesvaines).

Andrievs Niedra lieto vecu formu bez līdzskaņa *s*: *neaizkārts* 'neaizskarts' (141., 251.) gluži tāpat, kā darijis arī Rainis. (Diemžēl tagadējā kopotu rakstu izdevumā šī Raiņa lietotā senā valodas īpatnība valodas komentāros nodēvēta par kļūdu un "izlabota", tā bojājot Raiņa valodu.)

Ar iespraustu *k* Andrievs Niedra lieto vārdu *apvārksnis* (507., 556.) gluži tāpat kā Andrejs Upītis un citi rakstnieki.

Vārdā *aizvējs* Niedram *š* vietā ir vārda beigās aiz *j* līdzskanis *s* (316.), bet visur citur viņš konsekventi lieto vārdu

vējš ar š-skaņu vārda beigās. Sēliskajās (un citās) izloksnēs parasti ir vējs.

Niedram grūti izrunājamā līdzskaņu kopā vārda beigās iesprausts patskanis *i*, lai izvairītos no zilbiska līdzskaņa – *iemeslis* (342.), kā parasts sēliskajās un citās izloksnēs.

Niedra lieto reti sastopamu vārdu *blaužgoņa*, kuŗā skaņu kopas **žg** vietā ir **žg** (šādā teikumā – *raķetes ar blaužgoņu bārstīja spožus graudus* (207.)). Tas ir tāpat kā sēliskajās un citās izloksnēs, piemēram, vārdā *režģis*, kā arī **šk** vietā **šk**, piemēram, *sevišks*.

Daudzos svešvārdos hiāta novēršanai Andrievs Niedra iespraudis *j*: *akcionārs* (175. u.c.), *Golijāts* (396. u.c.), *leģijons* (244.), *linejāls* (180.), *materijālists* (470.), *materijāls* – lietvārds (178., 294.), *materijēls* – īpašības vārds (169., 467.), *patrijots* (333.), *principijēls* – īpašības vārds (304.), *studijozs kungs* (114.). Bet nav *j*-skaņas iesprauduma vārdā *teātris* (189. u.c.), kur tas arī būtu gaidāms, kā runā sēliskajās izloksnēs tāpat kā citos minētajos svešvārdos. Kādu cēloņu dēļ Andrievs Niedra vārdu *teātris* ir uztvēris citādi nekā pārējos svešvārdus, kuŗos ir hiāts. Hiāta novēršanai *j*-skaņas iespraudums sastopams gan sēliskajās, gan citās izloksnēs.

Dažas īpatnības Andrieva Niedras romānā "Liduma dūmos" var atrast arī morfoloģijā (un vārddarināšanā), kuŗas mantotas no sēliskā novada, dažas vienlaikus saskanēdamas arī ar kaimiņu novadiem.

Vairāki vārdi lietoti vīriešu dzimtē: *sejs* (7., 33., 79., 85. u.c.) (bet sastopama arī sieviešu dzimtes forma *seja* (225.)), *līms* (152.), *robežs* (352.), *dzelzs* – vīriešu dzimte redzama vārdu savienojumos: *izkausēts dzelzs* (275.), *dzelža rokas* (251., 436.). Vīriešu dzimtē sastopams arī vārds *kļavs* (254.), ko vīriešu dzimtē lieto gan sēliskajās, gan citās izloksnēs.

Vārdu *mēness* Andrievs Niedra lieto *ijō*-celma formā – *mēnesis apgaismoja ceļu* (411.), *mēnešsērdzīgs* (433.). Līdzīgi

lietoti arī vārdi *rudens* un *ūdens*, kas redzams vsk. ģen. formās *ruđeņa* (391.), *ūdeņa* (352., 353.). Šāda parādība sastopama sēliskajās un arī citās izloksnēs.

ijō-celmu vsk. datīvā Andrievs Niedra nereti lieto senāko galotni **-am**: *akmeņam* (71.), *baušļam* (227.), *viesam* (98.) (bet vsk. nom. ir parasts: *viesis* (100.)).

i-celmu vsk. datīvā konsekventi lietota galotne **-ei** kā sēliskajās un citās izloksnēs: *acei* (560.), *ciltei* (152., 314.), *govei* (263.), *izkapteri* (74.), *pusnaktei* (164., 293., 423.), *sirdei* (24., 117., 130., 152., 191. u.c.), *zivei* (300.). Nekur nav sastopama galotne **-ij**. Bet vsk. nominatīvs šiem vārdiem beidzas ar **-s**, kas liecina, ka Andrievs Niedra tos uztver kā *i*-celmus.

Īpašības vārdu noteiktajās galotnēs vsk. datīvā un lokatīvā, kā arī dsk. datīvā, instrumentālī un lokatīvā Andrievs Niedra lieto paplašinātu galotni ar **-aj-**. Vienu reizi tomēr ir skaitļa vārds *trešā dienā* (475.), kur šāda palašinājuma it kā nav. Bet varbūt rakstnieks domājis skaitļa vārdu vispār ar nenoteikto galotni – *trešs*? Sēliskajās un citās izloksnēs ir formas *otrs*, *trešs* utt.

Reizēm sastopamas seniskas vietniekvārdu formas – *uz tevīm* (43.), *uz sevīm* (19.), kā sēliskajās un citās izloksnēs.

Darbības vārdu īstenības un pavēles izteiksmes dsk. 2. personā Andrievs Niedra konsekventi lieto galotni **-at**, **-aties**; īst. izt.: *sakat* (7.), *paskataties* (11.); pav. izt.: *rādat* (14.), *aizmirstat*, *piedodat* (abi 145.), *neuzbāžaties* (116.) Vienu vienīgu reizi īstenības izteiksmes dsk. 2. personā ir galotne **-iet**, kas sastopama sēliskajās izloksnēs: *rādiet* (13. lpp. šādā teikumā: *Jūs, mācītāja kungs, nostājaties kā uz kalna gala. .. rādiet no turienes [draudzei] ceļu.*). Nekur nav pavēles izteiksmes formu ar **-ait**.

Sastopama tagadnes **no**-celma forma *pļauņ* (81.). Darbības vārds *cerēt* lietots kā 2. konjugācijas vārds: tag. vsk. 1. pers. *necerēju* (515.), pav. izt. 2. pers. *cerē* (252.). Sastopama 1.

konjugācijas verba divdabja forma *uzdzirstot* 'uzdzirdot' (59.). Šādas darbības vārdu īpatnības sastopamas sēliskajās un citās izloksnēs.

Darāmās kārtas pagātnes divdabis tiešajiem darbības vārdiem sieviešu dzimtē beidzas ar **-use**: *ielūguse* (15.), *skumuse* (12.), atgriezeniskajiem – ar **-usēs**: *aizelsusēs* (541.), *noziegusēs* (550.). Tikai vienu reizi sastopama forma ar **-usies**: *ilgojusies* (540.).

Vienu reizi romānā ir sēliskajām izloksnēm ļoti raksturīga sena divdabja forma ar **-us**, ko lieto formas ar **-ot** vietā: *Bet vecis to nelikās ne protus* (329.).

Vienreiz ir sena darāmās kārtas tagadnes divdabja forma ar **-ots**: *Novērsās, izlikdamies tā nemanots* (358.).

Kā sēliskajās izloksnēs un senāk latviešu valodā arī citur sastopams atgriezenisks darbības vārds, kur tagad lietojam tiešo: *Baņķieris kasijās aiz auss* (299.). Šādas formas bieži sastopamas arī latviešu tautasdziesmās.

Darbības vārdos Andrievam Niedram dažkārt ir citāds piedēkļa patskanis nekā latviešu valodā tagad: *burbulēt* (108.), *noskaidrēties* (285.), *rāpāt* (173.), *rindāt* (397.). Šādas īpatnības ir sēliskajās un citās izloksnēs.

Sēliskajām un citām izloksnēm raksturīgas īpatnības gadās arī nomenu piedēkļu veidojumā: *vesals* (423.), *maliens* 'malums' (134.), *rēķens* (258., 402.).

Vienu reizi Andrievs Niedra lieto sēliskajām izloksnēm ļoti raksturīgu īpašības vārda formu ar piedēkli **-in-**: *vēlinie viesi* (208.).

Izskaņas **-inieks** vietā romānā ir **-enieks**: *bērenieks* (245., 246.), *galvenieks* (464.), *kalnenieks* (462.), *laucenieks* (460.), *mājenieks* (84.), *meženieks* (118.), *sādženieks* (111. – 112.).

Par sēliskajām izloksnēm ļoti raksturīgu izskaņu valodnieki atzīst **-išks**. Tā sastopama daudzos sēliskā novada vietvārdos, piemēram, *Niedrišķas upe*. Andrievs Niedra romānā "Liduma

dūmos" vienu reizi lieto formu ar **išk-**: **vīrišks sejs** (170.), kur tagad lietojam īpašības vārdu **vīrišķīgs**. (Andrievam Niedram ir arī vārdi **atsevišks** (405.), **sevišks** (545., 546), bet tajos ir tikai fonētiska īpatnība – **šk** vietā **šk**.)

Apstākļa vārdu pārākajā pakāpē vienmēr beigās ir **-i**: **ciešāki** (15., 45.), **dzijāki** (69., 510.), **ilgāki** (37.), **pareizāki** (237.), **prātīgāki** (55.), **seklāki** (69.), **varenāki** (55.), **vērigāki** (57.), **vieglāki** (15.) un daudz citu. Šāda apstākļa vārdu pārākā pakāpe sēliskajās izloksnēs sastopama joprojām, bet tā ir dzirdama arī citur un arī literārajā rakstu valodā līdz pat XX gadsimta vidum.

Ir dažas īpatnības sintaksē, piemēram, citāds pārvaldījums darbības vārdiem, nekā tagad parasts: **atceras dzirnavu puiša** (45.), **lūdz likteņa** (42.). Šāds ģenitīvs sēliskajās izloksnēs vērojams joprojām. Andrievs Niedra raksta arī: **nonākuse parkam pāri pusē** (541.), nevis **pāri pusei**. Arī šāds lokātīvs ir sēliskajās izloksnēs.

Ļoti maz īpatnību ir leksikā un semantikā. Ir šādi gadījumi: **aiviekstene** 'avene' (301.), **atžirbt it kā no sitienu** (440.) **ciekurzis** 'čiekurs' (15., 119.), arī – **ciekuržains ceļš** (71.), **kasīt sienu** 'grābt sienu' (77.), **malkcirksnis** (264.), **taisni iz šejienes dzīves** (128.), kur tagad sakām – **tieši, zibsnis** 'zibens' (108.).

Tāpat kā Rūdolfs Blaumanis arī Andrievs Niedra lieto vārdu savienojumu **brizdu brazdām**: **brizdu brazdām vēlinie viesi drāzās muzikantiem pakaļ** (208.).

Secinājumi.

Andrieva Niedras romānā "Lūduma dūmos" ir ļoti maz sēliskā novada valodas īpatnību. Ļoti maz ir īpatnējas leksikas. Mazliet vairāk ir fonētikas un gramatikas īpatnību, tomēr maz.

Ļoti maz valodas īpatnību lietots personu valodas individuālizēšanai. Visi runā vienādi, gan pats autors, gan muižkungs, gan zemnieks. Daudzi monologi veselām lappusēm ir kā norakstīti no filozofijas traktātiem. Faktiski nav atšķirību starp muižkunga Zandena, kandidāta Strautmaļa, inženiera Strautmaļa un lauku sievietes lizes valodu.

Andrievs Niedra romānā "Liduma dūmos" dzimtā novada valodas īpatnību izmantošanas ziņā vairāk līdzinās Jānim Sudrabkalnam, kas vairās no sava novada valodas īpatnībām, un pavisam maz līdzinās tādiem rakstniekiem, kā Rūdolfs Blaumanis vai Jānis Jaunsudrabiņš, kam ir daudz dzimtās puses valodas īpatnību.

Antons BREIDAKS

LATVIEŠU TAUTASDZIESMU METRIKAS JAUTĀJUMI: TROHAJA DZIESMU CEZŪRAS LIKUMS

Latviešu folkloristikā 19. gs. beigās un 20. gs. pirmajā pusē bez pietiekama pamatojuma tika postulēti divi trohaja dziesmu metrikas likumi: dipodijas ceturtās zilbes kvantitātes likums un cezūras likums. Pirmā likuma kritika dota vairākos J.Endzelīna un manos rakstos¹. Šai rakstā būs dota trohaja dziesmu cezūras likuma kritika indoeiropiešu salīdzināmās metrikas atziņu gaismā.

Saskaņā ar latviešu folkloristikā formulēto trohaja dziesmu cezūras likumu cezūra sadala rindu divās simetriskās daļās (4|4, 4|3, 3|4 vai 3|3 zilbes), pie tam četrzilbīgā dipodijā ceturtā zilbe vienmēr īsa, bet trīszilbīgā dipodijā trešā zilbe vienmēr gara vai nosacīti gara. Trīszilbīga dipodija skandējot parasti tiek papildināta ar īsu lāpāmo vokāli, resp., īsu zilbi, bet dziedot tiek obligāti papildināta ar īsu lāpāmo vokāli, resp., īsu zilbi.

Pēc šīs hipotēzes autoru domām, trohaja dziesmu cezūras rindas ir daudz arhaiskākas nekā asimetriskās bezcezūru rindas (ar 5|3 vai ar 3|5 zilbēm)².

Latgalē pierakstītas daudzas autentiskas tautasdziesmas, kurās ir viena vai vairākas bezcezūras rindas, piemēram,

*Vysi ļuteni dzīduoja,
As dzīduot(i) navarieju:
Pylna sirds maņ bādu beja.
Pylnys acis asareņu. Pildā³.*

Dziesmas metriskā shēma ir šāda:

$\acute{u} \acute{u} \acute{u} \acute{u} \acute{u} - \acute{u} \acute{u}$
 $\acute{u} - \acute{u} (\acute{u}) | \acute{u} \acute{u} \acute{u}$
 $\acute{u} \acute{u} \acute{u} - | \acute{u} \acute{u} \acute{u}$
 $\acute{u} \acute{u} \acute{u} \acute{u} | \acute{u} \acute{u} \acute{u}$

Šīs dziesmas pirmajā rindā nav cezūras pēc pirmās dipodijas, jo pirmajā dipodijā sāktais vārds ar savu pēdējo zilbi sāk rindas otro dipodiju. Šādu zilbi latviešu folkloristikā sauc par pārvelkamo zilbi.

Austrumvidzemē un Austrumzemgalē ir pierakstītas daudzas trohaja tautasdziesmas no augšzemnieku pārvelkamo zilbi "i", piemēram,

Spodra saulīt'i lēkdama,

Jo spodrāka rietēdama;

Līksma māsiņ'i augdama,

Jo līksmāka dzīvodama. BW 3535

Saskaņā ar tradicionālo viedokli, šādās dziesmās cezūra ir atjaunota, bet tomēr paliek pārkāpts trohaja dipodijas ceturtais zilbes kvantitātes likums.

Cezūras likuma proponētāji domāja, ka Latgales tautasdziesmas ar bezcezūras rindām un Austrumvidzemes un Austrumzemgales tautasdziesmas ar pārvelkamo zilbi "i" ir sabojātas un metriski nepilnvērtīgas. Šo savu viedokli latviešu folkloristi atzina par tik pareizu un neapgāžamu, ka necentās pat nopietni to pamatot.

Saskaņā ar tradicionālo viedokli augšzemnieku novadā attīstība norisinājusies šādi: metriska pilnvērtīgā rinda *Spodra saule uzlēkdama* vispirms kļuvusi par asimetrisku bezcezūras rindu *Spodra saulīte lēkdama* (kā domāja P.Šmits, lai ieviestu rindā pamazināmo vārdu), un beidzot šo rindu tauta, lai labotu metrisko kļūdu, pārveidojusi par *Spodra saulīt'i lēkadama* (ar pārvelkamo "i").

J.Graubiņš šādu augšzemnieku trohaja dziesmu evolūcijas skaidrojumu atzina par loģiski pretrunīgu.

Pirmā pretruna. Saskaņā ar L.Bērziņa viedokli, asimetriskās bezcezūras trohaja rindas taču radās Latvijas austrumos, jo šajos novados turpinājās tautasdziesmu sacerēšana arī jaunākos laikos, kad tauta jau bija zaudējusi metriski pilnvērtīgo tautasdziesmu skaistuma izjūtu. Tad pēkšņi Austrumvidzemē un Austrumzemgalē vēl jaunākos laikos tauta it kā atkal atguva metrisko skaistuma izjūtu un

sāka labot metriski sabojātās tautasdziesmas. Jāšaubās, vai jaunāko laiku teicēji un dziedātāji varēja būt metrikas trūkumu atklājēji un labotāji, jo folkloristi ir vienisprātis, ka tieši jaunākajos laikos tautasdziesmas ir stipri bojātas un teicēji un dziedātāji ir nejutīgi pret ritma kļūdām.

Otrā pretruna. Divains liekas tas ceļš, kas jānostaigā kādai trohaja tautasdziesmai, kamēr tā dabū otrās dipodijas sākumā pārvelkamo "i". Ņemsim, piemēram, ležemnieku novadā pazīstamo dziesmu:

Ābelīte Dievu lūdza.

Lai ved meitas šoruden:

Visi zari nolīkuši;

Dzīpariņus žāvējot.

Šīs dziesmas uzrakstījumu no Latgales nav daudz: ar trešo cežūras rindu *Vysi zari nūleikuši* un trešo bezcežūras rindu *Vysi zareņi nūleika, Zaru zariņus nolieca, Zaru zariņi nolīka*. Nu jāiedomājas, ka šī dziesma ar lagaliešu grozījumu (saskaņā ar latviešu folkloristu tradicionālo viedokli!) nāk atpakaļ uz rietumiem un, nonākusi Vidzemes Cēsu apriņķī (Bikserē, Cesvainē, Kusā, Liezērē, Odzienā), otrreiz tiek grozīta ar apostrofēto vārdu un pārvelkamajiem "i", "ij" 3. rindas 2. dipodijas sākumā. Tai pašā Cēsu un kaimiņu Valkas apriņķī šī pati tautasdziesma daudz lielākā skaitā pierakstīta ar trešo simetrisko rindu *Visi zari nolīkuši*. Kāpēc tad Cēsu apriņķa dziesminiekiem vajadzēja aizgūt no latgaliešiem tautasdziesmu ar trešo bezcežūras rindu un pēc tam to ar grūtībām pārveidot? Divaini arī tas, ka otrais, formāli tālākais grozījums (ar pārvelkamajiem "i", "ij") atrodas teritoriāli tuvāk pamatveidam nekā pirmais, formāli mazāk atšķirīgais grozījums (ar pārvelkamo zilbi "ti"). Parasti taču neliela variēšana sākas tuvākajos kaimiņos, un atšķirības pamazām pieaug līdz ar attālināšanos no dziesmas pamatvariānta dzimtenes.⁴ Lai novērstu šīs loģiskās pretrunas, J. Graubiņš izvirzīja savu latviešu trohaja tautasdziesmu metrikas evolūcijas hipotēzi. Saskaņā ar šo hipotēzi latviešu trohaja tautasdziesmu metrikas evolūcija pārdzīvojusi trīs fāzes.

Pirmā fāze. Šai fāzei bija ne tikai trohaja dziesmu simetriskās cezūras rindas, bet arī asimetriskās bezcezūras rindas, piemēram, *Spūdra sauleite lākdama*. Pie tam, kā atzīmējis J.Graubiņš, šādas asimetriskās rindas bija senākās fāzes relikti.

Otrā fāze. Lai transformētu trohaja dziesmu asimetriskās rindas par simetriskām, rindas vidū vārdiem tika atmesta galotne un otrās dipodijas sākumā tika iesprausts pārvelkamais jeb lāpāmais "i" vai "ij", piemēram, *Spodra saulīt'i lākdama*.

Trešā fāze. Šai fāzē trohaja tautasdziesmu rindas ar pārvelkamo "i" vai "ij" (arī gramatiskul!) tika transformētas simetriskās cezūras rindās. Pie tam šādās trohaja tautasdziesmās dipodijas ceturtā zilbe gandrīz vienmēr ir gara. Šo fāzi pārstāv vidusdialektā sacerētās tautasdziesmas⁵.

Ja salīdzinām latviešu folkloristu tradicionālo hipotēzi par latviešu trohaja tautasdziesmu metriskās struktūras evolūciju ar atbilstošo J.Graubiņa hipotēzi, tad nav grūti pamanīt, ka tās ir diametrāli pretējas. Salīdzinot šīs abas hipotēzes ar indoeiropiešu versifikācijas sistēmu, jāsecina, ka taisnība bija J.Graubiņam.

Indoeiropiešu dzejas rindā parasti bija astoņas zilbes. Rindas beigās bija arī sintagmas beigas, un tās beidzās ar obligātu pauzi jeb cezūru. Rindas vidū pauze bija aiz trešās, ceturtās vai piektās zilbes atkarībā no tā, kur beidzas sintagma. Tāpēc indoeiropiešu dzejā par cezūru rindas vidū vēl nevaram runāt. Šī indoeiropiešu dzejas metriskā īpatnība izsecināta, pamatojoties uz senākajiem indoeiropiešu tautu, īpaši senindiešu un sengrieķu, dzejas paraugiem⁶.

Atsauces

¹ Endzelīns 1974: 32–33; 1980: 80; 121–122; Breidaks 1995a: 27; 1995b: 13–16.

² Bērziņš 1940: 131–144; Bērzkalne 1937: 3; SV 173; DV 18.

L.Bērziņa, A.Bērzkalnes, J.A. Jansona un P.Šmita postulēto cezūras

likumu pēc Otrā pasaules kara atbalstīja J.Rudzītis (Rudzītis 1977: 814–825) un V.Grebzde (LLVI 106).

³ Breidaks 1995b: 13.

⁴ Graubiņš 1942: 1098 – 1099.

⁵ Graubiņš 1942: 1099 – 1100.

⁶ Уест 1988: 475; Гамкрелидзе, Иванов 1984: 839.

Avoti un literatūra

- BW – Latvju dainas. I sēj., Jelgava, 1894; II–IV sēj., Pēterburga, 1903–1915/ Sakārt. Barons Kr., Visendorfs H.
- DV – Dainu vītne: Latvju tautas dziesmu izlase ar ilustrācijām/ Red. Endzelīns J., Kurcalta K. izlase un kārtojums. – Rīga: Literatūra, 1935.
- LLVI – Latviešu literatūras vēsture: Latviešu folklorā. Latviešu literatūra līdz 19. gs. vidum./ Atb. red. E.Sokols. – Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959, – I daļa.
- LTD – Latvju tautas dainas/ Red. Endzelīns J. Sakārtojis Klaustiņš R. – Rīga: 1928–1932. – I–X sēj.
- SV – Sudraba vītols: Tautasdziesmu krājums/ Sastādījuši Jansons J.A. un Kalniņš N. – Rīga: Literatūra. 1943. – 3. izdevums.
- Bērziņš 1940 – Bērziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā: I daļa. Metrika un stilistika. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1940.
- Bērzkalne 1937 – Bērzkalne A. Pamatjēdziens par tautas dzeju. – Rīga: D.Zeltiņš, 1937.
- Breidaks 1995a – Breidaks A. Meter of Latvian Folk-songs: Quantity of the Fourth Syllable of Trochaic Dipody// The First Conference of Baltic Studies in Europe: Linguistics. – Rīga: 1995. P. 27.
- Breidaks 1995b – Breidaks A. Latviešu tautasdziesmu metrikas jautājumi: trohaja dziesmu dipodijas ceturtās zilbes kvantitātes likums// Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A. – 1995, Nr. 9/10 (578/579), 13.–16. lpp.
- Endzelīns 1974 – Endzelīns J. Darbu izlase. – Rīga: Zinātne, 1974. – II sēj.

- Endzelīns 1980 – Endzelīns J. Darbu izlase. – Rīga: Zinātne, 1980. – III sēj. 2. daļa.
- Graubiņš 1942 – Graubiņš J. Dainu metrikas jautājumi: Augšzemnieku pārvelkamās zilbes senums un piederība pie ritmiskās inversijas parādībām// Latvju Mēnešraksts. Literatūras un mākslas žurnāls. – 1942. – Otrs pusgads. – 1096.–1103. lpp.
- Rudzītis 1977 Rudzītis J. Tautasdziesmu metrika// Raksti: Vērtējums un apceres par latviešu literatūru. 1935 – 1970. – Ziemeļblāzma: (izd. J.Abučs), 1977. – 808.– 825. lpp.
- Иванов 1984 - Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Издательство Тбилисского университета, 1984. – ч. II
- Уест 1988 - Уест М. Л. Индоевропейская метрика// Новое в зарубежной лингвистике: Новое в современной индоевропеистике. – Москва: Прогресс, 1988. – Вып. XXI – С. 474–506.

Juris GRIGORJEVS

SINTEZĒTU SKAŅU LIETOŠANA LATVIEŠU VALODAS PATSKAŅU AUDITĪVĀS UZTVERES EKSPERIMENTĀLAI PĒTĪŠANAI

Daudzu pasaules fonētiķu pētījumos ir pierādīts, ka jebkura patskaņa auditīvās ideālformas formantu frekvences klausītāju uztverē reti atbilst patskaņa formantu frekvencēm, kas vērojamas kāda diktora izrunā normālos runas apstākļos. To skaidro ar vienmērīgāku patskaņu ideālformu un to realizēšanas iespējamo variantu izvietojumu uztveres psihofizikālajā sfērā salīdzinājumā ar izvietojumu izrunas akustiskajā sfērā. Patskaņu izrunas ideālformu akustiskās īpašības parasti tiek saistītas ar izolētu patskaņu izrunu, kad diktors apzināti cenšas izrunāt kādu patskani atbilstoši viņa izpratnei par šā patskaņa ideālo skanējumu. Uztveres jeb auditīvās ideālformas noteikšanai klausītājam tiek atskaņoti vairāki viena patskaņa varianti, no kuriem viņam jāizvēlas tas variants, kurš ir vistuvākais viņa priekšstatam par attiecīgā patskaņa ideālo skanējumu.

Ilgu laiku akustiskajā fonētikā pastāvēja uzskats, ka patskaņu akustisko kvalitāti vislabāk raksturo patskaņa pirmo divu formantu F_1 un F_2 frekvenču vērtības (F_1 un F_2). Formanta F_1 novietojums frekvencē parasti tiek saistīts ar mēles pacēluma vai mutes vēruma pakāpi, bet F_2 - ar mēles pacēluma novietojumu mutē virzienā no priekšējās uz aizmugurējo daļu, kā arī - labializāciju. Jaunāki spektrālās integrācijas pētījumi (Chistovich, Lublinskaya 1979; Chistovich, Sheikin, Lublinskaya 1979) rāda, ka tuvu atrodošies formanti uztverē var veidot vienotu enerģijas koncentrācijas vietu jeb tā saucamo "gravitācijas centru", kas, uztveres procesā nosakot patskaņa kvalitāti, aizstāj vairāku formantu sniegto informāciju.

Tas saskan ar hipotēzi, ka patskaņa "šauruma" vai "platuma" jeb mutes vēruma noteikšanā izteiksmes $F_1 - F_0$ rezultāts (F_1 - pirmā formanta frekvences vērtība, F_0 - pamattoņa frekvences vērtība) ir svarīgāks par F_1 frekvences vērtību (Traunmüller 1981; Traunmüller, Lacerda 1987). Ar "gravitācijas centra" ietekmi var skaidrot arī sintezētu divu formantu priekšējās rindas patskaņu efektīvā otrā formanta F_2' nobīdi uz augšu frekvencē¹, salīdzinot ar sintezētu četru formantu patskaņu F_2 novietojumu (Carlson, Granström, Fant 1970; Bladon, Fant 1978). Tā kā patskaņu auditīvās uztveres sfēras teorija lielā mērā balstīta uz sintezētu divu formantu patskaņu pētījumiem, latviešu valodas patskaņu auditīvo ideālformu noteikšanai arī tika izvēlēti sintezēti divu formantu patskaņi. Tādā veidā iegūtie pētījuma rezultāti ir salīdzināmi ar citiem līdzīgiem pētījumiem. Bez tam - sintezētu divu formantu patskaņu lietošana runas tehnoloģijas vajadzībām ļauj samazināt datora atmiņas noslogojumu.

1. AUDITĪVO IDEĀLFORMU NOTEIKŠANA

Lai noskaidrotu, kādai jābūt sintezētu divu formantu patskaņu otrā formanta (efektīvā otrā formanta F_2') frekvencei, lai tie maksimāli atbilstu latviešu valodas runātāju priekšstatam par latviešu valodas patskaņu ideālo skanējumu, tika veikti divi auditīvās uztveres eksperimenti. Šajos eksperimentos tika iesaistīti cilvēki, kuriem latviešu valoda ir dzimtā valoda. Pirmā eksperimenta auditoriju veidoja latviešu filoloģijas studenti un pasniedzēji, bet otrā - dažādu profesiju pārstāvji, kuru izrunā nebija vērojamas dialektālas iezīmes.

¹ F_2' - efektīvais otrais formants sintezētos divu formantu patskaņos, kuros F_2' aizstāj visus par F_1 augstākus formantus, t. i., F_2 , F_3 , F_4 utt.

Eksperimentālā materiāla sagatavošanā tika izmantoti 29 gadus veca diktora (vīrieša) izolēti izrunātu garo patskaņu analīzes dati. Diktoram bija dots uzdevums izrunāt garos latviešu valodas patskaņus tā, lai tie maksimāli atbilstu latviešu valodas patskaņu ideālajam skanējumam. Šādi izrunāti patskaņi tika ierakstīti bezatbalss telpā, lietojot augstas kvalitātes dinamisko mikrofonu SHURE PROLOGUE 14H un digitālo kasešu magnetofonu CASIO DA-7. Ierakstīto patskaņu spektrālā analīze tika veikta, izmantojot profesionālu fonētisko pētījumu aparatūru Kay CSL 4300. Patskaņu spektrālās īpašības tika noteiktas, izmantojot LPC metodi (LPC - lineāri paredzošā kodēšana), lietojot 8 LPC koeficientus /i:/, e:/, æ:/, a:/ spektrālā analīzei un 12 LPC koeficientus /o:/, u:/ analīzei. Tika noteiktas arī katra patskaņa pirmo četru formantu centru frekvences, kuru skaitliskās vērtības akustiskajās mērvienībās (Hz) un uztveres psihofizikālajās mērvienībās (Bark²) redzamas 1. tabulā.

1. tabula. Izolētu patskaņu pirmo četru formantu frekvenču vērtības hercos (Hz) un barkos (Bark).

Patsk.	F1		F2		F3		F4	
	Hz	Bark	Hz	Bark	Hz	Bark	Hz	Bark
/i:/	314	3,17	2177	13,58	3034	15,76	3614	16,85
/e:/	458	4,55	2048	13,17	2711	15,03	3669	16,94
/æ:/	681	6,38	1639	11,68	2293	13,92	3313	16,31
/a:/	768	7,02	1147	9,37	2667	14,92	3666	16,94

² Formulas (Traunmüller 1988) formantu frekvenču akustisko datu f (Hz) pārveidošanai audītvās uztveres psihofizikālajās vienībās z (Bark):

$$z = (26,81 \times f / (1960 + f)) - 0,53$$

Ja $z < 2,0$, tad:

$$z' = z + 0,15 \times (2 - z)$$

/o:/	529	5,17	868	7,70	2618	14,80	3520	16,69
/u:/	328	3,31	699	6,52	2438	14,33	3008	15,70

Balstoties uz iegūtajiem datiem, tika sintezēti divu formantu patskaņi diviem auditīvās uztveres eksperimentiem.

2. PIRMAIS EKSPERIMENTS

Šim eksperimentam materiāls tika veidots, sintezējot divu formantu patskaņus, izmantojot Kay CSL 4300 LPC sintēzes metodi. Sintezējot divu formantu patskaņus, dabīgo izolēto garo patskaņu pamattonis F0 un pirmais formants F1, kā arī pirmā un otrā formanta amplitūda un joslas platums tika atstāti nemainīti, visi formanti, kas bija augstāki par otro (F2), tika izdzēsti, bet otrā formanta F2 frekvence tika pakāpeniski mainīta ar 0,33 barku intervālu. Katram patskanim (/i:, e:, æ:, a:, o:, u:/) tika izveidotas divas sintezētu divu formantu stimulu virknes. Pirmā virkne tika veidota tā, lai tā sāktos ar stimulu, kura F2 bija zemāka frekvence par mērījumos noteikto dabiski izrunātā patskaņa F2 frekvenci. Katra sekojošā stimula F2 frekvence tika paaugstināta par 0,33 barkiem, līdz tā sasniedza frekvenci, kura bija augstāka par mērījumos noteikto dabiski izrunātā patskaņa F2 frekvenci. Otrajā virknē tie paši stimuli bija sakārtoti apgrieztā secībā. Virknes stimulu minimālā un maksimālā F2 frekvence tika izvēlēta tā, lai tā iesniegtos cita, apmēram tā paša mutes vēruma patskaņa F2 frekvences joslā. Šādas izvēles mērķis bija noskaidrot, vai patskaņa kvalitātes uztverē robeža starp diviem apmēram vienāda mutes vēruma patskaņiem, piem., /e:/ un /o:/, tiek noteikta kādā artikulācijas vietas (atspoguļota ar F2 frekvences vērtību) pakāpenisku maiņu brīdī, kad F2 frekvence ir starp /e:/ F2 frekvenci un /o:/ F2 frekvenci, vai /e:/ un /o:/ katram ir sava noteikta F2 frekvenču

vērtību zona, kuras robežās patskanis tiek uztverts kā /e:/ vai /o:/, bet šīs zonas nesaskaras, jo tām pa vidu ir F2 frekvenču josla, kurā patskanis pēc uztveramās kvalitātes neatbilst ne /e:/, ne /o:/. Katru stimulu virkni ievadīja sintezēts četrus formantu patskanis (LPC sintēzes procesā tika izdzēsta visa spektrālā informācija, kas dabiski izrunātajā izolētajā patskanī atradās virs ceturtnā formanta), kas kalpoja kā atskaite vienība ideālā divu formantu patskaņa noteikšanā. Visu virknes stimulu ilgums bija 300 ms. Starp virknes stimuliem bija 2 sek pauzes, bet starp divām viena patskaņa virknēm - 5 sek pauze.

Visu eksperimenta materiālu kopumā veidoja 198 sintezēti patskaņi:

1) katru no divām /i:/ virknēm veidoja četrus formantu atskaite stimuls un 21 divu formantu stimuls, kam bija nemainīga F1 frekvence - 314 Hz (3,17 barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 1335 Hz (10,33 barki) līdz 3502 Hz (16,66 barki);

2) katru no divām /e:/ virknēm veidoja četrus formantu atskaite stimuls un 20 divu formantu stimuli, kam bija nemainīga F1 frekvence - 458 Hz (4,55 barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 1202 Hz (9,66 barki) līdz 2988 Hz (15,66 barki);

3) katru no divām /æ:/ virknēm veidoja četrus formantu atskaite stimuls un 15 divu formantu stimuli, kam bija nemainīga F1 frekvence - 681 Hz (6,38 barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 1202 Hz (9,66 barki) līdz 2437 Hz (14,33 barki);

4) katru no divām /a:/ virknēm veidoja četrus formantu atskaite stimuls un 10 divu formantu stimuli, kam bija nemainīga F1 frekvence - 768 Hz (7,02 barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 915 Hz (8,0 barki) līdz 1479 Hz (11,0 barki);

5) katru no divām /o:/ virknēm veidoja četru formantu atskaiteis stimuls un 12 divu formantu stimuli, kam bija nemainīga F1 frekvence - 529 Hz (5,17 barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 967 Hz (8,33 barki) līdz 1720 Hz (12,0 barki);

6) katru no divām /u:/ virknēm veidoja četru formantu atskaiteis stimuls un 15 divu formantu stimuli, kam bija nemainīga F1 frekvence - 328 Hz (3,31 barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 588 Hz (5,66 barki) līdz 1335 Hz (10,33 barki).

Tā kā izvēlētā sintēzes metode radīja grūtības velāro patskaņu /o:/ un /u:/ sintēzē, šo patskaņu divu formantu stimulu F2 zemākā frekvences vērtība nebija iespējama mazāka par 967 Hz /o:/ un 588 Hz /u:/, jo, pazeminot šo patskaņu stimulu F2 frekvenci zem šīm vērtībām, iegūto skaņu kvalitāte neatbilda eksperimenta prasībām. Tā rezultātā /o:/ divu formantu stimula minimālā F2 frekvences vērtība bija nevis zemāka par dabiska patskaņa /o:/ F2 vērtību (868 Hz), bet gan 99 Hz augstāka par to (967 Hz). Tas jāņem vērā eksperimenta rezultātu vērtējumā.

Eksperiments tika veikts Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātē, un tajā piedalījās 16 respondenti: 3 fonētiķi, 4 valodnieki un 9 ceturtā kursa valodniecības studentes. Respondentiem tika izdalītas atbilžu lapas un dota mutvārdu informācija: "Skaņas, ko jūs dzirdēsiet, ir sintezēti divu formantu patskaņi, tāpēc to skanējums var atšķirties no dabisku patskaņu skanējuma. Šie sintezētie patskaņi jums tiks atskaņoti virknēs, kuru pirmā skaņa ir dabiskam patskanim atbilstoša atskaiteis skaņa, kas paredzēta pārējo virknes skaņu kvalitātes novērtēšanai. Katram patskanim ir sintezēts divu virkņu pāris, kuru jūs dzirdēsiet trīs reizes. Jums ir uzmanīgi jāklausa un jānosaka, kurš no virknes patskaņiem ir vislīdzīgākais virknes pirmajam, t. i., atskaiteis patskanim. Klausoties katru virkni pirmo reizi, atbilžu lapā atzīmējiet visus tos atbilžu variantus

apzīmējošus patskaņus, kas atgādina atskaites patskani (šī informācija tika izmantota, nosakot patskaņu robežas - J.G.). Klausoties virkni otro reizi, izvēlieties divas vai trīs atskaites patskaņim vislīdzīgākās skaņas, bet trešajā reizē apvelciet to atbildes variantu, kas apzīmē skaņu, kura visprecīzāk atbilst atskaites skaņai."

Eksperimenta rezultāti. Visu respondentu atbildes tika apkopotas un statistiski apstrādātas. No tām bija redzams, ka katram patskaņim ir F2 vērtību zona, kurā tā kvalitātes maiņas tiek uztvertas kā vienas fonēmas dažādu variantu iespējamā kvalitāte. F2 vērtībai atrodoties ārpus šīs zonas robežām, patskanis tika klasificēts kā "latviešu valodas patskaņu sistēmai nepiederošs". Šīs patskaņu iespējamo F2 vērtību zonas savstarpēji bija nošķirtas, t. i., tās nekad nesaskārās, veidojot kopēju robežu diviem apmēram vienāda mēles pacēluma patskaņiem (skat. 2. tabulu!).

2. tabula. Patskaņu F2 vērtību zonu robežas Hercos (Hz) un barkos (Bark), kurās šī patskaņa kvalitāte tiek uztverta kā noteiktai fonēmai atbilstoša.

Patsk.	Eksperimentāli noteikto F2 zonu robežu frekvences vērtības			
	Minimālā vērtība		Maksimālā vērtība	
	Hz	Bark	Hz	Bark
/i:/	1920	12.74	3192	16.08
/e:/	1707	11.95	2738	15.09
/æ:/	1330	10.31	2198	13.64
/a:/	922	8.05	1188	9.59
/o:/	1022	8.66	1317	10.24
/u:/	699	6.52	1023	8.66

Uz visu respondentu atbilžu pamata katram patskanim tika aprēķināta vidējā ideālā F2 frekvences vērtība gan katrai virknei atsevišķi, gan abām virknēm kopā. Abu virkņu kopējā vidējā vērtība atbilst katra patskaņa efektīvā otrā formanta F2' frekvences vērtībai. Šo aprēķinu rezultāti ir redzami 3. tabulā.

Salīdzinot eksperimenta rezultātus (3. tabula) ar dabiski izrunātu izolētu patskaņu F2 frekvences vērtībām (1. tabula), ir vērojamas šādas iezīmes:

3. tabula. Sintezētu divu formantu patskaņu otrā formanta F2 vidējās vērtības aprēķinātas katrai stimulu virknei atsevišķi (1. virkne - pieaugošas F2 frekvences vērtības, 2. virkne - dilstošas) un efektīvā otrā formanta F2' frekvences vērtības.

Patsk.	1. virkne		2. virkne		F2'	
	Hz	Bark	Hz	Bark	Hz	Bark
/i:/	2320	14,00	2368	14,14	2344	14,07
/e:/	2066	13,23	2130	13,43	2098	13,33
/æ:/	1623	11,61	1672	11,81	1648	11,72
/a:/	995	8,50	1003	8,55	999	8,52
/o:/	1121	9,22	1156	9,42	1139	9,32
/u:/	854	7,61	769	7,02	812	7,32

1) sintezētu priekšējās rindas divu formantu patskaņu F2' atbilstoši teorijai (Carlson, Granström, Fant 1970; Bladon, Fant 1978) ir ar augstāku frekvenci nekā dabiski izrunātu vai sintezētu četru formantu patskaņu F2;

2) sintezētu vidējās un pakalējās rindas divu formantu patskaņu F2' vērtības ir negaidītas un neatbilst nekādiem paredzējumiem.

Atbilstoši teorijai (Carlson, Granström, Fant 1970; Bladon, Fant 1978), sintezētu vidējās un pakalējās rindas divu formantu

patskaņu efektīvajam otrajam formantam F2' vajadzētu būt ar frekvenci, kas ir vienāda ar dabiski izrunātu vai sintezētu četrpatskaņu formantu patskaņu F2 frekvenci vai ir tuva tai. Eksperimentā noteiktās F2' vērtības ne tikai neapstiprina šo teoriju, bet ir pretrunā arī ar atziņu, ka pakaļējo patskaņu uztveres ideālformu F2 vērtības parasti ir zemākas par šo patskaņu izrunas ideālformu F2 vērtībām, padarot tos uztverē vēl "pakaļējākus". No eksperimenta rezultātiem redzams, ka respondenti par ideālu atzinuši pakaļējāku /a:/ artikulāciju un priekšējāku /o:/ un /u:/ artikulāciju, salīdzinot ar šo skaņu dabisko izrunu. Šāda artikulācijas vietas pārbīde ietekmētu patskaņu /a:/ un /o:/ fonoloģisko klasifikāciju - /a:/ no vidējās rindas zema mēles pacēluma patskaņa kļūtu par pakaļējās rindas zema mēles pacēluma patskaņi /ɑ:/, bet /o:/ no pakaļējās rindas vidēja mēles pacēluma patskaņa kļūtu par vidējās rindas vidēja mēles pacēluma patskaņi /e:/. Tas būtu pretrunā ar tradicionālo šo patskaņu fonoloģisko klasifikāciju, kas ir balstīta uz nopietniem šo patskaņu artikulācijas un akustisko īpašību pētījumiem. Maz ticams, ka patskaņu ideālformas izrunā un uztverē kvalitatīvi ir tik atšķirīgas. Respondentu negaidītā izvēle drīzāk būtu skaidrojama ar /a:/, /o:/ un /u:/ sintezēto divu formantu stimulu nepietiekamo kvalitāti. Lai pārbaudītu šo pieņēmumu, tika sagatavots un veikts otrais eksperiments.

3. OTRAIS EKSPERIMENTS

Otrā eksperimenta materiāla sagatavošanā liela uzmanība bija veltīta sintezētu divu formantu patskaņu stimulu kvalitātes nodrošināšanai. Tas tika panākts, sintēzei lietojot kvalitatīvāku aparatūru un citu metodoloģisko pieeju.

Šoreiz sintēzei tika lietota HEWLETT PACKARD 715/50 darba stacijā (operatīvās sistēmas UNIX specializētā versija HPUNIX 9,0) instalēta sintēzes programma SENSYN (ražotājs - Sensimetrics Corp.). Četru formantu atskaitei stimuli tika sintezēti, izmantojot 1. tabulā norādītos dabiski izrunāto izolētu patskaņu formantu frekvenču datus. Katra patskaņa divu formantu stimulu pirmā (nemainīgā) formanta F1 frekvence arī atbilda 1. tabulā norādītajai attiecīgā patskaņa F1 frekvences vērtībai, bet otrā (mainīgā) formanta F2 frekvence tika mainīta ik par 0,33 barkiem. Visu stimulu ilgums bija 300 ms. Pamattonis F0 tika vienādots visiem patskaņiem - patskaņa sākumā tas bija 90 Hz, nākošo 100 ms laikā tā frekvence paaugstinājās līdz 100 Hz, tad pakāpeniski samazinājās, patskaņa beigās sasniedzot 80 Hz vērtību. Stimulu spektra harmoniju jeb toņu amplitūdas dators aprēķināja automātiski, balstoties uz formantu savstarpējo novietojumu spektrā. Formantu joslu platumi tika vienādoti visiem patskaņiem: divu un četru formantu stimuliem F1 joslas platumi bija 60 Hz, bet F2 - 90 Hz (četrus formantu stimuliem: F3 - 150 Hz un F4 - 200 Hz). Līdzīgi pirmā eksperimenta materiālam stimuli tika sakārtoti virknēs. Katram patskaņim tika izveidotas divas stimulu virknes: pirmajā virknē F2 frekvence pakāpeniski paaugstinājās, bet otrajā - samazinājās. Katru divu formantu patskaņu stimulu virkni ievadīja sintezēts četru formantu patskaņš. Starp virknes stimuliem bija 3 sek pauzes, bet abas viena patskaņa virknes šķīra 5 sek pauze.

Tā kā 1. eksperimenta rezultāti norādīja uz katra patskaņa kvalitātei atbilstošu F2 zonu esamību, stimulu skaitu varēja samazināt, jo nebija nepieciešams ievērot nosacījumu, ka katra patskaņa virknei jāiesniedzas ar līdzīgu mēles pacēlumu izrunāta blakus patskaņa izrunas vērtību zonā. Divu formantu stimulu virknes tika veidotas tā, lai to stimulu minimālā F2 vērtība būtu mazāka par izolētu patskaņu izrunas mērījumos

noteikto F2 vērtību, bet maksimālā F2 vērtība - lielāka, un lai tās ar uzviju nosegtu 1. eksperimentā noteiktās katra patskaņa iespējamo F2 vērtību zonas (skat. 2. tabulu!).

Visu eksperimenta materiālu kopumā veidoja 142 sintezēti patskaņi:

1) katru no divām /i:/ virknēm veidoja četrus formantu atskaites stimulus un 10 divu formantu stimulus, kam bija nemainīga F1 frekvence - 314 Hz (3,17 Barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 2098 Hz (13,33 barki) līdz 3152 Hz (16,0 barki);

2) katru no divām /e:/ virknēm veidoja četrus formantu atskaites stimulus un 10 divu formantu stimulus, kam bija nemainīga F1 frekvence - 458 Hz (4,55 barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 1807 Hz (12,33 barki) līdz 2698 Hz (15,0 barki);

3) katru no divām /æ:/ virknēm veidoja četrus formantu atskaites stimulus un 10 divu formantu stimulus, kam bija nemainīga F1 frekvence - 681 Hz (6,38 barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 1404 Hz (10,66 barki) līdz 2204 Hz (13,66 barki);

4) katru no divām /a:/ virknēm veidoja četrus formantu atskaites stimulus un 10 divu formantu stimulus, kam bija nemainīga F1 frekvence - 768 Hz (7,02 barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 915 Hz (8,0 barki) līdz 1479 Hz (11,0 barki);

5) katru no divām /o:/ virknēm veidoja četrus formantu atskaites stimulus un 14 divu formantu stimulus, kam bija nemainīga F1 frekvence - 529 Hz (5,17 barki), bet F2 frekvence pakāpeniski mainījās no 765 Hz (7,0 barki) līdz 1555 Hz (11,33 barki);

6) katru no divām /u:/ virknēm veidoja četrus formantu atskaites stimulus un 11 divu formantu stimulus, kam bija nemainīga F1 frekvence - 328 Hz (3,31 barki), bet F2 frekvence

pakāpeniski mainījās no 588 Hz (5,66 barki) līdz 1022 Hz (8,66 barki).

Eksperimentā piedalījās 7 respondenti: 1 fonētiķis un 6 personas, kurām latviešu valoda bija dzimtā valoda un kuru izrunā nebija vērojamas dialektālas iezīmes. Nevienam no respondentiem eksperimenta brīdī nebija zināmu runas vai dzirdes traucējumu, kas varētu ietekmēt eksperimenta rezultātus. Respondentiem tika izdalītas atbilžu lapas un dota mutvārdu informācija: "Skaņas, ko jūs dzirdēsiet, ir sintezēti divu formantu patskaņi, tāpēc to skanējums var atšķirties no dabisku patskaņu skanējuma. Šie sintezētie patskaņi jums tiks atskaņoti sakārtoti virknēs, kuru pirmā skaņa ir dabiskam patskanim atbilstoša atskaites skaņa, kas paredzēta pārējo virknes skaņu kvalitātes novērtēšanai. Katram patskanim ir sintezēts divu virkņu pāris, kuru jūs dzirdēsiet trīs reizes. Jums ir uzmanīgi jāklausa un jānosaka, kurš no virknes patskaņiem ir vislīdzīgākais virknes pirmajam, t. i., atskaites patskanim. Klausoties katru virkni pirmo reizi, atbilžu lapā atzīmējiet visus atbilžu variantus, kas apzīmē tos patskaņus, kuri atgādina atskaites patskani. Klausoties virkni otro reizi, izvēlieties divas vai trīs atskaites patskanim vislīdzīgākās skaņas, bet trešajā reizē apvelciet to atbildes variantu, kas apzīmē skaņu, kura visprecīzāk atbilst atskaites skaņai."

Eksperimenta rezultāti. Kā jau varēja paredzēt, stimulu kvalitātei bija liela ietekme uz respondentu atbildēm. Atbildes statistiski apstrādājot, tika iegūtas vidējās izvēlētā F2 vērtības katrai stimulu virknei atsevišķi. Aprēķinot vidējo vērtību no abu virkņu vidējām izvēlētā F2 vērtībām, tika iegūtas F2' skaitliskās vērtības. 4. tabulā norādītas gan katras virknes vidējās F2 vērtības, gan F2' vērtības.

4. tabula. Otrajā eksperimentā izvēlēto F2 vērtību vidējās vērtības 1. un 2. virknē un efektīvā otrā formanta F2' vērtības katram patskanim.

Patska nis	1. virkne		2. virkne		F2'	
	Hz	Bark	Hz	Bark	Hz	Bark
/i:/	2584	14,72	2609	14,78	2597	14,75
/e:/	2141	13,47	2250	13,80	2196	13,64
/æ:/	1739	12,07	1787	12,26	1763	12,17
/a:/	1141	9,33	1115	9,19	1128	9,26
/o:/	887	7,82	857	7,63	872	7,73
/u:/	693	6,47	682	6,39	688	6,44

Ja salīdzina šajā tabulā redzamos 2. eksperimenta rezultātus ar teorētiski paredzamajām F2' vērtībām, kuras iespējams izskaitļot ar R. Bladona un G. Fanta piedāvāto 1977. gada formulu (Bladon, Fant 1978: 3. - 5. lpp.) un kuras norādītas 5. tabulā, vērojama samērā precīza to atbilstība. Izņēmums ir priekšējās rindas patskaņi /i:/ un /e:/, kuru 2. eksperimentā iegūtās F2' vērtības norāda uz efektīvā otrā formanta vēlamo novietojumu frekvencē, kas ir gandrīz pa vidu starp dabiski izrunātu izolētu patskaņu /i:/ un /e:/ F2 frekvencēm un teorētiski paredzētajām F2' frekvencēm, turpretī /æ:/ vēlāmā F2' frekvence ir izraudzīta 124 Hz (0,49 Bark) augstāka par mērījumos noteikto un 59 Hz (0,23 Bark) augstāka par teorētiski paredzamo F2' frekvenci (skat. 4. un 5. tabulu!).

5. tabula. Izolētu patskaņu izrunas mērījumos noteiktās F2 frekvences vērtības un ar R. Bladona un G. Fanta 1977. gada

formulu aprēķinātās teorētiski paredzamās F2' frekvences vērtības Hercos (Hz) un barkos (Bark).

Patskaņi	Mēritās F2' vērtības		Paredzētās F2' vērtības	
	Hz	Bark	Hz	Bark
/i:/	2177	13,58	3058	15,81
/e:/	2048	13,17	2296	13,98
/æ:/	1639	11,68	1704	11,94
/a:/	1147	9,37	1152	9,39
/o:/	868	7,70	869	7,71
/u:/	699	6,52	702	6,54

Tas varētu būt skaidrojams ar to, ka latviešu valodā nav fonēmām /i:/ un /e:/ pretstatītu labiālu priekšējās rindas patskaņu fonēmu /y:/ un /ø:/, kuru esamība prasītu augstāku frekvences F2' vērtību /i:/ un /e:/, lai nošķirtu tās no /y:/ un /ø:/ fonēmām, kurām labializācijas rādītājs divu formantu sintezētos patskaņos būtu zemāka F2' vērtība. Paaugstinātā frekvences vērtība fonēmas /æ:/ sintezētajam divu formantu variantam, domājams, norāda tikai uz tieksmi to uztverē vairāk nošķirt no fonēmas /a:/, padarot to "priekšējāku". Pārējo patskaņu teorētiski paredzēto un 2. eksperimentā iegūto F2' vērtību atšķirības ir krietni mazākas (3 - 24 Hz vai 0,02 - 0,13 barki), tāpēc uzskatāmas par nenozīmīgām.

4. UZTVERES EKSPERIMENTU REZULTĀTU APKOPOJUMS

Aprakstīto eksperimentu rezultāti ļauj secināt, ka uztverē liela nozīme ir dzirdamā akustiskā signāla kvalitātei. Tas skaidri

saskatāms, salīdzinot 1. un 2. eksperimentā noteiktās F2' frekvences vērtības. Priekšējās rindas patskaņiem abu eksperimentu rezultātos vērojamas vienādas tendences - sintezētu divu formantu patskaņu F2' ir augstāka frekvence par mērījumos noteikto F2 frekvences vērtību, kas izmantota, arī veidojot sintezētus četrus formantu patskaņus. Tomēr abos eksperimentos atšķiras ne tikai izvēlēta F2' frekvences paaugstināšanās apjoms attiecībā pret mērījumos noteikto F2 frekvences vērtību, bet arī eksperimentos iegūto vērtību attiecība pret teorētiski paredzētajām F2' vērtībām. Patskaņim /i:/ 1. eksperimentā noteiktā F2' vērtība ir 167 Hz (0,49 Bark) augstāka par mērījumos noteikto F2 vērtību, bet 714 Hz (1,74 Bark) zemāka par teorētiski paredzēto F2' vērtību (skat. 6. tabulu!). 2. eksperimentā noteiktā šī paša patskaņa /i:/ F2' vērtība jau atrodas starp mērījumos noteikto un teorētiski paredzēto vērtību. Līdzīga aina vērojama arī patskaņa /e:/ noteiktajās F2' vērtībās. F2' vērtība, kas ir noteikta 1. eksperimentā, ir 50 Hz (0,16 Bark) augstāka par mērījumos noteikto F2 vērtību, bet 198 Hz (0,65 Bark) zemāka par paredzēto F2' vērtību. Patskaņa /e:/ 2. eksperimentā noteiktā F2' vērtība ir apmēram starp mērījumos noteikto un paredzēto vērtību, bet ir nedaudz novirzīta teorētiski paredzētās F2' vērtības virzienā. Kopīgās tendences, bet vērtību atšķirība abos eksperimentos var tikt skaidrotas gan ar izmantoto divu formantu stimulu kvalitātes atšķirībām, gan ar atšķirībām šo stimulu sintēzes procedūrā. Ja pieņem, ka atšķirības ir noteikusi sintēzes procedūra, tad jāatzīst, ka galvenā nozīme ir bijusi pētīto patskaņu pamattona atšķirībām, kuras netika ņemtas vērā, sintezējot stimulus 2. eksperimentam. Šis pieņēmums noteikti nav spēkā, vērtējot abos eksperimentos iegūto vidējās un pakalējās rindas patskaņu F2' vērtību atšķirības, jo te noteicošā bija stimulu atšķirīgā kvalitāte.

6. tabula. Izolētu patskaņu izrunas mērījumos iegūtās, 1. un 2. eksperimentā noteiktās un teorētiski paredzētās otrā formanta frekvences vērtības Hercos (Hz) un barkos (Bark).

Patsk.	Mērītās F2		1. eksperimenta F2'		2. eksperimenta F2'		Paredzētās F2'	
	Hz	Bark	Hz	Bark	Hz	Bark	Hz	Bark
/i:/	2177	13,58	2344	14,07	2597	14,75	3058	15,81
/e:/	2048	13,17	2098	13,33	2196	13,64	2296	13,98
/æ:/	1639	11,68	1648	11,72	1763	12,17	1704	11,94
/a:/	1147	9,37	999	8,52	1128	9,26	1152	9,39
/o:/	868	7,70	1139	9,32	872	7,73	869	7,71
/u:/	699	6,52	812	7,32	688	6,44	702	6,54

Sliktās kvalitātes /a:/, /o:/ un /u:/ stimulu ietekmē 1. eksperimentā tika iegūtas teorijai neatbilstošas šo patskaņu F2' vērtības, kas /a:/ un /o:/ gadījumā pat ietekmēja šo fonēmu fonoloģisko klasifikāciju (skat. 1. eksperimenta rezultātu apskatu!). Patskaņu /a:/, /o:/ un /u:/ F2' vērtības, kas iegūtas 2. eksperimentā, samērā precīzi atbilst gan mērījumos noteiktajām, gan teorētiski paredzētajām vērtībām. Spriežot pēc 2. eksperimenta rezultātiem, klausītāji ir tiekušies pēc lielākas patskaņu nošķirtības uztverē, proti - izvēlējušies "priekšējāku" /æ:/ variantu (F2' vērtība augstāka par mērījumos noteikto un paredzēto) un nedaudz "pakaļējākus" /a:/ un /u:/ variantus (F2' vērtība zemāka par mērījumos noteikto un paredzēto). Tas atbilst fonētikas teorijas atziņām, tāpēc šai rakstā nav sīkāk apspriežams.

Literatūra

- Bladon, Fant 1978 - Bladon, R. and Fant, G. (1978). "A two-formant model and the cardinal vowels.", *Speech Transmission Laboratory - Quarterly Progress and Status Report* (Stockholm), **1/1978**, 1 - 8.
- Carlson, Granström, Fant 1970 - Carlson, R., Granström, B. and Fant, G. (1970). "Some studies concerning perception of isolated vowels.", *Speech Transmission Laboratory - Quarterly Progress and Status Report* (Stockholm), **2-3/1970**, 19 - 35.
- Chistovich, Lublinskaya 1979 - Chistovich, L. and Lublinskaya, V. (1979). "The 'centre of gravity' effect in vowel spectra and critical distance between the formants: psychoacoustical study of the perception of vowel-like stimuli.", *Hearing Research*, **1**, 185 - 195.
- Chistovich, Sheikin, Lublinskaya 1979 - Chistovich, L., Sheikin, R. and Lublinskaya, V. (1979). "'Centres of gravity' and spectral peaks as the determinants of vowel quality.", *Frontiers of Speech Communication Research* (B. Lindblom and S. Öhman eds.), London: Academic Press, 143 - 157.
- Traunmüller 1981 - Traunmüller, H. (1981). "Perceptual dimension of openness in vowels.", *The Journal of the Acoustical Society of America*, **69 (5)**, 1465 - 1475.
- Traunmüller 1988 - Traunmüller, H. (1988). "Analytical expressions for the tonotopic sensory scale.", *PERILUS*, **8**, Stockholm University, Institute of Linguistics, 93 - 102.
- Traunmüller, Lacerda 1987 - Traunmüller, H. and Lacerda, F. (1987). "Perceptual relativity in identification of two-formant vowels.", *Speech Communication*, **6**, 143 - 157.

Andra KALNAČA

DARBĪBAS VĀRDA LAIKA FORMU GRAMATISKĀ SINONĪMIJA

Katrai darbības vārda laika formai atkarībā no konteksta var fiksēt virkni nozīmju, tātad laika formas ir polisēmiskas. Darbības vārda laika formu polisēmija ir cieši saistīta ar sinonīmiju – laika formu daudznozīmība ir gramatiskās sinonīmijas cēlonis. Apkopojot laika formu nozīmes, redzams, ka starp nozīmēm ir saskarsmes punkti – daļa nozīmju var izteikt vienu un to pašu. Ja ar sinonīmiju saprot dažādu valodas vienību semantisku līdzvērtību [Laua, 188], tad parādība, kur atšķirīgas gramatiskās formas var izteikt vienu un to pašu saturu, ir uzskatāma par sinonīmiju. Darbības vārda laika formu sinonīmija atšķiras no leksiskās sinonīmijas. Leksiskie sinonīmi parasti tiek definēti kā fonētiski atšķirīgi vienas vārdšķiras vārdi ar identu vai tuvu nozīmi [Laua, 190], tie parasti nav atkarīgi no konteksta. Piemēram, vārds *lēns* un tā sinonīmi – *nesteidzīgs*, *rāms*, *gauss* [LVSV, 143]. Turpretī darbības vārda laika formu sinonīmija rodas kontekstā. Varētu teikt, ka tas ir process, kura pamatā ir konteksta nosacīta laika formu nozīmes transpozīcija. Turklāt laika formu nozīmes, lai cik tuvas tās arī nebūtu, nekad nav absolūti sinonīmi, jo saglabā nozīmes atšķirības. Kā uzskata Š. Balli, tām gramatiskās sistēmas daļām, kuras var mainīties kopīgu funkciju veikšanā, vispār nav nepieciešama to semantiskā un stilistiskā tāpatība [Balli, 49].

Lai precīzi noteiktu, vai darbības vārda laika formu nozīmes ir vai nav sinonīmi, var izmantot metodi, kuru visbiežāk lieto leksikoloģijā – substitūcijas metodi. Ja divi vai vairāki vārdi vienā un tajā pašā kontekstā ir savstarpēji nomaināmi, nemainoties visa izteikuma nozīmei, tos uzskata

par sinonīmiem [Veidemane, 83]. Attiecīgi tāpat var rīkoties ar laika formām. Ja vienā un tajā pašā kontekstā tās var savstarpēji mainīt bez īpašām nozīmes atšķirībām – tad šīs nozīmes ir sinonīmi. Nosakot, kuras laika formu nozīmes ir vai nav sinonīmi, var secināt:

- 1) sinonīmu rindā parasti ietilpst divas formas;
 - 2) gramatiskajā sinonīmijā ir izdalāmas trīs grupas:
 - a) vienas formas sekundārā nozīme sakrīt ar citas formas primāro nozīmi;
 - b) sakrīt laika formu sekundārās nozīmes;
 - c) sakrīt laika formu primārās nozīmes.
- Turpmāk – katras sinonīmu grupas analīze.

1. PRIMĀRĀS UN SEKUNDĀRĀS NOZĪMES SAKRITUMS

Šajā sinonīmu grupā sinonīmu rindu veido divas laika formas – viena, kura ir savā pamatnozīmē un otra, kura attiecīgā kontekstā var iegūt pirmās formas nozīmi. Forma ar primāro nozīmi ir sinonīmu rindas dominante, tāpēc, nosaucot sinonīmu pārus, tā minēta pirmā.

vienkāršā nākotne – vienkāršā tagadne

Piemēri: *Rīt es braucu (= braukšu) uz laukiem; Ja nu pēc šīs vēstules viņš jums vairs neatbild (= neatbildēs) (MZ)? Šito maišeli es ņemu (= ņemšu) ceļamaizei (ZS).*

Šādos teikumos vienkāršās tagadnes formas *nodrukā, braucu, neatbild*, izsaka nākotni, to rāda konteksts, piemēram, *apstākļi rīt, pēc vēstules*.

vienkāršā tagadne – vienkāršā nākotne saliktā tagadne – saliktā nākotne

Piemēri: *Kā varbūt jau zināsīt (= zināt), .. mācītājiem šini zemē ir vislielākā teikšana (AEM); Un te nu laikam .. būšu pateikusi (= esmu pateikusi) īsto iemeslu, kādēļ tev stāstu savu dzīves gājumu... (EZ); Jūs laikam būsit kaut ko saklausījies (= esat saklausījies) par sulaiņu atmiņām.. (AEM).*

Šajos teikumos nākotnes formām *zināsīt, būšu pateikusi, būsit saklausījies* ir tagadnes. Nākotnes formas lietotas, lai neitralizētu apgalvojuma tiešumu, t.i., modālā nozīmē, bet ne savā pamatnozīmē, par to liecina teikumos atrodamie vārdi, kas izsaka šaubas, nedrošību – *partikulas varbūt, laikam.*

saliktā tagadne – saliktā nākotne

Piemēri: *Nu, tas zēnam noderēja, mācību viņš būs dabūjis (= ir dabūjis) (JV); Augumā arī es biju ne liela, ne maza.. Tu šai ziņā būsi atsitusies (= esi atsitusies) tēvā, jo tagad jau esi gandrīz manā augumā (EZ).*

Kā redzams piemēros, saliktās nākotnes forma saliktās tagadnes nozīmē bieži tiek lietota, konstatējot vai apstiprinot iepriekš notikušu faktu. Šis apstiprinājums, varētu teikt, ir dubults. Perfekta forma, vienalga, vai tā būtu saliktā tagadne, saliktā pagātne vai saliktā nākotne, jau pati par sevi izsaka rezultatīvu vērtējumu. Saliktās nākotnes forma saliktās tagadnes vietā it kā apstiprina vēlreiz – jā, šis fakts ir noticis.

2. SEKUNDĀRO NOZĪMJU SAKRITUMS

Šajā sinonīmu grupā ietilpst laika formas, kas

1) izsaka vispārinājumu – vienkāršā tagadne, vienkāršā pagātne, vienkāršā nākotne, saliktā tagadne;

2) lietotas kā vēstījuma laiki – vienkāršā tagadne, vienkāršā pagātne, vienkāršā nākotne, saliktā tagadne, saliktā pagātne.

Sinonīmiju abos gadījumos var radīt vairākām laika formām kopīga sekundārā nozīme. Pirmajā laika formu grupā tas ir laika vispārinājums, otrajā – laika ilūzija jeb fikcija.

Jāsaka, ka šī sinonīmu grupa ir problemātiska. Konteksta analīze rāda, ka ne visas darbības vārda laika formas var būt sinonīmi vispārinājuma vai vēstījuma nozīmē.

Vispirms par sinonīmiju laika formām ar vispārinātu nozīmi. Ekscerpētā materiāla izpēte liecina, ka sinonīmija iespējama relatīvi nelielam laika formu skaitam. Visbiežāk laika formas šādā nozīmē ar citām nav iespējams aizstāt, jo zūd vai neitralizējas vispārinājuma nozīme, piemēram, *Bads māca strādāt, aukstums tecēt (LSUP)*; *Mazs ciniņš gāž lielu vezumu (LSUP)*; *Izēdās, izdzērās, aizgāja – ne paldies nesacīja (LSUP)*; *Kur aizgāja, tur palika (LSUP)*; *Sliktu darbu kabatā nenoslēpsi (LSUP)*; *Kad dzīvosim, tad redzēsim (LSUP)*; *Amats nevienam nav pieaudzis (LSUP)*.

Ir tikai neliela grupa ļoti vispārīga satura teikumu, kuros iespējama divu laika formu sinonīmija bez satura izmaiņām.

Ja teikumā ir vienkāršā tagadne, tad var būt sinonīmisks vienkāršās nākotnes lietojums, piemēram, *Kas citam bedri rok (= raks), pats iekrīt (= iekritis) (LSUP)*; *Zem guļoša akmens pat ūdens nepakļūst (=nepakļūs) (LSUP)*; *Smejies (=smiesies) bagātam – būsī bagāts, smejies (= smiesies) nabagam – būsī nabags (LSUP)*.

Un otrādi – ja teikumā vispārinājumu izsaka vienkāršās nākotnes forma, tad kā sinonīms iespējama vienkāršās tagadnes forma – *Kaķa lāsti nekļūs (= nekļūst) debesīs (LSUP)*; *Cūka dubļus vienmēr atradīs (= atrod)*; *Neviens nemeklēs (= nemeklē) citu aizkrāsnē, kas pats nebūs (= nav) aizkrāsnē bijis (LSUP)*.

Šī savstarpējā vienkāršās nākotnes un vienkāršās tagadnes mija vispārinājuma nozīmes izteikšanā liecina, ka abu laiku sfēras saskaras. Varētu teikt, ka tagadnes robežas tiek izstieptas un ietiecas nākotnē, bet ne pagātnē. Abi laiki – tagadne un nākotne – nozīmes ziņā ir pretstats pagātnei. Par pagātnē notikušiem faktiem mēs varam spriest, vērtēt tos. Par to, kas notiek pašlaik, mēs vēl nevaram pilnībā spriest, un nepavisam tas nav iespējams par nākotni. Tāpēc ir iespējama vienkāršās tagadnes un vienkāršās nākotnes sinonīmija vispārinājuma nozīmē, bet nav raksturīga abu pagātnes laika formu un saliktās tagadnes sinonīmisks lietojums ar citām laika formām.

Atrodami tikai daži teikumi, kuros var būt triju laika formu sinonīmija. Arī šādi teikumi ir ar ļoti vispārīgu, nekonkrētu saturu. Viens ir vienkāršajā pagātnē – *Ko kāroji, to dabūji (LSUP)* resp. *Ko kāro, to dabū* vai *Ko kārosi, to dabūsi*. Otrs šāds piemērs varētu būt *Kas bijis, tas bijis (LSUP)* saliktajā tagadnē, kur arī var lietot vienkāršo tagadni *Kas ir, tas ir* vai vienkāršo nākotni – *Kas būs, tas būs*.

Arī **vēstījuma laikiem** sinonīmija vērojama tikai atsevišķiem laika formu pāriem. Piemēram, ja tekstā ir vēstījuma tagadne, tad šāds teksts varētu būt arī vienkāršajā pagātnē bez īpašām satura izmaiņām:

Kādam tēvam ir (=bija) trīs dēli: divi gudri, viens muļķis. Gudrajiem dēliem tēvs dod (=deva) zirgu, ko žagarus vest, bet muļķītim tie jānes (=bija jānes) nešus mājā. Reiz gudrie dēli. . ierauga (=ieraudzija) vardi uz ceļa kunkstam. Varde lūdz (=lūdza), lai pārceļot pār grāvi, bet gudrie neceļ

(=necēla) un uzsit (=uzsita) vēl ar pātagu. Muļķītis nāk (=nāca) ar žagaru nastu, tas paklausa (=paklausīja) vārdes lūgumu. Varde apsolās (=apsolījās) par to viņam visur palīdzēt (LTP).

Citi vēstījuma laiki kā sinonīmi šādā tekstā nav iespējami.

Vēl par vēstījuma laiku sinonīmiju var runāt, ja viss teksts ir vai nu saliktajā tagadnē, vai saliktajā pagātnē. Abas laika formas latviešu valodā iespējams lietot paralēli ar vienkāršo pagātnei, uzsverot darbības pabeigtību. Piemēram, teksts saliktajā pagātnē:

Vilku medības pa to starpu bija norisinājušās citādi parastā kārtībā, bet nobeigušās ar visai nepatikamu pārsteigumu. Apcelto vilku gan bija Lapsu kalnos vēl atraduši, dzinēji mežsarga Klinklāva pārbaudītā vadībā bija to pareizi ielenkuši. un dzinuši uz pļavas pusi, kur bija nostājušies visi labākie strēlnieki.. (JJ 2)

Laika formu sinonīmija nav iespējama, ja vēstījuma laiks ir vienkāršā pagātnē vai vienkāršā nākotnē, piemēram,

Vienkāršā pagātnē – *..lielajai sienas freskai trūka galvenās personas, pašas Galatejas. Tās vietā freskā redzēja tikai blāvu laukumu.. , kas ļoti neglīti atdalījās no saulainās debess un zilās jūras, kurā peldēja zeltainie tritoni (JS).*

Vienkāršā nākotnē – *Pie Dorena viņš vairs ilgi neies. Piesūtīs tai apsolīto grāmatu ar ekspresi. Ieslēgsies savā istabā. Lasis, jeb darīs ko citu. Tur viņš bij ārpus visām briesmām. Tur to nesagūstīs nekādi slazdi (HE).*

Tātad katra laika forma, lai arī lietota kā vēstījuma laiks, saglabā savas nozīmes atšķirības.

3. PRIMĀRO NOZĪMJU SAKRITUMS

Šo sinonīmu grupu var noteikt ar zināmiem iebildumiem, jo laika formu primārās nozīmes pilnībā sakrist nevar. Tomēr ir laika formas, kuras noteiktā kontekstā var būt lietotas paralēli:

vienkāršā tagadne – saliktā tagadne
vienkāršā pagātne – saliktā tagadne
vienkāršā pagātne – saliktā pagātne
vienkāršā nākotne – saliktā nākotne

Vienkāršo un salikto laika formu sinonīmisks lietojums ir iespējams tikai saliktos teikumos, kur vienā teikuma daļā darbība beigusies ātrāk kā citā teikuma daļā. Darbību, kas beigusies ātrāk, latviešu valodā var izteikt divējādi – vai nu ar vienkāršo laika formu, vai ar salikto.

Piemēri. Iepriekš notikušu darbību izsaka **vienkāršā** laika forma:

Jūs aizmirstat (=esat aizmirsis), kur atrodaties (MZ); Kad Zūze savu uzdevumu izpildīja (=bija izpildījusi), tad Potivariene .. bija sataisījusies uz vakara pātariem (MJ); Bet tās vēstules, ko rakstīs (=būs rakstījusi) viņa, tu tomēr nogādāsi tālāk (MZ).

Iepriekš notikušu darbību izsaka **saliktā** laika forma:
..mani, kad esmu samaksājis (=samaksāju) par drauga glābšanu, atlaiž mājās (KZ); Augu pie mātes līdz trešajam gadam, bet ceturtajā biju pieaudzis (=pieaugu) .. daiļš, slaiks .. zirgs.. (DŽP); "Tu nu varētu nākt mani pavadīt," sieva sauca no koridora. "Izgaidīsies, kad būšu aizbraukusi (=aizbraukšu)." (JV)

Tātad abos kontekstos iespējama brīva vienkāršo un salikto laika formu substitūcija. Tomēr ir gadījumi, kad

saliktās laika formas nav aizstājamas ar vienkāršajām; to var neļaut saliktās laika formas nozīme. Vienkāršās laika formas salikto vietā netiek lietotas, ja saliktās laika formas

1) izsaka tagadnē, pagātnē, nākotnē ilgstošu darbību, piemēram, *Nevar saprast, cik ilgi esmu nogulējis (L)*;

2) izsaka ierastu, daudzkārtēju darbību vai vispārīgus apgalvojumus, t.i., laika ziņā nenoteiktu darbību – *Vienmēr ar darbiem esam nokavējušās (IL)*.

Tā kā vienkāršo un salikto laika formu sinonīmijas cēlonis ir laika formu nozīmes tuvums, tad I. Šendelsa šīs grupas sinonīmus sauc par sistēmiskiem pretstatā abām pārējām grupām, kuras aptver kontekstuālus sinonīmus [Šendelsa, 30]. Latviešu valodā par sistēmiskiem sinonīmiem var uzskatīt vienkāršo pagātņi, salikto tagadni un salikto pagātņi, ja ņem vērā cēloni, uz kuru norāda J. Endzelīns "Latviešu valodas gramatikā" [Endzelīns, 702; sk. arī MLLVG, 591]. Baltu valodu vienkāršā pagātne ir īpatnēja forma, kuras nozīme aizstāj senās imperfekta, aorista, perfekta un pluskvamperfekta nozīmes. Saliktās, jeb, kā saka J. Endzelīns, perifrastiskās perfekta un pluskvamperfekta formas ir jaunākas cilmes ziņā. Tātad varētu teikt, ka šī iespēja ar vienkāršās pagātnes formu izteikt divu saliktu laiku nozīmes valodā ir ļoti sena. Iespējams, ka šis paraugs sekmējis arī divu citu sinonīmu pāru veidošanos – vienkāršās tagadnes un saliktās tagadnes, vienkāršās nākotnes un saliktās nākotnes. Tomēr šie gadījumi vienmēr ir konteksta nosacīti.

Laika formu sinonīmija ir saistīta ar noteiktu valodas stilu. Valodas stils reizē ar stilam raksturīgajiem izteiksmes līdzekļiem nosaka arī, kādā nozīmē teikumā tiek lietota laika forma. Laika formu sinonīmi ir saistāmi ar visiem latviešu valodas funkcionālajiem stiliem:

- 1) literārās sarunvalodas stilu;
- 2) zinātnisko un populārzinātnisko valodas stilu;

- 3) lietišķo rakstu valodas stilu;
- 4) publicistikas valodas stilu;
- 5) daiļliteratūras valodas stilu [Rozenbergs, 29].

Sarunvalodas stilam raksturīgi laika formu sinonīmi, kuri ietver teksta autora subjektīvu, emocionālu vērtējumu:

1) vienkāršā tagadne ar vienkāršās nākotnes nozīmi – *Rīt sākas (=sāksies) voleja turnīrs (GJ);*

2) saliktā nākotne ar saliktās tagadnes nozīmi – “*Vai tu gribi, lai es to [drosmi] pierādu?*” “*Būsi jau pierādījusi (=esi pierādījusi) diezgan*” (GJ);

3) vienkāršā tagadne ar saliktās tagadnes nozīmi – *Ko es varu (= esmu varējusi), to esmu darījusi (AU).*

Zinātniskās un populārzinātniskās, publicistikas un daiļliteratūras valodas stilā laika formas visbiežāk lietotas kā vēstījuma laiki, piemēram, zinātniskās valodas stils – 1930. gadā A. Eglītis *uzsāk mācības Latvijas Mākslas akadēmijā, beidz tās figurālo darbnīcu un trīs gadus strādā par zīmēšanas skolotāju Beķeres meiteņu ģimnāzijā Rīgā un līdztekus skolas darbam pievēršas žurnālistikai (VH).*

Turklāt zinātniskās valodas stilā dominē tagadne, bet publicistikas valodas stilā – pagātne [K]aviņa, 66 – 67]. Daiļliteratūras valodas stilā var konstatēt visus vēstījuma laikus, tomēr visvairāk vienkāršo pagātņi un vienkāršo tagadni.

Lietišķo rakstu valodas stilā parasti tiek lietota vienkāršā tagadne ar vispārināta laika nozīmi, piemēram, *1. Tulkošanas un terminoloģijas centrs (turpmāk tekstā – “Centrs”) ir valsts iestāde, kas darbojas īpašu uzdevumu ministra Eiropas savienības lietās pārziņā. 2. Centru izveido, reorganizē vai likvidē Ministru kabinets. 3. Centrs darbojas saskaņā ar likumiem, citiem tiesību aktiem un šo nolikumu (NRA LL).*

Ir laika formu sinonīmijas gadījumi, kas nav ierobežojami vienā stilā, bet ir sastopami visos. Tas ir vienkāršo un salikto

laiku paralēls lietojums, kā arī laika formas ar vispārinātu nozīmi.

Laika formu nozīmju izvēle teikumā var būt saistīta ne tikai ar valodas stilu, bet arī ar konkrētu teksta autora runas vai rakstu situāciju [Šendelsa, 40]. Šie sinonīmi ir saucami par situatīviem sinonīmiem. Latviešu valodā par situatīviem sinonīmiem var uzskatīt vienkāršās un saliktās nākotnes formas tad, ja tās lietotas ar modālu nozīmi, resp., izsakot šaubas, nedrošību, piemēram, *Pols Peha? atkārtoja Tāļivaldis. Baidos, ka nebūšu dzirdējis (=neesmu dzirdējis) šī vārda, ser (AEM)*. Šo formu lietojums teikumā norāda, ka teksta autors nav drošs par saturu, tāpēc nākotnes forma ir kā neitralizējošs faktors.

Tātad darbības vārda laika formu polisēmija un sinonīmija rāda, ka kontekstā laika forma un tās izteiktais saturs ne vienmēr sakrīt. Ja darbības vārda laika forma tekstā lietota savā pamatnozīmē, tad forma un tās izteiktais saturs sakrīt. Ja darbības vārda laika forma tekstā ir ar citu semantiku, tad tā ir formas un satura funkcionāla asimetrija [Gaks, 29]. Šai funkcionālajai asimetrijai var šķirt divus gadījumus :

- 1) viena un tā pati forma var būt izmantota dažādu nozīmju izteikšanai, resp., tā ir gramatisko formu polisēmija;
- 2) viena un tā pati nozīme var būt izteikta ar dažādām formām, resp., tā ir gramatisko formu sinonīmija.

Teorētiskā literatūra

Balli	- Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955
Endzelīns	- Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951
Gaks	- Гак В. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. – М., 1979
Kļaviņa	- Kļaviņa S. Statistika valodniecībā. – R., 1980
Laua	- Laua A. Latviešu leksikoloģija. – R., 1981

- LVSV - Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. – R., 1964
 MLLVG - Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I.
 – R., 1959
 Rozenbergs - Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā
 stilistika. II. – R., 1983
 Skalička - Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых
 единиц. - В кн.: Пражский лингвистический кружок.
 М., 1967
 Šendelsa - Шендельс Я. Многозначность и синонимия в
 грамматике. – М., 1970
 Veidemane - Veidemane R. Izteikt neizsakāmo. – R., 1977

Avoti un to saisinājumi

- AEC – Eglītis A. Cilvēks no Mēness. – R., 1994
 AEM – Eglītis A. Mistery Sorrijs. – R., 1993
 AN – Niedra A. Sieva. – R., 1938
 AU – Upīts A. Zelts. – R., 1985
 DŽP – Džūkstes pasakas. – R., 1980
 EV – Vulfs E. Sensācija. – R., 1986
 EZ – Zālīte E. Kopoti raksti. 4.sēj. – R., 1988
 GJ – Janovskis G. Pilsēta pie upes. – R., 1992
 HE – Eldgasts H. Zvaigžņotās nakts. – R., 1927
 IG – Grebзде I. Ēnas dzeltenā stiklā. – Grāmatu Draugs, 1967
 IL – Leimane I. Vilkaču mantiniece. – R., 1990
 JJ – Janševskis J. Dzimtene. – R., 1987
 JS – Sarma J. Gadsimteni. – Tiltā Apgāds, 1959
 JV – Veselis J. Dienas krusts. – R., 1932
 KZ – Zariņš K. Cirka mākslinieks. – R., 1990
 L – "Liesma" (žurnāls)
 LSUP – Latviešu sakāmvārdi un parunas. – R., 1955
 LTP – Latviešu tautas pasakas. – R., 1966
 MJ – Māteru J. Sadzīves viņi. – R., 1994
 MZ – Ziverts M. Kamerlugas. – R., 1989
 NRA LL – "Neatkarīgā Rīta Avīze. Likumi un Lēmumi" (avīzes
 pielikums)
 VH – Hausmanis V. Anšlavs Eglītis. – Grām.: Latviešu
 rakstnieku portreti. Trīmdas rakstnieki. R., 1995
 ZS – Skujiņš Z. Gulta ar zelta kāju. – R., 1984

Jānis KUŠKIS

FONĒTIKAS ĪPATNĪBAS XVII GADSIMTA RAKSTOS

Šis raksts ir iepriekšējā (Fonētikas īpatnības XVI gadsimta rakstos¹) tiešs turpinājums.² Arī nolūks ir līdzīgs – aplūkot tādas parādības valodā, kuŗas varētu norādīt uz XVII gadsimta tekstu dialektālo pamatu. Tāpēc nav meklētas jebkuŗas izlokšņu īpatnības XVII gadsimta tekstos, gan tādas, kas atbilstu mūsdienu latviešu valodas dialektiem resp. izlokšņu grupām, gan arī tādas, kas tur varētu būt bijušas senāk, bet tagad zudušas; šādi meklējumi būtu vajadzīgi latviešu dialektoloģijā. Šim rakstam meklētas tikai tādas īpatnības, kas varētu izrādīties noderīgas izvirzītajam nolūkam un kas līdz ar to galvenokārt attiecas uz literārās valodas vēsturi.

Analizējot XVI gadsimta latviešu tekstus, kuŗos galvenokārt vērojamas mūsdienu latviešu valodas v i d u s dialektam atbilstošas skaņas un formas, bija mēģināts aizrādīt arī uz dažām tādām parādībām, ko iespējams interpretēt kā latviešu valodas l ī b i s k ā dialekta piederumu.

XVII gadsimta latviešu teksti pirmajos trijos gadu desmitos ir ļoti līdzīgi XVI gadsimta tekstiem. Atšķirības valodā (ne vien rakstībā) sāk iezīmēties ar 1631. gadā Rīgā izdoto Georga Manceļa darbu "Vade mecum". Tāpēc XVII gadsimtā radušies teksti arī no t o v a l o d a s viedokļa dalāmi divās grupās: 1) teksti, kas valodas īpatnību ziņā neatšķiras no XVI gadsimta latviešu tekstiem; 2) teksti, kas dibinās uz Georga Manceļa aizsāktajām rakstu un v a l o d a s tradīcijām.

Literārās valodas vēstures pētnieki izraudzījušies 1631. gadu par robežu, ar ko iezīmējas veclatviešu rakstu s e n ā k ā posma nobeigums un pakāpeniski sākas

¹ Sk. Baltu filoloģija, VI, Latvijas Universitāte, Rīga, 1996, 79.–86. lpp.

² Šeit lietoti tie paši saīsinājumi kā iepriekšējā rakstā; un šā raksta beigās norādīti tikai tādi saīsinājumi un izmantotie avoti resp. literatūra, kas n a v minēti iepriekš Bf VI 85–86.

vidējais posms. Šim šķīrumam par galveno pamatu izmantotas nevis valodas, bet gan rakstības īpatnības XVII gadsimta tekstos. Tā dara Alvilis Augstkalns (AAK 101 – 102) un citi XX gadsimta pirmās puses autori. Līdzīgi (un vēl konsekvētāk) rīkojas Artūrs Ozols (AO 11 – 12, 166, 162 – 170 u. c.), tomēr nedaudz vairāk uzsvērdams arī valodas atšķirības. Pēc Artūra Ozola domām vidējais veclatviešu rakstu valodas periods (ar jaunām – jaunaugšvācu – rakstības un jaunām – zemgaliskajām – valodas tradīcijām) aptuveni sākas ar XVII gadsimta vidu, jo tad Manceļa rakstības (un valodas) tradīcijas gūst pārsvaru par senākā posma tradīcijām.

Tādējādi XVII gadsimta latviešu tekstu apskatā no tajos iespējamo izlokšņu īpatnību viedokļa ir lietderīgi šķirt divus posmus: 1) (kopā ar XVI gadsimta tekstiem) senāko posmu; 2) vidējo posmu (kas savukārt turpinās XVIII gadsimtā nosacīti līdz 1739. gadam (AO 12)). Šeit runāts par senāko posmu.

Veclatviešu rakstu senākā posma teksti XVII gadsimtā

Nav necik liela publikāciju bagātība, kas attiecas uz šo posmu. Galvenokārt ir agrāko reliģisko tekstu jauni izdevumi ar nelielām atšķirībām rakstībā un valodā. Mūsu kultūras vēsturē šiem izdevumiem galvenā nozīme ir kā pirmajām Rīgā iespiestām latviešu grāmatām (jo pirmie izdevumi nākuši klajā ārpus Latvijas: CC – Viļņā, E, EvE u.c. – Kēnigsbergā).

Senākajam posmam pieskaitāma arī pirmā latviešu valodas gramatika, ko uzrakstījis Johans Georgs Rēhehūzens pirms 1631. gada, bet kas publicēta tikai 1644. gadā.

Īpatnējs teksts ir Linu audēju šrāga (turpmāk – Lašr), kuŗas latviskais tulkojums radies starp 1625. un 1640. gadu. Tas ir pirmais laicīgais teksts latviešu rakstu vēsturē. Galvenās rakstības un valodas īpatnības liek to attiecināt uz veclatviešu tekstu senāko posmu.

Fonētikas īpatnības

Tāpat kā XVI gadsimtā arī XVII gadsimtā ir sastopams vairums galazilbju īso patskaņu. Protams, pēc viduslejasvācu rakstības paņēmiena tie gandrīz visur apzīmēti ar burtu *e*, piemēram, *ar szide dreebims vnde darge linne wadmalle*³ 'ar zīda drēbēm un dārgu linu vadmalu', *Manne Brale* (dsk. vok.) 'mani brāļi!', *muszige cziwoschenne* 'mūžīga dzīvošana' utt. (piemēri no EvE²); tāpat arī *kattre* (=katri) 'kuņi', *şanackşchennes* (vsk. ģen.) 'sanākšanas, sapulcēšanās', *ar labbe prate* (=ar labu prātu) 'labprātīgi' utt. (piemēri no Lašr).

Sastopamas, lai gan daudz retāk, arī ar latviešu valodai raksturīgu patskani rakstītas formas: *mannis* (vsk. ģen.), *thurram* (tag. dsk. 1. pers.) 'turam', *dōuwis* 'devis' (piemēri no EvE²); *puīşis* 'puisis', *laiku* (vsk. ak.), *Wena meistera* (vsk. ģen.) 'viena meistara' utt. (piemēri no Lašr).

Sastopamas arī formas ar senu (mūsdienu latviešu valodā zudušu) vārda beigu īso patskani, piemēram, *stawe* (tag. 3. pers.) 'stāv', *nobehge* (tag. 3. pers.), 'aizbēg' (blakus arī tā pati forma bez patskaņa – *Nobehg*) u. c. (piemēri no Lašr); *nedcze* 'nedz', *szirdes* (vsk. ģen.) 'sirds' (ja vien te nav darīšana ar jauninājumu – senā *i*-celma aizstājumu ar *ē*-celmu) u.c. (piemēri no E²); *thope* 'top', *dode* 'dod', *nhe nāke* 'nenāk', *enyde* 'ienīst' (teikumā *Kas szouwe Brale enyde Tas gir wens nokouweis*) – visos piemēros tag. 3. pers. formas; nenoteiksme *czeschote* (teikumā *redtcz szouwe Brale beedes zeschote*) (piemēri no EvE²).

Minētie piemēri liecina par vidus dialektam raksturīgām formām. Bet XVII gadsimta tekstos tāpat kā XVI gadsimtā ne mazums ir gadījumu, kad vārds rakstīts bez beigu zilbes patskaņa, un šie rakstījumi ļoti atgādina mūsdienu latviešu valodas lībisko dialektu. Piemēri: *dubben*

³ Pasvītrojumi un seno tekstu burtu rakstījumi šeit tādi paši kā iepriekšējā rakstā; ar s apzīmēts pārsvītrotais garais s burts.

(vsk. ģen.) 'dibena', *ysten titczibe* (vsk. nom. – sic! pirmais vārds bez, otrs ar -e) 'īstena ticība', *krittum* (vsk. ak.) 'kritumu', *esakum* (vsk. ak.) 'iesākumu', *pestis* 'pestījis', *solischen* (vsk. ak.) 'solīšanu' un daudz citu gadījumu ar -schen (piemēri no E²); *gulley* (pag. 3. pers.) 'gulēja', *redtczey* (pag. 3. pers.) 'redzēja', *szatcy* (pag. 3. pers.) 'sacīja', *dabbuis* 'dabūjis' un daudz citu līdzīgu gadījumu (piemēri no EvE²); *matzampuisz* (vsk. ak.) 'mācekli' (=mācāmpuisi), *nosegum* (vsk. ak.) (=nosegumu?) 'soda naudu' (teikumā *katters* [=meistars] *neh peşacke, kad tam puisis nobehge, busz tam 20 mk. nose gum doth*), *letzieb* (vsk. ak.) 'liecību', *eradum* (teikumā *pehtz wetze eradum*), *pusz* (vsk. ak.) 'pusi' (teikumā *newairack ka pusz tahs nopellnas doth*), *labbum* (vsk. ak.) 'labumu', *mutz* (vsk. ak.) 'mucu', *allsz* (vsk. ģen.) 'alus' (pēdējie divi vārdi teikumā *wene mutz allsz .. doth*), *sinnaschen* (vsk. ak.) 'zināšanu', *warreschen* (vsk. ak.) 'varēšanu' un daudz citu -schen, lab (adverbs) 'labi', *istaweis* 'izstāvējis', *matzis* 'mācījis', *raxtis* 'rakstījis' un daudz citu gadījumu (piemēri no Lašr).

Tā kā XVII gadsimta tekstos sastopami gan rakstījumi ar beigu īso patskani, gan arī bez, tas kvalificējams par rakstības nekonekvenci tāpat kā XVI gadsimta tekstos. Tomēr šāda rakstība kaut kādā ziņā būs atspoguļojusi arī tā laika izrunu: vai nu vārdi runāti gan ar, gan bez beigu patskaņiem, vai arī izruna bijusi tāda, ka beigu patskaņi bijuši vispār ļoti stipri reducēti, tā ka XVI un XVII gadsimta rakstu autori, kas latviešu valodu zinājuši vāji, rakstījuši kā nu kuņģa reizi, kā viņiem licies atbilstoši runai.

XVII gadsimta tekstos ļoti bieži sastopams divskanis *ou* mūsdienu *au* vietā. Šī īpatnība ļoti atgādina mūsdienu latviešu valodas lībisko dialektu, kur tā ir viena no pamatpazīmēm. (Sastopama šī parādība arī dažās vidus un diezgan daudzās augšzemnieku izloksnēs (skat. MP pielikuma 16. karti), bet te tā nekādā ziņā nav visa dialekta pazīme kā lībiskajās izloksnēs. Piemēri: *paklousyth* 'paklausīt', *nokouth* 'nokaut', *loulibe parloust* 'laulību pārkāpt', *loudes* (dsk. ak.) 'ļaudis'.

souwems (dsk. dat.) 'saviem', *czour* 'caur' (piemēri no E²); *passoule* (vsk. nom.) 'pasaule', *passoules* (vsk. ģen.) 'pasaules', *szouwe* (vsk. ak.) 'savu', *touwe* (vsk. ak.) 'tavu', *brouckt* 'braukt', *szoutcze* (pag. 3. pers.) 'sauca' utt. (piemēri no EvE²).

Šāds pats *ou* ir arī XVI gadsimta tekstos.

Tomēr XVII gadsimtā biežāk nekā XVI gadsimtā sastopams rakstījums ar *au* (pie tam ne tikai vārda sākumā, kā parasts XVI gadsimtā). Piemēri: *auxtibe* (vsk. ak.) 'augstību', *auxte* (vsk. ak.) 'augstu' (piemēri no E²); *laulatems laudems* (dsk. dat.) 'laulātiem ļaudīm', 'kausu' (vsk. ak.) 'kausu', *jauns* (vsk. nom.), *iszbaudietees* (nenoteiksme) 'izdzīvoties' (piemēri no Lašr); piebilstams, ka Lašr divskanis *ou* faktiski nav vairs sastopams.

Šķiet, ir taisnība Kārlim Mīlenbacham (KM), ka veclatviešu senākā posma rakstos (XVI gadsimtā un XVII gadsimta sākumā) bieži sastopamais rakstījums *ou* kvalificējams par tipisku lībiskā dialekta pazīmi, tāpat kā galazilbju īso patskaņu zudumi.

Par *ou* ir lietderīgi pievienot papildu argumentāciju.

Noraidīdams K. Mīlenbacha uzskatu, ka veco rakstu divskanis *ou* uzskatāms par lībiskā dialekta iezīmi šajos rakstos, Jānis Endzelīns spriež šādi: "Mīlenbacha argumentācija dibināta uz neizteiktām domām, ka 16. gadsimtenī mūsu valodas izloksnēm bijis tas pats veids, kas tagad, bet tādu domu nepareizība nav vēl sevišķi jāpierāda, jo dzīva valoda maina savu veidu bez mitēšanās. To rāda sevišķi gaiši šāds piemērs: tagad nav zināma neviena izloksne, kas pārvērs *ev* par *öv*, bet mūsu rakstniecības tēvi līdzskaņa *v* priekšā (un tikai *v* priekšā) raksta gandrīz viscauri *ö*, piem., *thoew* "tev", *szoew* "sev", *doewis* "devis"; *doeuwytcz* "devīts"; tas izskaidrojams tikai tā, ka toreiz Kurzemes [= Latvijas daļa uz dienvidiem no Daugavas. – J. K.] vidus izloksnē tiešām runājuši *töv*, *söv* utt. Tāpēc drīkstam arī domāt, ka toreiz turpat runājuši arī diftonga *au* vietā *ou* (*louks*, *drougs* utt.);

pāreja no *au* uz *ou* un otrādi ir [oti viegla un v i s u r [mans retinājums – J. K.] novērojama.” (JE)

Noraidījis arī citus K. Mīlenbacha “lībismus” latviešu vecajos tekstos, J. Endzelīns secina: “. varam droši apgalvot, ka jau pirmās latviešu grāmatas ir sarakstītas vidējā izloksnē” (JE).

Tūlīt jāpiezīmē – pat šāds secinājums neizslēdz iespēju, ka šai pirmo grāmatu vidus izloksnē var tomēr būt kādas lībisko latviešu valodas izlokšņu iezīmes.

Vispirms jāņem vērā, ka XVI un XVII gadsimtā latviešu valodas lībiskais dialekts ir veidošanās posmā. Tieši šai laikā intensīvi norit lībiešu pārlatvināšanās un kādu lībiešu valodas elementu ieplūšana jaunajā latviešu tautības valodā, kas savukārt pati šai laikā veidojas uz senlatviešu cilšu valodu pamata. Un šis process norit Rīgā, kas ir centrs, kur saskaņas visu minēto cilšu valodas. Pēc tam tas aptver Rīgas tuvāko apkārtni un visu cilšu apdzīvoto teritoriju. Savā pēdējā rakstā “Latviešu tautas valodas, rakstu valodas un literārās valodas attīstības gaitas”, kas pabeigts 1964. gada 24. jūnijā (gadu pēc viņa “Veclatviešu rakstu valodas” manuskripta pabeigšanas) Artūrs Ozols par to spriež šādi:

“Tā kādreizējās baltu cilšu – zemgaļu, sēļu, latgaļu, daļēji kuršu – valodas saplūdušas kopīgā latviešu tautības valodā laikmetā no 12. līdz 16. gadsimtam. Tani pašā laikā citas baltu cilšu valodas izveidojušās lietuviešu tautības valodā. Laikmetā no 16. [vai ne jau agrāk? – J. K.] līdz 19. gadsimtam latviešu tautībā iekļāvušies arī Vidzemes un Kurzemes lībieši, atstādami savas “pēdas” mūsu valodā tādā veidā, ka radies latviešu valodas lībiskais dialekts. To runā Vidzemes jūrmalā un Kurzemes pussalā (tāmnieku izloksnes). Senās baltu cilšu valodu “pēdas”, savukārt, redzamas ir latviešu valodas lībiskajā, ir vidus dialektā, ko runā Kurzemes dienvidos, Zemgales un Vidzemes vidienā, ir augšzemnieku dialektā, ko runā Zemgales un Vidzemes austrumos un Latgalē.” (AOltv 461).

Liekas, ir skaidrs, ka šāda procesa rezultātā latviešu XVI un XVII gadsimta tekstos gaidāmas gan latviskas, gan lībiskas iezīmes, jo šie teksti radušies nekur citur kā Rīgā, vai arī par to valodas pamatu ņemta Rīgā (un nekur citur) runātā valoda.

K. Milēnbachs (skat. KM) un J. Endzelīns (skat. JE) uzskatījuši, ka pirmās latviešu grāmatas radušās uz tās valodas pamata, kas runāta šo grāmatu sarakstītāju darba vietās, tātad Dobelē, Iecavā, Tukumā, Bauskā un Saldū. Un J. Endzelīns 1903. gadā, vērsdamies pret K. Milēnbacha "tāmismiem" vecajos rakstos, spriež: ".. varētu jau nu būt, ka viens otrs no šiem vīriem ir mācījies latviski, vēl mācītājs būdams, kaut kur citur un ne savā vēlākā vietā, bet pirmās domas katram gan būs tās, ka minētie mācītāji noklausījušies savu draudžu valodā. Un kad nu visas šās draudzes runā Kurzemes vidējo izlokni, tad šī izlokņse jāmeklē arī minēto vīru rakstos." (JE).

Savukārt latviešu veco rakstu pētnieks Aleksejs Apinis raksta:

"Katoļu baznīca 15. gadsimtā, lai nosargātu savu varu, vairākkārt pieņēma lēmumus dievvārdus sludināt tautas valodā, kam arī bija nepieciešami īsi tekstu pieraksti latviski, varbūt pat kādi grāmatveida rokraksti. Rīga viduslaiku beigu posmā bija Livonijas vāciešu literārās dzīves centrs, latvieši savukārt Rīgā bija relatīvi labākā sociālā situācijā nekā dzimtcilvēki laukos, tāpēc latviešu rakstu tradīcijas dzima tieši Rīgā. Bet sekas – no paša sākuma par latviešu rakstu valodu kļuva Rīgas runas veids [mans retinājums – J.K.], kas balstījās uz vidusdialekta un bija saprotams visu Latvijas novadu iedzīvotājiem. Domājams, ka 1525. gada grāmatās bija izmantotas šīs rakstu tradīcijas un šī rakstu valoda." (AA 157).

Balstīšanās uz vidus dialektu nekādā ziņā neizslēdz vismaz dažu lībisku iezīmju esamību Rīgas runas veidā XVI un XVII gadsimtā, un tas savukārt atspoguļojas arī šo gadsimtu rakstu pieminekļos. Tā kā par latviešu senāko grāmatu valo-

das pamatu mūsdienās visai vienprātīgi atzīta Rīgas valoda (un ne dažādu vidus izlokšņu valoda, ko var būt dzirdējuši pirmo latviešu grāmatu autori savās vēlākajās darba vietās), argumentācija, ko J. Endzelīns 1903. gadā vērs pret K. Milenbacha "tāmismiem" latviešu senākajos tekstos, gūst citu raksturu. Turklāt diezvai katoļu baznīca savas varas nosargāšanai ar dievvārdu sludināšanu latviešu valodā sūtīja uz lauku draudzēm tādus ļaudis, kas latviski neprata ne vārda un kas sāka latviski mācīties tikai savās darba vietās Dobelē, Iecavā, Tukumā, Bauskā, Saldū un citur. Acīmredzot, viņi valodu bija mācījušies vai nu Rīgā vai no kādiem rakstu pieminekļiem, kas bija jau agrāk radušies Rīgā. Tikai tā var skaidrot lielo rakstu valodas vienādību pat dažādu reliģiju (katoļu un luterāņu) grāmatās XVI un XVII gadsimtā. Citādi tur būtu jāatspoguļojas t i k a i minēto v i d u s izlokšņu īpatnībām, kas faktiski nav vērojams.

Bet rīdzinieku valodā XVI un XVII gadsimtā gaidāmas gan latviešu, gan pārlatvināto lībiešu valodas pēdas. Lībiskais dialekts šai laikā sācis veidoties. Arī tāda īpatnība kā veco rakstu divskanis *ou* parādījās ne uzreiz, ne visos gadījumos. Lūk, kā *ou* rašanos tēlo 1929. gadā J. Endzelīns:

"Ka mūsu vecākajos luterāņu tekstos vārda sākumā atrodam *au* paglābušos, bet aiz līdzskaņa pārvērstu par *ou* (skat. Le. Gr. § 49), tas varētu saskanēt ar kādu tā laika izlokšņu izrunu. Visvieglāki *a* varēja asimilēties sekojošam *u* aiz iepriekšēja lūpeņa vai aukslējeņa, un kad aiz lūpeņiem un aukslējeņiem *au* bija pārvērties par *ou*, tas šo *ou* varēja *au* vietā ievest arī aiz pārējiem līdzskaņiem, kamēr vārda sākumā *au* turējās visilgāki." (Sikumi. XXXVII. 1929 FBR IX 118).

Liekas, ka šāda pakāpeniska *au* pārvēršana par *ou* nebūs notikusi v i s u r Latvijā, bet tikai tur, kur tam bija kādi labvēlīgi apstākļi. Un tādi sagaidāmi pārlatvināto lībiešu valodā Rīgā un citur, veidojoties latviešu valodas lībiskajam dialektam. Ja šis pārveidojums būtu aptvēris, piemēram, arī

Zemgali, tad tas noteikti atspoguļotos Georga Manceļa rakstos, bet tur sastopams *au*.

Runājot par latviešu valodas divskaņa *au* vēsturi un par šo divskani latviešu izloksnēs, J. Endzelīns savos fundamentālajos darbos par latviešu valodu (Lettische Grammatik, Latviešu valodas skaņas un formas, Latviešu valodas gramatika, kas attiecīgi publicēti 1922., 1938., un 1951. gadā) nekur nerunā, ka tas būtu bijis kādu laiku pārvērsts par *ou* visur Latvijā. Pašreizējās latviešu izloksnēs *au* pārveidojums par *ou* vērojams galvenokārt lībiskajā dialektā un ir viena no tā pamatpazīmēm (MR 150); tas sastopams arī gar Igaunijas robežu vidus un augšzemnieku dialekta vairākās izloksnēs un acīmredzot saistāms ar pārlatvināto igauņu izrunas īpatnībām; tas sastopams arī tālāk uz dienvidiem gan nesēlisko, gan sēlisko augšzemnieku izlokšņu rietumu daļā visai platā joslā līdz pat Lietuvas robežai (skat. MP pielikuma 16. karti); saprotams, ka par visa augšzemnieku dialekta pazīmi šo *ou* neuzskata (sal. MR 259–261); pie tam augšzemniekiem apmēram turpat, kur sastopams *ou*, ir arī divskaņa *ai* pārveidojums par *oi* (MP 53) un vispār visu pat-skaņu *a* pārveidojums par *o* (skat. 1967 ZR LX 10, 12 – 13, 18); šām augšzemnieku izlokšņu parādībām vēl meklējams skaidrojums, kāpēc tās radušās. Sakarā ar vecajiem latviešu rakstiem svarīgi ir tas, ka J. Endzelīns visos savos šeit iepriekš minētajos fundamentālajos darbos par latviešu valodu divskaņa *au* pārveidojumus par *ou* minējis par lībiskā dialekta pamatpazīmi.

Šķiet, ka viss teiktais par *ou* vecajos latviešu XVI un XVII gadsimta tekstos un latviešu izloksnēs, kā arī iepriekš citētās literatūras apskats ļauj izdarīt divus secinājumus: 1) vēlākajos darbos J. Endzelīns ir atteicies no 1903. gadā pret K. Milenbachu izvirzītā uzskata, ka *ou*, kas sastopams XVI un XVII gadsimta tekstos, var būt bijis raksturīgs ne vien lībiskajām, bet arī vidus izloksnēm; 2) XVI un XVII gadsimta tekstos sastopamais divskanis *ou* (*au* vietā) vērtējams par topošā latviešu valodas lībiskā dialekta atspoguļojumu.

Tādā kārtā, šķiet, vismaz šī viena īpatnība, ko K. Milenbachs 1902. gadā kvalificējis par lībisku, mūsu XVI gadsimta un arī senākajos XVII gadsimta rakstos joprojām uzskatāma par lībisku.

K. Milenbachs un J. Endzelīns 1902. – 1903. gadā nav runājuši par to, vai vārda beigu īsā patskaņa zudums XVII gadsimta rakstos (un arī XVI gs.) kvalificējams par lībiskā vai vidus dialekta piederumu. Ir skaidrs, ka arī vidus izlokšnēs beigu īsos patskaņus izrunā reducēti, uz ko norāda J. Endzelīns, M. Rudzīte un daudzi vidus izlokšņu aprakstu autori. Bet pilnīgs beigu zilbes īsā patskaņa zudums uzskatīts par lībiskā (ne kāda cita) dialekta pamatpazīmi (Lvgr 10 – 11, MR 150). Tāpēc, ņemot vērā XVI un XVII gadsimta rakstu rašanās apstākļus, vedas domāt, ka arī šī veco rakstu īpatnība kvalificējama par lībisku.

Šur tur XVII gadsimta senākā posma tekstos sastopamas arī tādas īpatnības, kas atgādina mūsdienu augšzemnieku izlokšnes. Tāds ir, piemēram, patskanis *o*, kas rakstīts mūsdienu *a* vietā, piemēram, *galwenekes dobboth* 'galviniekus dabūt' (Lašr), vsk. ģen. *bogathe* 'bagāta' (EvE²). Liekas, ka te nav darīšana ar raksta kļūdām: vedas domāt, ka XVII gadsimta tekstu autori ļoti uzmanīgi ieklausījušies latviešu runā un sadzirdējuši *a*-skaņas labializāciju *bla k u s l ū p e ņ i e m*, kas ir minētajos piemēros. Pieminams, ka XVII gadsimta tekstos *bla k u s l ū p e ņ i e m* vērojama arī *i*-skaņas labializēšana, piemēram, *würsz* 'virs', *wüsse* (vsk. ak. 'visu', *düwe* 'divi', *würszon* 'virsū', *wüdde* (vsk. ak.) 'vidu', *nomürt* 'nomirt', *parpüllnam* 'pilnīgi' (piemēri no Lašr); *pülns* 'pilns', *müre* (pag. 3. pers.) 'mira', *nomuerre* (pag. 3. pers.) 'nomira', *puerste* (vsk. ģen.) 'pirsta', *wuesse* (vsk. ak./instr.) 'visu', *mürronims* un *muerronims* (dsk. dat.) 'mironīem' (piemēri no EvE²); tāpēc liekas, ka iepriekš minētajos piemēros *dobboth* un *bogathe* nav meklējamas augšzemnieku izrunas īpatnības; var pieminēt, ka EvE² sastopams arī rakstījums *baggat* 'bagāts' ar *a*-skaņu pirmajā zilbē.

J. G. Rēhehūzena 1644. gadā publicētā gramatika maz ko var dot izlokšņu īpatnību skaidrojumam XVII gadsimta latviešu rakstos. Rasma Grisle (sakt. RGR 486) piemin, ka "Sakarā ar locījumu galotnēm gan ir izteikta raksturīga piezīme par beigu patskaņu absorbēšanu latviešu valodā". Turpat 486. – 493. lpp. analizētas arī citas fonētiskās īpatnības Rēhehūzena gramatikas vārdu rakstījumos. Arī rakstījums *pūlno* 'pilnu' laikam nav saistāms ar augšzemnieku *i*-skaņas pārskaņu aiz lūpeņa velāru patskaņu priekšā, bet ir uzskatāms par *i*-skaņas labiālizējumu aiz lūpeņa tāpat kā jau iepriekš minētajos piemēros, kur nepavisam nav obligāts sekojošs velārs patskanis.

Tomēr pieminams, ka Rēhehūzena gramatika XX gadsimta pētījumos tikusi izmantota par liecību iespējamām lībiešu valodas pēdām tajā, kuņas gramatikas autors it kā būtu saklausījis Aizkrauklē un Skrīveros.

Pirmais šādu uzskatu paudis P. Bērents 1930 IMM II 184, un no viņa to pārņēmis E. Blese: "Jau Bērents .. aizrāda, ka latviešu valodniekiem jāizšķir, vai Rēhehūzena "grāmatas valodā nav zināms lībiešu valodas iespaids, jo jādodomā, ka Aizkraukles lībieši, pārejot latvju tautībā, būs ienesuši Daugavas apgabala latviešu valodā arī kādas savas valodas savādības." Man liekas, ka šim domām ir pamats. Aizkrauklei no rietumu puses pienāk skrīverieši, un Skrīveņu pag. izloksne vēl mūsu dienās "ir pārejas izloksne, kuņā jaucas tāmnieku un augšzemnieku dialekta pazīmes [sk. O. Āboliņas rakstu "Skrīveņu pagasta izloksne" FBR. VIII (1928), 98. lpp.]. Tādēļ arī Rēhehūzena konstatētās latviešu izrunas īpatnības jāatzīst par tāmiskām .." (EBL 505). Runa ir par Rēhehūzena gramatikā minēto galazilbju patskaņu "absorbēšanu". No E. Bleses savukārt minēto apgalvojumu pārņēmis A. Ozols (AO 133), un viņš to uzskata par pareizu, vēl piebilzdam, ka E. Blese tam par labu dod savus argumentus. Bet R. Grisle raksta: "To [= pirmo latviešu gramatiku; – J. K.] sarakstījis jau ap 1630. gadu (kā secināms no gramatikas priekšvārdiem) J. G. Rēhehūzens, Kokneses (kopš 1636. g.), bet vēlāk

Aizkraukles (kopš 1644. g.) latviešu draudzes mācītājs." (RGR 479). Un tālāk R. Grīse secina, ka šai gramatikā "Nav arī izmanāma nekāda noteikta lībiešu valodas ietekme, ko sagaida P. Bērents ..., domādams par Aizkraukles lībiešiem. Minētie autori [= Bilensteins un Bērents; – J.K.] laikam ir turējuši prātā Rēhehūzena darba vietas – Koknesi un Aizkraukli, neņemdami vērā, ka Rēhehūzens savu gramatiku sarakstījis jau pirms nokļūšanas šais augšzemnieku apvidos. (Kur viņš dzīvojis senāk, trūkst ziņu.)" (RGR 524). Var brīnīties, ka A. Ozols, zinādams šo R. Grīses rakstu un uz to pat citā sakarā atsaukdams, tai pašā lappusē atkārtojis P. Bērenta un E. Bleses minēto uzskatu. Diezvai A. Ozola rīcībā būs bijuši kādi jauni fakti par labu P. Bērenta un E. Bleses uzskatam, jo viņš uz tādiem nav atsaucies. Drīzāk te var būt gadījusies neuzmanība, ņemot vērā apstākļus, kādos tapa A. Ozola darbs.

Tomēr ar visu to nav izslēgta iespēja, ka Rēhehūzena gramatika varētu atspoguļot kādu lībisku īpatnību latviešu valodā – galazilbju patskaņu "absorbēšanu". Tikai ne Aizkraukles vai Skrīveņu novada valodā, bet tai valodā, ko Rēhehūzens turējis prātā vai dzirdējis, rakstīdams savu gramatiku. Un liekas, ka te var būt darīšana ar Rīgas latviešu valodas tradīciju, kur galazilbju patskaņu zudumi bija iespējami.

Pieminams, ka R. Grīse noraida A. Bilensteina domas par iespējamām augšzemnieku dialekta iezīmēm Rēhehūzena gramatikā (RGR 524).

Tāpat kā XVI gadsimtā arī XVII gadsimta senākā posma tekstos var sastapt reducētu vokālismu piedēkļos, var sastapt balsīgu līdzskaņu aizstājumu ar nebalsīgiem; šās parādības var atgādināt lībisko dialektu, bet var būt arī cits skaidrojums, par ko jau runāts sakarā ar XVI gadsimta tekstiem.

Secinājumi.

1) XVII gadsimta latviešu rakstu senākā posma pieminekļos galvenokārt vērojamas mūsdienu vidus dialektam raksturīgas skaņas un formas. Tomēr ir daži

gadījumi, kad var runāt par lībiskā dialekta pēdām (*au* pārveidojums par *ou*, galazilbju īso patskaņu zudums).

2) Vidējā veclatviešu rakstu posmā par rakstu valodas pamatu kļūst vidus izloknes ārpus Rīgas, galvenokārt Zemgalē, un nav vairs nekādu lībiskā dialekta iezīmju.

3) XVII gadsimta tekstos nav augšzemnieku dialekta iezīmju.

1975. – 1997.

Saisinājumi resp. avoti un literatūra

- AA** – Aleksejs Apinis. Pirmo zināmo latviešu grāmatu 450 gadi padomju grāmnatziņātnes gaismā. 1975 "Karogs" XI 156 – 161.
- AOltv** – Arturs Ozols. Latviešu tautas valodas, rakstu valodas un literārās valodas attīstības gaitas. Grām. – Arturs Ozols. Raksti valodniecībā. Rīgā 1967. 460. – 464. lpp.
- Bf** – Baltu filoloģija. (LU Baltu valodu katedras rakstu krājumi).
- Ē2** – Enchiridion .. Rīgā 1615 (E otrs izdevums).
- EBL** – Ernests Blese. Langija dzīve un viņa darbi pārējo XVII g. s. valodniecisko rakstu starpā. 1936. JL 466 – 568.
- EvE²** – Euangelia vnd Episteln .. Rīgā 1615 (EvE otrs izdevums).
- FBR** – Filologu biedrības Raksti.
- IMM** – Izglītības Ministrijas Mēnešraksts.
- JL** – Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku .. Rīgā 1936.
- LAR** – Latvijas Augstskolas Raksti.
- Lašr** – Linu audēju šrāga [latviski starp 1625. un 1640. gadu] pēc izdevuma 1922 LAR II 33 – 57.
- MP** – М. К. Рудзите. Латышская диалектология. (Фонетика и морфология.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук .. Рига 1969.
- PB** – P. Bērents. Pirmās latviešu valodas mācības sastādītājs [Rēhehūzens]. 1930 IMM II 182 – 186.
- RGR** – R. Grīse. Rēhehūzena gramatika un pret to vērtais Einhorna raksts. Grām. – Rakstu krājums. Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. Rīgā 1959. 479. – 526. lpp.
- ZR** – Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti.

Lembit VABA (Tallinn)

PAR IGAUŅU *hūrn* 'vaļīga (spalva)' BALTU CILMI

***hūrn* Göseken'a vārdnicā.** Vienā no vecākajiem un bagātākajiem igauņu leksikogrāfijas avotiem - Heinrich'a Göseken'a "Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache" (GÖSEKEN 1660, 283; sīkāk par šo vārdnicu: VALMET 1960, 612 un sek.; VABA 1995, 211) - atrodam mūsdienu igauņu valodai pilnīgi nepazīstamu vārdu *hūrn*: Los / (adj) frey / wallales los Haar / hūrn karw. WIEDEMANN 1973 šo vārdu nepiemin un A. Saareste citē pēc jau minēta avota: *hūrn* '(lahtine) karv / vaļīga spalva [kad dzīvnieks met spalvu]' (sk. EKMS I 1030: *KARV* [= *SPALVA*]; EKMS II 385: *LAHTI* [= *VAĻĀ*]).

Baltu etimoloģija. Pēc manām domām igauņu *hūrn* ir vecs baltu aizguvums, kas etimoloģiski saistāms ar plašu vārdu saimi mūsdienu baltu valodās: sal. lei. *šiūrti* (*šiūrù*, *šiūrštu*; *šiuraũ*) 'sich sträuben; die Haare, die Federn zerzausen; sich abschleissen; (übertr.) verarmen, herunterkommen'; *atšiūrti* (-*šiūnrù*, -*šiūrù*, -*šiūrù*) 'sich auftrennen, von der Kleidung'; *pašiūrti* 'ein wenig dünner werden, sich lichten (vom Haarwuchs), sich sträuben; zerzaust werden; ein struppiges Aussehen bekommen, sich ausfasern, faserig, fransig werden; rauh werden; (von Menschen) in ärmliche Umstände kommen; (ganz) nass werden; schauern, (von der Haut) schaudern; (scherzhaft) verrückt werden', *šiūris* 'zerzaust, ungepflegt; mit struppigem Haar'; *šiūrinti* 'zerzausen, rauh machen'; *šiūrintis* 'sich sträuben (vom Haar, Gefieder); ein wenig dünner werden; ausfasern'; *šiurkštùs*, *šiurgždùs* 'rauh (von behaarten Dingen, nicht gehobelten Brettern usw.)' (LEW II, 994, 995); sal. arī lei. *šertis* (*šeriúos*) 'haaren, Haare lassen', latv. *sērtiēs* (*sepuôs*, *sēruôs*) 'das Haar werfen' (IEW II, 583: *ker(s)*-; ME III, 832).

Ig. *hürn* izriet visticamāk no deverbāla **šur(š)n-* ar sufiksu (š)*na*, kas atvasināts no aplūkojamā verba saknes; sal. analogiskus atvasinājumus leišu valodā: *ruk(š)nà* 'Griesgram, unfreundliche Person' ← *rùkti* '(ein-, zusammen)schrumpfen, runzelig werden', *vérkšna* 'weinerlicher Mensch, wer dauernd weint' ← *veřkti* 'weinen', *vilgšnas* 'feucht' ← *vilgti* 'feucht, nass werden' (sk. LEW II, 747, 1226, 1251). Šis darināšanas modelis ir vecs (sk. SKARDŽIUS 1941, 219), turklāt indoeiropiešu valodās, ieskaitot leišu valodu, derivatīvais elements -s- (resp. -š-) variē ar tā trūkumu, sal. lei. *slē/s/nas* ~ *slē/nas* 'nolaidens, (viegli) ieslīps / pologij', *talp/š/nùs* ~ *talp/nùs* 'ietilpīgs / vmestitel'nyj', *dab/š/nùs* ~ *dab/nùs* 'skaists / krasivyj', latv. *sēr/s/ns* 'inej' ~ baznīcsl. *srě/n.β* id. (sk. tuvāk OTKUPŠČIKOV 1967, 244).

SABALIAUSKAS 1966, 162-163 saista ar aplūkojamo vārdu saimi lei. *šérnas*, *šeršnas*, *šérna* 'Sus scrofa'. Etimoloģiski šeit pieder arī lei. *šerỹs* 'Borste' un latv. *sari* 'Borsten' (IEW II, 583:ker(s)- 'Borste, steifes Haar; starren, rauh und kratzig sein'. (No šīs saknes aizgūts Baltijas somu **harja*: ig. *hari* 'suka; sekste; (kalnu) grēda', s. *harja* id. utt.) Minētajiem baltu vārdiem etimoloģiski atbilst piem. pirmsl. **srstā*, baznīcsl. *srstā* 'Wolle', kr. *šerst'* id., kr. *šoroš* 'rauhe Oberfläche', senaugšvācu *hurst* (sk. ESRJA IV 431-342; IEW II, 583).

Par *hürn* substitūciju. Vārda fonētiska substitūcija neizraisa nekādu īpašu problēmu. Priekšējās un pakalējās rindas patskaņu mija vecos baltu un ģermāņu aizguvumos sastopama samērā bieži (sal. s. *ankerias* ~ *änkeriās* 'Anguilla vulgaris' u. c.). Baltu resp. ģermāņu saknes ar priekšējās rindas patskaņiem gaidāmo pakalējās rindas patskaņu vietā - kā aplūkojamā gadījumā - ir attiecīgos pētījumos atzīts fakts (sk. piem. KOIVULEHTO 1971, 577-607).

Par *hürn* fonētisko uzbūvi. Ir svarīgi pievērst uzmanību tam, ka Baltijas somu valodās *rn*-sekvenca sastopama

galvenokārt aizguvumos un deskriptīvos vārdos, piem. ģermāņu aizguvumos ((Göseken) *kornis* 'draudzīgs'), lejasvācu un augšvācu aizguvumos (*kirn* 'sviesta ķērne', *kärner* 'dārznieks', *pirn* 'bumbieris', *tom* 'tomis', *törn* 'zvaigznīte (piem. uz uzplečiem)'); piemēru ir ļoti daudz), vienā vecā baltu aizguvumā - *hernes* 'zimis', neskaidras cilmes vārdos, kas arī varētu būt aizguvumi (*kurn* 'gorodki (spēle)', *hörnās* 'upes forele', *sarn* 'vaiga kauls', *örn* 'maigs; trausls'), deskriptīvos vārdos (*parnama* 'plāpāt', *pörnitsema* 'bolīt, valbīt (acis); blenzt', *pörnikas* 'vabole', *virn* 'grēda, kaudze'). Tātad, arī fonotaktika balsta hipotēzi par vārda *hürn* svešu cilmi.

Par *hürn* eventuāliem derivātiem. Ludzas igauņu izloksnē Latgalē ir reģistrēts verbs *hürna/stle/ma* 'purpināt, kurnēt' (EKMS III 496: *RAHULOLEMATUS [= NE-APMIERINĀTĪBA]*), kura etimoloģiska saistība ar Göseken'a *hürn* nav izslēgta. Visos citos variantos no Ludzas un citām dienvidu izloksnēm *n* vietā parādās *m*: 1. (Ludza) *hürm/istelemä* 'kārkima / uzbrēkt', *hürmä/stelemä* 'torisema / purpināt, kurnēt' u. c.; 2. (Tartu, Võru) *hürm/ellemä* 'kārkima, torisema / uzbrēkt, purpināt, kurnēt', *hürmä/mä* 'hirmutama, manitsema / biedēt, piekodināt', *hürm/ütämmä* 'törelema / bārties' u. c. *n ~ m* sporādisku miju šajā pozīcijā saknē pazīst visas Baltijas somu valodas, tanī skaitā arī igauņu valoda.

Literatūra

EKMS	- A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, I-IV, Stockholm 1958-1963.
ESRJA	- M. Fasmer, Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Perevod s nemeckogo i dopolnenija O. N. Trubačeva. IV, Moskva 1973.
Göseken 1660	- Heinrich Göseken, Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache / Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Der

Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilet
 Von Henrico Gösekenio, Hannovera-Brunsvigo.
 Der Cristlichen Gemeine zu Goldenberg in der
 Wyck Pastore, der umbliegenden Land-Kirchen
 Praeposito, und des Königl. Consistorij zu Reval
 ordinario Assessore. Reval / Gedruckt und
 verlegt von Adolph Simon / Gymnasij Buchdr.
 Anno 1660.

- IEW - J. Pokorny, Indogermanisches
 etymologisches Wörterbuch, I-II, Bern 1949-
 1959.
- Koivulehto 1971 - J. Koivulehto, Germanisch-finnische
 Lehnbeziehungen I: finn. Vordervokal für germ.
 Hintervokal. - *Neuphilologische Mitteilungen*,
 LXXII:4, 1971, 577-607.
- LEW II - E. Fraenkel, Litauisches etymologisches
 Wörterbuch. II, Heidelberg-Göttingen 1965.
- ME III - K. Mielenbacha Latviešu valodas vārdnīca.
 Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelins,
 III, Rīgā 1927-1929.
- Otkupščikov 1967 - Ju. V. Otkupščikov, Iz istorii indoevropesjkogo
 slovoobrazovanija, Leningrad 1967.
- Sabaliauskas 1966 - A. Sabaliauskas, Del lie. *šėrnas* kilmes. -
Baltistica, 1/2 1966, 162-163.
- Skardžius 1941 - P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių
 daryba, Vilna 1941.
- Vaba 1995 - L. Vaba, On a Baltic plant name found in
 17th-century Estonian dictionaries. -
Linguistica Baltica, 4 (Kuryłowicz Memorial
 Volume. Part Two), 211-216.
- Valmet 1960 - A. Valmet, H. Gösekeni sõnaraamatust. -
Keel ja Kirjandus, 1960, 612-617.
- Wiedemann 1973 - Ferdinand Johann Wiedemann, Estnisch-
 Deutsches Wörterbuch, Tallinn: Valgus 1973.
 (Vārdnīcas pirmizdevums iznācis 1869. gadā
 Pēterburgā.)

Pēteris VANAGS

**LA. *blauwels* 'SAMTS' - NEPAMANĪTS
ĢERMĀNISMS 1615. GADA DZIESMU GRĀMATĀ**

1.1. 1615. gada dziesmu grāmatas 41b. lpp. lasāms šāds teksts:

Thas blauwels vnde tōw szide drebes / gir rupsz szens vnd the masze autinge (Ps 41b, 28-29).

Ar to tulkots šāds Lutera dziesmas "Vam Hemmel hoch" teksts no lejasvācu valodas:

De Sammit vnd de Siden din / Dat is groff Höw vnd windelin (Geffcken 1862: 270).

1.2. Šai dziesmas tulkojumā vārds *blauwels* [blauvels] 'samts' ir neapšaubāms ģermānisms, kam pamatā ir lejasvācu leksēma 'samta' apzīmēšanai. Lejasvācu vārdnīcās tā dota vairākos fonētiskos variantos: *fluwel*, *fluel*, *flowel*, *flawel* 'Samt' (SL V: 290); *flūwêl* (*fluweel*), *fluwêl* (*flueel*), *flouwêl* (*flowe[e]l*, *floew[e]l*, *flawel*) 'Samt, samtartiges Stoff, Plüsch' (LB I: 757).

Latviešu valodas aizguvuma *blauwels* pamatā ir lejasvācu variants ar diftongu saknē *flouwêl* (*flowe[e]l*, *floew[e]l*, *flawel*). Vārds pilnīgi iekļaujas citu aizguvumu virknē. Lv. *fl-* vārda sākumā aizstāts ar *bl-* līdzīgi kā vārdos *blaške* (< lv. *vlasche*) un *blīvēt* (< lv. *vliēn*) (sal. Sehwers 1918: 49); lv. *ou* vārda vidū aizstāts ar *-au-* līdzīgi kā vārdos *lauva* (< lv. *louwe*), *tauva* (< lv. *touwe*) (sal. Sehwers 1918: 33).

1.3. Lv. *flouwêl*, *flūwêl* u.c. 'samts' ir saistīts ar hol. *fluweel* 'samts', kas vidusholandiešu valodā ir fiksēts arī formās *fluwiel*, *flauwiel*, *vluweel*, *velveel* (MW II 828). Ģermāņu vārds savukārt ir aizgūts vecfranču *veluel* 't.p', kam pamatā ir latīņu *villus* 'wollig haar; pinka' (van Wijk 1929: 167; van Veen 1994: 271).

2.1. Nākamajā latviešu dziesmu grāmatas izdevumā *blauwels* vairs nav atrodams. 1643. gadā izdotajā Manceļa uzlabotajā un pārstrādātajā dziesmu grāmatā minētajā vietā rakstīts:

Tasz Blaweris / vnd tahsz Sieschadrehbes / Gir rupsch S'eens vnd Lackatin'i (LGL 1643: 12).

Tas pats atkārtots arī 1685. gada dziesmu grāmatā (LGL 1685: 15). Savukārt citos tulkojumos Lutera vārsmā izteikta pavisam atšķirīgā versijā. 1685. gada otrajā, ar iniciāļiem I.O. apzīmētajā, tulkojumā:

Taw S'uddrab / Selt / Sieschdräbiting / Tee ir rupsch S'eens und Lakkating (LGL 1685: 17).

K. Firekera atdzejojumā, kas lasāms 1686. gada "Latviskā dziesmu grāmatā", atrodams:

Ta sihschu Drehb' un Palladsin'sch / Irr zeetajs S'eens un Lakkatin'sch (LDG 1685: 26).

2.2. Vārds *blāveris*, tiesa, nedaudz citā nozīmē un bez etimoloģijas fiksēts arī Milenbaha un Endzelīna vārdnīcā:

blāveris, Haarschnur, Hutbinde Manz., Elv.; bei L. dafür blāveris, blāvietis, blaues Seidenband. Dazu blāvs L., zartes Seidenzeug als Flor, Band etc. (ME I 312).

ME minētie avoti ir Manceļa 1638. g. vārdnīca, Elvers 1748. g. vārdnīca un Langes 1772.-1777. gada vārdnīca:

Hutbinde, blaweris (Mancelius L 34), *Haarschnur, Mattpinis, aliud Blaweris* (Mancelius PL 337);

Hutbinde, Zeppures swihte, Blahweris (Elvers 102);

Blahws, blahwicks (*) *zart seiden Zeüg als Floor, Band etc.* (Lange II 59);

Blahweris, dergleichen Band, sonderlich blau, welches da durch angedeüetet wird. Blahweetis. idem. (Lange II 59).

Tomēr tie nav vienīgie vārda *blāveris* fiksējumi 17. un 18. gs. Tas atrodams arī vairākās rokraksta vārdnīcās. K. Firekera manuskriptā, kuŗa avots cēlies 17. gs., rakstīts: *Blaweris Ein floor.* (Fennell 1997: 45). Ar 1685. gadu datētajā Langija

vārdnīcā lasāms: *Blahwähris, eine Hutbinde, it: favor am linken arm. it: eine Borte so den Mägden an den Zöpfen herab hängen* (Langius 35).

Abi šie avoti atkārtoti arī 17. gs. beigu "Manuale Lettico Germanicum" manuskriptā: *Blahweris. L. Blaweris. J. Hutbinde it. borte so den Mägden an den Zöpfen her unter hängen. it. flor am lincken Arm. L.* (MLG 58).

Savukārt L.Depkina 18. gs. sākuma vārdnīcas manuskriptā atrodams: *Blaweris. ein flor. Zeppures Swihte. Huht-binde. Bandeles* (Depkin 233).

G.F.Stenders tikai atkārtoti Elversa un Langes rakstīto: *blahweris, Hutbinde. E. blau Seidenband. L.* (Stender 24).

Tātad lietvārds *blāveris* vismaz 17. un 18. gs. laikā ir bijis samērā plaši pazīstams.

2.3. Manceļa dziesmā minētais *blaweris* 'samts' varētu būt tā paša vecākā aizguvuma *blauwels* 'samts' variants. Tā pamatā var būt lejasvācu vārds ar citu saknes vokālisma variantu, proti, *flawel* (sk. iepriekš), bet divu līdzskaņu / disimilācija ir parasta fonētiska parādība gan vācu aizguvumos latviešu valodā, sal., la. *ķerle* < *ķelle* no vlv. *kelle*; la. *leģeris*, arī *leģene* 'tāda mucīņa' no lv. *leģel*; la. *valnis* no vlv. *wall* (Sehwers 1918: 45), gan arī latviskas cilmes vārdos, sal., *skangals* < *skalģals*; *slaukuris* < *slaukulis* 'Wischlappen'; *Sērpils* < *Sēlpils*; *Palsmane* < *Palsmale* u.c. (Endzelīns 1951: 228; Rudzīte 1993: 336-337).

Runājot par vārdnīcās fiksētā lietvārda *blāveris* izcelsmi, šķiet, ka arī tas varētu būt cēlies no lietvārda *blaweris* 'samts', kas atrodams Manceļa tulkojumā.

2.4. Tomēr visai iespējama ir arī citāda vārda izcelsme. Proti, la. *blāveris* 'saite, plīvurs'; arī 'samts' būtu jau aizgūts ar atšķirīgu konsonantismu. Tam pamatā varētu būt tādas formas, kādas atrodamas holandiešu valodā. Vismaz daļā holandiešu izlokšņu 'samta' nozīmē ir pazīstama nevis forma *fluweel*, bet gan *floer* (MK III 4568). Lai gan šāda forma nav

fiksēta viduslejasvācu vārdnīcās, nevar izslēgt, ka tāda varētu būt eksistējusi, vismaz Baltijā.

Nav izslēgta arī trešā iespēja, ka *blāveris* būtu aizgūts tieši no jaunaugšvācu *Flor* 'dünnes, durchsichtiges Gewebe (Seide, Gaze, Krepp), auch Band, Tuch, Trauerzeichen', kas savukārt ir cēlies no tādas pašas nozīmes holandiešu vārda *floers* 15. vai 16. gs. (EWD I 452, Kluge 1995: 274). Par tieši šādu lietvārda *blāveris* izcelsmi var liecināt 17. un 18. gs. vārdnīcās norādītās nozīmes.

Ļoti iespējams, ka vārda *blāveris* formas un nozīmes attīstībā mijiedarbojušies vairāki no minētajiem faktoriem.

Avoti un literatūra

Depkin	- Liborius Depkins Lettisches Wörterbuch... Riga. 1704. (Rokraksts Latvijas Akadēmiskajā bibliotēkā.)
Elvers	- Elvers C. Liber memorialis Letticus.. Riga.. 1748.
Endzelīns 1951	- Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. Riga, 1951.
EWD I	- Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. [Bd. 1.] A-G. Unter der Leitung von W. Pfeifer. Berlin. 1989.
Fennell 1997	- T.G.Fennell. Fürecker's dictionary: the first manuscript. Rīga, 1997.
Geffcken 1862	- Geffcken J. Kirchendienstordnung und Gesangbuch der Stadt Riga nach den ältesten Ausgaben von 1530 flgg. kritisch bearbeitet. Hannover, 1862.
Kluge 1995	- Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Elmar Seebold. 23., erweiterte Auflage. Berlin, New York, 1995.
Lange II	- Lange J. Lettisch Deütscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici.. Schloß Ober=Pahlen 1773.

- Langius - Blese E. Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. Rīgā, 1936.
- LB I - Lasch A., Borchling C. Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Fortgeführt von G. Cordes. 1. Band. A- F/V. Neumünster, 1956.
- LDG 1686 - Latwiska Dseesmu Grammata. Riga, 1686.
- LGL 1643 - Lettische Geistliche Lieder vnd Psalmen / Collecten vnd Gebehte.. Von newen vbersehen / corrigiret vnd vermehret Durch GEORGIVM MANCELIVM.. Riga.. 1643.
- LGL 1685 - Lettische Geistliche Lieder Und Collecten.. Theils.. von Georgio Mancelio.. Theils von.. Christophoro Fürecker.. verfasset.. zum erstenmahl zusammen aussgegeben.. Von Henrico Adolphi.. Mitau.. 1685.
- Mancelius L - Lettus. Das ist Wortbuch.. verfertigt / Durch GEORGIVM MANCELIVM.. Riga.. M. DC. XXXVIII.
- Mancelius PL - Phraseologia Lettica. Das ist: Täglicher Gebrauch der Lettischen Sprache Verfertigt durch GEORGIVM MANCELIVM.. Riga.. 1638.
- ME I - Milenbachs K. Latviešu valodas vārdnīca. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I. Riga, 1923-1925.
- MK III - Woordenboek der nederlandsche taal. Deerde deel. Bewerkt door J.W. Muller en K.KLuyer. s'Gravenhage, Leiden etc., 1902.
- MLG - Manuale Lettico Germanicum. (Rokraksts Latvijas Akadēmiskajā bibliotēkā.)
- MW II - Middelnederlandsch woordenboek van wijlen Dr. E. Verwijs en Dr. J. Verdam. Tweede deel. 's-Gravenhage, 1889.
- Ps - Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge.. Riga.. 1615.
- Rudzīte 1993 - Rudzīte M. Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. Rīga, 1993.

- Sehwers 1918 - Sehwers J. Die deutschen Lehnwörter im Lettischen.. Zürich, 1918.
- SL V - Schiller K., Lübben A. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. 5. Band. U-Z. Bremen, 1880.
- Stender - Stender G.F. Lettisches Lexicon.. Mitau.. [1789].
- van Veen 1994 - van Veen P.A.F. Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden. Utrecht, Antwerpen, 1994.
- van Wijk 1929 - Franck's Etymologisch woordenboek der nederlandsche taal. Tweede druk door Dr. N. van Wijk. 's-Gravenhage, 1929.

Pēteris VANAGS

LATVIEŠU VALODAS PATSKAŅI UN DIVSKAŅI: SISTĒMA UN RAKSTĪBA VISVECĀKĀ PERIODA RAKSTU AVOTOS

1. Mūsdienu latviešu literārās valodas patskaņu sistēma

1.1. Mūsdienu latviešu literārajai valodai tradicionāli tiek postulēta vokālisma sistēma ar sešiem īsajiem un sešiem garajiem patskaņiem, ko, izvietojot akustiskajā telpā, var attēlot šādi:

i	u	ī	ū
e	o	ē	ō
æ	a	ā	ā

(MLLVG I 1959: 18, 20, 23; Laua 1980, 10; Grigorjevs 1992).

1.2. Fonēmas /o/ un /ō/ latviešu valodā ir salīdzinoši jaunas, ienākušas pēdējo 100-150 gadu laikā (Bergmane, Blinkena 1986: 109-112), to pretstats pēc kvantitātes un bieži arī pēc kvalitātes nav pilnīgi stabils, jo tās parādās lielākoties tikai jaunos aizguvumos jeb svešvārdos. To izrunā var novērot svārstības, tās turklāt netiek izmantotas vārdu locīšanā un vārddarināšanā (izņemot atvasinājumus no aizgūtiem vārdiem ar aizgūtiem piedēkļiem). Latviešu valodas fonoloģiskajā sistēmā tās ieņem tikai perifēru vietu, un šīs fonēmas būtu atzīmējamas līdzīgi kā lietuviešu tradīcijā aizgūtā īsā /o/ fonēma kā perifēra ar <o> (Girdenis 1995: 165, 169, 187-188; Ambrazas ir kt. 1994: 21).

N.Trubeckojs savā "Grundzüge der Phonologie" šādas aizgūtas skaņas dēvē par "Fremdlaute" (Trubetzkoy 1958: 205) un aplūko pilnīgi ārpus fonoloģiskās sistēmas, jo to funkcijas ir ierobežotas un specifiskas.

2. 16. gadsimta latviešu rakstu valodas patskaņu sistēma

2.1. 16. gs. un 17. gs. sākuma rakstos atspoguļota galvenokārt Rīgas latviešu runātā valoda un tās fonoloģiskā sistēma. Tā visumā atbilst mūsdienu latviešu literārās valodas un tās pamatā esošā vidus

dialekta sistēmai.

2.2. Būtiskākā atšķirība no mūsdienu valodas ir tā, ka 16. gs. latviešu valodā par fonēmām /o/, /ō/ vēl nevar runāt, jo grafēma <o>, kas apzīmē citu skaņu nekā /uo/, ir lietota ļoti reti, parasti aizgūtos īpašvārdos, piem., *Johannes* EE II Aivb, *Jordane* EE II B, vai vēl pilnībā neasimilētos apelatīvos, piem., *Wyrock* EE II Civb, *Prophete* EE II Ab.

2.3. Relatīvi jaunas latviešu valodā ir arī patskaņu fonēmas /e/, /ē/, /æ/, /ǣ/. Tās ir radušās pašā latviešu valodā, fonoloģizējoties bijušo fonēmu /e/, /ē/ pozicionālajiem variantiem jeb allofoniem. Tie sākotnēji bija atkarīgi tikai no sekojošās zilbes vokālisma vai konsonantisma un fonoloģizējās tikai līdz ar gala zilbes redukciju, izzūdot pozicionālajiem nosacījumiem gala zilbē. Tā izveidojās patstāvīgas fonēmas /e/, /æ/, /ē/, /ǣ/. Tomēr vēl joprojām šo fonēmu savstarpējās attiecības un stāvoklis patskaņu sistēmā ir pilnīgi atšķirīgas no citu patskaņu fonēmu savstarpējās opozīcijas, jo to lietojumu regulē gan morfonoloģiski, gan tīri morfoloģiski nosacījumi.

16. gadsimtā latviešu valodā šie nosacījumi bija vēl vairāk fonētiski, jo nebija zudis palatalizētais /r/, un bija saglabājušās verbu pagātnes ē- celmu formas *nese*, *nesēm*, *nesēt*, kur /e/ šauro artikulāciju nosaka gala zilbes vokālisms.

Tādējādi 16. gadsimta latviešu valodai, kas pamatā rakstiem, rekonstruējama patskaņu sistēma:

i	u	ī	ū
e		ē	
æ	a	ǣ	ā

2.4. 16. gadsimta latviešu valodas patskaņu sistēmas rekonstrukcija tomēr ir hipotētiska divu iemeslu dēļ. Pirmkārt, lejasvācu tradīcijā balstītā rakstība ir nepilnīga un nespēj attēlot atšķirību starp fonēmam /e/ un /æ/, kā arī starp /ē/, /æ/ un /ie/. Arī pašas lejasvācu valodas rakstībā fonēmu apzīmējums ir nepilnīgs un neviennozīmīgs (sal. "e (ee ei ey) dient zur darstellung einer anzahl sehr verschiedener laute verschiedenen ursprungs" - Lasch 1914:

71). Tādējādi faktiski nav iespējams noteikt precīzu dažādo [e] skaņu lietojumu un vietu tā laika fonoloģiskajā sistēmā.

Otrkārt, neapšaubāmu ietekmi uz latviešu valodas atspoguļojumu rakstos atstājis fakts, ka rakstītāji nav latvieši un viņu dzimtā ir bijusi lejasvācu valoda. Pašsaprotams ir lejasvācu fonoloģiskās sistēmas iespaids rakstītāju latviešu valodas uztverē. Tādējādi faktiski 16. gs. rakstībā redzama deformēta latviešu valodas patskaņu sistēma, kas tomēr var atspoguļot arī reāli Rīgā nelatviešu cilmes iedzīvotāju runātās latviešu valodas fonoloģisko sistēmu:

ī	u	ī	ū
		ē	ō (<uo)
e	a		ā

Šai sakarā varētu pieminēt N.Trubeckoja sacīto: "Jeder Mensch gewöhnt sich von Kindheit an, das Gesprochene so zu analysieren, und diese Analyse geschieht ganz automatisch und unbewußt. Dabei ist aber das System der "Siebe", das eine solche Analyse ermöglicht, in jeder Sprache anders gebaut. Der Mensch eignet sich das System seiner Muttersprache an. Wenn er aber eine andere Sprache reden hört, wendet er unwillkürlich bei der Analyse des Gehörten das ihm geläufige "phonologische Sieb" seiner Muttersprache an. Und da dieses für die fremde Sprache nicht paßt, so entstehen zahlreiche Fehler und Mißverständnisse. Die Laute der fremden Sprache erhalten eine unrichtige phonologische Interpretation, weil man sie durch das "phonologische Sieb" der eigenen Muttersprache durchläßt." (Trubetzkoy 1958: 47. Sk, piem., arī Hyman 1975: 72-74.) Tā tas ir noticis arī pirmajos latviešu rakstos. Vairāki problemātiski gadījumi šai rakstā aplūkoti tieši no cittautiešu uztveres viedokļa.

3. Atsevišķas fonēmas un to apzīmējumi

Atspoguļojot latviešu valodas fonētiski artikulāro īpatnību vāji izrunāt gala zilbju patskaņus, vecākā perioda latviešu rakstos atšķirīgi tiek apzīmēti patskaņi gala un negala zilbēs. Tāpēc fonoloģiskās sistēmas sakarā nozīmīgāk ir aplūkot patskaņu rakstību saknes,

priedēkļu un piedēkļu zilbēs, jo tā labāk atspoguļo mantotos patskaņus un vokālisma sistēmu nekā gala zilbes, kur īpaši īso patskaņu rakstībā parādas fonēmu neitralizācijas, kā arī rakstītāju dzimtās valodas ietekmes procesi. Gala zilbēs līdzās turpmāk aplūkotajiem apzīmējumiem visi īsie patskaņi lielākoties tiek apzīmēti ar indiferentu grafēmu <e>, bet garie patskaņi ar attiecīgā īsā patskaņa burtu (sal. Bergmane, Blinkena 1986: 50).

16. gs. un 17. gs. sākumā latviešu valodas rakstības sistēma vēl tikai veidojas. Tās tapšana ir sarežģīts process, jo atkarībā no rakstu rašanās laika un autoriem ir izmantotas trīs dažādas rakstības sistēmas, kas ir arī savstarpēji ietekmējušās. 16. gs. Rīgas rokrakstos un visās aplūkotajā periodā izdotajās luterāņu grāmatās, kā arī 1585. g. katoļu katehismā lietota Rīgā radusies latviešu rakstība, kam pamatā Rīgas lejasvācu rakstības tradīcija. Šī tradīcija izzūd 17. gs., kad to aizstāj uz jaunaugšvācu rakstības bāzes veidotā sistēma. Kā savdabīgs pārejas posms vērtējama 1625. g. Rīgas linaudēju statūtu tulkojuma rokraksta rakstība. Trešā sistēma, kas lietota tikai G.Elgera sagatavotajos izdevumos (1621. g. dziesmu grāmatā un 1622. g. Agenda Parva latviskajos tekstos) daļēji balstās vecajā Rīgas rakstībā, daļēji sava laika poļu rakstības tradīcijā, bet daļēji varētu būt arī pilnīgi oriģināls veidojums.

3.1. Īsie patskaņi /a, e, æ, i, u/

3.1.1. Fonēma /a/

<a>

Fonēma /a/ gandrīz bez izņēmuma tiek apzīmēta ar <a> (sal. Bergmane, Blinkena, 1986, 55-56), piem. *gabballedarbs* EE II F3, *nabbage* UP 43, *rakstes* CC 243, *gaspasche* LT 31, *allažyn* Elg 70, tāpat kā tā laika vācu ortogrāfijā (Reichmann, Wegera, 1993, 38-39; Lasch 1914, 58-70).

<e>

Atsevišķos gadījumos gaidāmās grafēmas <a> vietā parādās apzīmējums <e>. Tā ar <e> visos Rīgas un Kurzemes luterāņu tekstos, kā arī katoļu katehismā tiek apzīmēts patskanis piedēklī

-šān-: <schen>, piem., *roudaschenne* EE II E1, *staigaschen* Ps 30b, *pammacischen* CC 243, *atwegloschen* LW 53. Tas tieši sasauca ar tāmnieku izlokšņu vairumu, kā arī citām latviešu izloksnēm, kur formas ar /e/ šai piedēklī reāli fiksētas (Endzelīns 1951, 297). Minētās grafiskās formas tādējādi var atspoguļot reālu 16. gs. latviešu valodas fonētikas parādību. Vienīgi Elgera dziesmu grāmatā lietotas formas ar <a>, kas atbilst mūsdienās parastākajam piedēkļa variantam, piem., *dōmašan*, *dzedašan* Elg 46.

Arī dažos citos piedēkļos reizēm /a/ vietā rakstīts <e>, piem., *pasterre* CC 266, *gabbels* CC 252, *waßeram* Ps 23b, tomēr šai gadījumā jādoma vienīgi par neprecīzi atspoguļotu piedēkļa patskani vai arī atspoguļotu piedēkļa zilbes patskaņa redukciju.

[a]-[v]

Heterosillabiskā skaņu savienojuma [a]-[v] svārstīgās rakstības interpretācija ir viena no problēmām, kas nav viennozīmīgi atrisināta. Rakstības dažādība vērojama 16. gs. rakstos, 1615. gada dziesmu grāmatā un arī Elgera darbos.

Visbiežāk tas rakstīts <ouw>, piem., *scouwe* CC 245, *iumprouwes* CC 251, *thouwa* E Aivb, *jumprouwes* UP 5, *slepkouwe* Ps 39b, *szouwes* EE II Ab, *Jumprouwems* Elg 10, *touwems* AP 28.

Retāk lietota rakstība <auw>: *cauwe* CC 249, *gauweschenne* EE II 26, *slauwetz* Ps 33b, *sauwe* Ps 71a. Tikai <auw> ir vārda sākumā rakstu pieminekļu vairumā: *auwing* CC 248, *Auwotims* UP 32, *Auwe* EE II S2b, *auwots* Elg 60.

Vārda vidū [a]-[v] retāk apzīmēts arī ar <ow>: *gatthowe* UP 52, *Jumprowibe* EE II 22, *Szlepkows* EE II 122, *Jumprowe* Ps 34a vai <aw>, piem., *szlawe* E Civ, *Gawheschenne* E Fii, *Lawitaye* UP 38, *szlawens* UP 31.

Elgera dziesmu grāmatā vārda sākumā retumis rakstīts arī <aww>, piem., *awwes* Elg 87, *awwems* Elg 191.

Savukārt Rīgas linaudēju statūtos lietota tikai rakstība <auw>, piem., *gattauwas* LW 33, *sauwems* LW 33, *sauwade* LW 35.

Visā šai rakstības daudzveidībā faktiski ir divas dažādas problēmas, kas viena no otras jānošķir: 1) savienojuma [a]-[v] pirmās skaņas kvalitāte; 2) iespējamā diftongizācija. Pirmais jautājums nav

atdalāms no divskaņa [au] rakstības <ou, au> problēmas, tāpēc tas aplūkots atsevišķi (sk. tālāk). Šeit tikai jāpiebilst, ka šai rakstā gan divskaņa [au], gan savienojuma [a]-[v] pirmais komponents uzskatīts par /a/, kas tikai apzīmēts ar <o> lejasvācu valodas fonoloģiskās sistēmas un arī rakstības ietekmē.

Arī heterosillabiskā savienojuma [a]-[v] liktenis Rīgas latviešu valodā ir aplūkojams iespējamā saistībā ar lejasvācu valodas un rakstības iespaidu. Neraugoties uz dažādiem variantiem, dominējošais rakstījums vecākajos avotos ir <ouw> vārda vidū, kas ļoti atgādina lejasvācu savienojumu -ouw-. Jāatceras, kas divskanis *ou* lejasvācu valodā vispār bija saglabājis tikai pozīcijā pirms *w*, citur tas bija monoftongizēts (Lasch 1914: 109-112). Uz zilbes robežas tomēr parasti no veca *o* vai *a* + *w* diftongs neveidojās, jo patskanis vaļējā zilbē tika pagarināts, piem., lv. *graven*, no kā latv. *grāvis*.

Visdažādākā un visnekonsekvētākā savienojuma [a]-[v] rakstība ir vērojama 1615. gada dziesmu grāmatā. Tomēr šai dažādībā ir arī zināma regularitāte. Ar <ouw> gandrīz tikai rakstītas vienīgi vietniekvārdu *savs* un *tavs* netiešo locījumu formas, kā arī aizguvums *jumprava*, lai gan tam kā 8 pret 13 lietota arī rakstība ar <ow>. Vārdos *gavēt*, *gavēšana* lietota tikai rakstība <auw>; vārdos *slava*, *slavens* u.c. <auw> vai biežāk <aw>. Aizguvuma *gatavs* netiešajos locījumos 10 reizes rakstīts <ow>, <öw> un tikai vienreiz <ouw>. Aplūkoto vārdu iespējamajās formās, kur [av] nonāk vienas zilbes robežās, proti, vsk. nom. *tavs* un *gatavs* dominē rakstība <ow> vai <öw>: *tows*, *thows* 9 reizes, *töws* 17 reizes (vai šī forma būtu saistāma ar izlokšņu formām *tevs*, *tævs*? - Endzelīns 1951: 115-116), *gattows* 2 reizes, lai gan paralēli tomēr retāk arī *touws* 12 reizes un *tauws* 1 reizi.

No šiem piemēriem skaidri redzams, ka savienojuma [a]-[v] rakstība 1615. gada dziesmu grāmatā ir tradicionāla, t.i. tā ir saistīta ar noteiktu leksēmu, nevis ar fonētisku pozīciju. Tādējādi nez vai var runāt par vienotu fonētisku procesu. Turklāt jāņem vērā arī lejasvācu rakstības princips īso un garo patskaņu apzīmēšanā. Ja formas, piem., *tava*, *sava* rakstītu <tawa, sawa> tās būtu jālasa ar garu patskani °[täva], [säva], (sal. piem. *rawe* [räva] vai [räve] EE II B4b, *plawegims* [pļävėjims] EE II E2b), kas neatbilst latviskajai izrunai.

Tādējādi arī rakstība *souwa*, *touwa* varēja norādīt uz patskaņa faktisko īsumu, nevis obligātu diftongizāciju. To neapstiprina arī visi pārējie vārdi. Tāpēc, ņemot vērā 1615. g. dziesmu grāmatas rakstības variantus heterosillabiskā savienojuma [a]-[v] rakstībā, līdz ar E.Blesi gribētos domāt, ka tie visi apzīmē tikai heterosillabisku skaņu kopu [a]-[v] un ne ko citu. Patskaņa īsumu neapšaubāmi norāda arī retumis sastopamais rakstības veids Elgera dziesmu grāmatā ar <ww> dubultoījumu - *awwes*. Neskaidrību aplūkojamās skaņu savienojuma uztverē rāda vēl G.Stenders 1763. gada gramatikā, kur pieļauj atšķirīgu vārdu *tava*, *sava*, *Jelgava* un *slava*, *avis* izrunu (Stender 1783: 25-26).

3.1.2. Fonēmas /e/, /æ/

<e, ä>

16. gs. rakstos un arī 17. gs. sākumā fonēmas /e/, /æ/ parasti uztvertas kā viena valodas vienība, neņemot vērā atšķirīgo artikulāciju. Sal. piem. 1685. gada Adolfa gramatikā teikto: "E/ e. So reinlautend/ wie im Teutschen in den Wörtern/ Seele/ gehe/ stehe/ befindet sichs gar nicht in dieser Sprache/ sondern wird allezeit/ als das Teutsche ä außgesprochen/ und ist auch kurtz/ wie im Teutschen/ Bette/ stecken. Als / degt/ brennen. S'wezze/ ein Licht. wezs/ alt." (Adolphus 1685, Ab-Aii). Tikai Mancelis ir norādījis uz atšķirību starp abām skaņām: "Demnach so wisse / lieber Leser / wu du das ä. also gezeichnet findest / das du es zwar eim E. ehlich sollest außsprechen / aber mit diesem gemerck / das du das Maul oder den Rachen etwas weiter auffthust / vnd die Außrede auch zum a. in etwas bequemest / wie solchs für allen offenbahrlich wird erschienen im worte s'wähzt (heilig) vnd s'wetze (ein licht) ähne (ein schatten) Mährs (eine masse.)" (Mancelius 1642, 16).

Rakstos /e/, /æ/ lielākoties viscaur apzīmēti ar grafēmu <e> (sal. Bergmane, Blinkena, 1986, 51-52). Tā tas ir visos luterāņu rakstos un 1585. gada katoļu katehismā, piem., [e]: *Semmen* CC 243, *Debbessis* E Aiiib, *czelyas* UP 2, *pesty* Ps 22, *semmes* LW 39; [æ]: *cetturtcz* CC 251, *pammettam* E Aiiiib, *Bayemam* UP 10, *Szleprouwe* EE II L3b, *wetzakohs* LW 33.

Grafēma <e> dažādas kvalitātes e skaņu apzīmēšanai raksturīga arī viduslejasvācu rakstībai (sal. Lasch, 1914, 71-72).

Elgera rakstos paralēli lietoti apzīmējumi <ä> (biežāk) un <e> (retāk), tāpat neatkarīgi no /e/ kvalitātes: *pāstityß* Elg 1, ak. *cāllie* Elg 2, *redzāie* Elg 4, *es* Elg 5, *celliem*s Elg 7; *ystāns* Elg 2, *āsme* Elg 8, *dybenn* Elg 167. Rakstījums <ä>, acīmredzot, balstās tā laika jaunaugšvācu tradīcijā, kur arī vienādi skanošas dažādas izcelsmes e skaņas apzīmēja ar vairākām grafēmām paralēli (Moser, 1929, 27-29; Reichmann, Wegera, 1993, 39-42). Tomēr rokrakstā Elgers acīmredzot ir izmantojis ligatūru <ae> vai <oe>, kā tas redzams viņa 1640. gada evaņģēliju un epistulu krājuma tulkojumā (Draviņš 1961, XIX, 2). Arī Elgera vēlāk iespiestajos rakstos 1621. gada <ä> vietā atrodams <ae, oe>. Tā laika poļu ortogrāfijai grafēma <ä> ir sveša (sk. piem. Klemensiewicz 1985 II 357-370).

<ö, oe, o>

Īpaša problēma ir /e/ apzīmējums pirms heterosillabiska vai arī tautosillabiska /v/. Retos gadījumos /e/ apzīmēts tikai ar <e>, piem., *thew* UP 19, *sew* Ps 19b, *tew* Ps 19b, *sew* LW 33. Biežāk /e/ šai pozīcijā ir apzīmēts ar <ö, oe>, tā norādot fonētisko /e/ labializāciju (*rounding*) sekojošā /v/, resp. nezilbiskā [u] ietekmē, piem., *toew* E Aii, *doewis* E Bib, *dōwite paddeschmette* E Cib, *tōw* Ps 21b, *thōw* EE II Civ. Arī šis ir viens no gadījumiem, kad izpaužas rakstītāju dzimtās valodas fonoloģiskās sistēmas ietekme. Vācu valodā [ö] skaņa ir patstāvīga fonēma, bet latviešu valodā vienīgi pozicionāls variants. Apzīmējums ar <o>, piem., *tow* Ps 20, *sow* LT 31, uztverams tikai kā <ö> variants ar trūkstošu pārskaņas apzīmējumu, kas bieži raksturīgs arī vācu tā laika tekstiem. <u> parādīšanās starp /e/ un /v/ galvenokārt heterosillabiskās formās, piem., *Doewwytcz* E Aiib, gen. *tōuwes* 'tevis' Ps 21b, *teuwim* Elg 10, arī *teuw* CC 259, *sceuw* CC 260, laikam gan līdzīgi kā rakstījumā <auw, ouw> ir saprotama kā <w> dubultojums, kas lietots, lai norādītu uz patskaņa /e/ īsumu. Elgera dziesmu grāmatā tādā nozīmē reizēm lietots <ww>, piem., *dāwwin* Elg 6, *Dewwytan* Elg 82. Sal. *Dewe* [dieva] CC 255, *dhew* [dēv(ē)] CC 255, kur ar <ew> apzīmēts /iev/, resp. /ēv/.

Atsevišķos gadījumos aizgūvumos līdzīgi kā garais /ē/ arī īsais ir

rakstīts pēc oriģinālvalodas parauga ar <ö>, piem., *stölle* LW 35, līdzās *stelle* LW 37. Šai gadījumā būtu jādomā tikai par oriģinālteksta rakstības, sal. v. *stöl(le)* līdzās *stel(le)* LW 34, 36, ne izrunas ietekmi.

<a>

Atsevišķos gadījumos /æ/ rakstībā parādās nevis kā <e>, bet kā <a> vai <ä>. Tas norāda, ka rakstu autori tomēr vairāk vai mazāk ir uztvēruši fonētisko atšķirību starp divām e skaņām, piem., *Wessalam* Ps 19b, *graznum* Ps 22, *slapkouws* Elg 73, *nawaid* Ps 2a, *nāwaid* Ps 53b, *pedarr* CC 258.

<ee>

Samērā bieži neapšaubāmi īsā fonēma /e/ rakstīta ar patskaņu dubultojumu <ee>, piem., *Oteers* E Aii, *katteers* E Aiii, *neewens* EE II Cb, *Beesdewige* EE C2, *Szirdees* E Fii. Šai parādībai nekāda skaidrojuma pagaidām nav bijis.

3.1.3. Fonēma /i/

<i, j, y>

Fonēma /i/ parasti bez nozīmes atšķirības līdzīgi kā tā laika vācu rakstībā (Lasch 1914, 85; Moser 1929, 23-24, 29-31; Reichmann, Wegera 1993, 43-44) apzīmēta ar grafēmām <i, j, y> (sal. Bergmane, Blinkena 1986, 50). Tomēr zināmas tendences lietojumā ir samanāmas. CC lieto /i/ apzīmēšanai tikai <i>, piem., *Vilne Pille* CC 243, *sinnat* CC 245, *cilwekems* CC 249. Luterāņu tekstos vārda vidū paralēli <i, y>, piem., *pirmais* E Aii, *apwilckt* EE II 2, *Szirdes* UP 1, *sasist* Ps 2a, *neismisset* Ps 19b un *Bynnam* EE II 2, *Saßyst* UP 2, *yspelnyth* UP 20, *Byrde* UP 69, *ysbedenaß* Ps 1b, bet <j> vārda sākuma pozīcijā, piem., *jssamissetes* UP 20, *jsrouth* UP 70.

Līdzīgi tas arī lietišķajos tekstos: *noskirtees lickt* LW 35, *ilgack* LW 39, *pills* LW 53; *Touryn* LT 31, *yr* LT 31, *Martyn// Marthin* LT 31.

Elgera rakstos biežāk par citiem apzīmējumiem lietots <y>: *syrdes* Elg 3, *pyls* Elg 10, *tyccybe* AP 24, bet arī <i>: *dzimßens* Elg 1, *cilwäks* Elg 2, *stipprayß* Elg 179, *cilwäks* AP 20.

<ue, ū, u, o>

Līdzās neapšaubāmi /i/ fonētisko pamatvariantu [i] apzīmējošām grafēmām noteiktos gadījumos (izņemot Elgera darbus) bieži tiek lietotas arī grafēmas <ue, ū, u, (reti) o>. Šāda rakstība ir saistīta ar /i/ pozīciju pirms vai aiz lūpeņiem:

1) pozīcijā /v-/: ļoti bieži saknēs *vid-*, *vir-*, *vis-*, piem., *wueddes* CC 297, *wuedetays* UP 43, *wudden* Ps 98; *wurscon* CC 254, *wuerBen* UP 46, *wuerssenekems* UP 28, *wuerBeraxte* EE 94, *würBon* LW 43; *wuscems* CC 263, *wuscade* CC 301, *wussewalditays* UP 11, *wussenade* EE 43, *wussems* Ps 20, *wüsse* LW 35; arī vārdos: *wuelx* EE 117 'vilks', *Wuelke* EE 157; *wulnes* Ps 78 'vilņi'; *wuesta* EE 22;

2) pozīcijā /m-/: bieži saknē *mir-*, piem., *murronems* CC 251, *nomuerris* E Aiiib, *nomuerris* UP 14, *nomürst* LW 55, *muers* 'mirs' EE 23; atsevišķos gadījumos arī vārdos *desmots* CC 252; *aysmürsts* Ps 78;

3) pozīcijā /p-/: regulāri saknēs *piln-*, *pild-*, piem., *papulne* CC 253, *puelne* UP 55, *pūlna* Ps 71, *pulnums* Ps 31, *pūlns* EE II C3b, *püllnes* LW 35; *pepūldys* EE II E, *pepuelde* UP 1; vēl vārdos: *puerste* 'pirksti' EE 140; *Pürmack* LW 53;

4) pozīcijā /-m/ vārdā *simts*, piem., *suempte* UP 3, *Bumpt kaartigus* EE II F3, *Buempte* EE 64;

Tomēr līdztekus šādam rakstījumam avotos sastopama arī gadījumi ar gaidāmo <i> vai <y>, piem., *nomirris* CC 251, *pilne* CC 255, *pillno* LW 35, *wissems* LW 39, *Bimptos* EE II G4b, *wysse* Elg 7, *wyrson* Elg 14, *sympte* Elg 188, *wirson* Ps 1b, *wissems* Ps 2a, *simpte* Ps 2b, *Wyssewalditays* Ps 10b, *nomirth* Ps 19b.

Savulaik izteikts viedoklis, ka /i/ pārskauņa par /u/ jeb augšzemnieku [y] līdzīgu patskani varētu būt 16. gadsimtā notikusi pēc apmēram tiem pašiem nosacījumiem kā augšzemnieku dialektā [i] : [y] pārskauņa vismaz pozīcijā aiz lūpeņiem (Endzelīns 1951: 132-133; Vanags 1991). Tomēr, ņemot vērā rakstības svārstības pat viena avota ietvaros, vedas domāt, ka galvenais /i/ kvalitātes maiņas iespaidotājs ir tikai blakusesošā labiālā skaņa (sal. Bezenberger 1886, 73; Bezenberger 1875: 13; Vol'ter 1915: 25). Turklāt pilnīgi iespējams, ka būtiskākais faktors šāda apzīmējuma radišanai ir bijis

ne tik daudz objektīvais asimilatīvais labializācijas (*rounding*) fonētiskais process pašā latviešu valodā, cik nelatviešu, proti, lejasvācu valodā runājošo rakstītāju uztveres īpatnība, t.i. – fonoloģiski nenozīmīga asimilācija uztverta kā fonoloģiski nozīmīga. Viegli labializētais /i/ latviešu valodas izrunā uztverts kā vācu valodas fonēma /ü/. Līdzīgi [i] pārskaņas procesi turklāt bija sastopami arī pašā viduslejasvācu valodā (Lasch 1914, 100-102).

Dažās saknēs <ue> u.c. reizēm parādās gaidāmā <i> vietā, kur latviešu valodas vēsturē notikusi skaņu mija -*uvi-*, -*ubi-* > -*ivi-*, -*ibi-*, piem., *duewe* EE 89 'divi', *duewems* Ps 48, *duewe desmette* E Cii, *duewe* EE II A, *dūwe* LW35; *suewims* EE 65 'zivīm', 151, *sūewis* Ps 98; *duebben* CC 291, *duebben* UP 13, *eduebbenaatcz* UP 55 līdzās, piem., *diwepadressmittems* CC 249, *diwems* CC 258, *dybben* Elg 6, *dywwe* Elg 108. Šais gadījumos galvenā problēma ir noteikt, vai <ue> u.c. pārstāv /u/ allofonu, kas artikulācijas ziņā pavirzījies uz priekšu sekojošo skaņu ietekmē vai /i/, kas līdzīgi kā iepriekš aplūkotajos gadījumos ieguvis labializāciju blakus esošā labiālā līdzskaņa ietekmē.

Tikpat neskaidrību rada rakstījums *szueddrabbe* EE 84, 85 līdzās *suddrab* Ps 32, *Biddrabs* UP 55, jo latviešu valodā sastopami divi varianti: *sidrabs* un *sudrabs*, turklāt šai vārdā nav /i/, resp. /u/ pozīcijas līdzās lūpeņiem.

Atsevišķa problēma ir arī verba *būt* pagātnes aktīvā divdabja formas un to skaidrojums: *būwis* E Biii, E Fiib, *buewiß* UP 2, *buewis* UP 33, 39, *buewys* EE II A2, *buiwis* EE II E4b, F, *buwis* Ps 1b, *buewis* Ps2a, *buis* Ps 21b, *buwis* Ps 30a, *buis* Ps 33a, *prexanbūwis* LW 37, *būwis* LW 39, *būwusche* LW 53 (sk. Endzelīns 1951, 941-942).

3.1.4. Fonēma /u/

<u, v>

Fonēma /u/ gandrīz bez izņēmuma vārda vidū apzīmēta ar <u> (Bergmane, Blinkena 1986, 53), bet vārda sākumā lielākoties ar <v>, sekojot vācu rakstības tradīcijai (sal. Moser 1929, 24-25; Reichmann, Wegera 1993, 46-47), piem., *tickusche* CC 245, *turreth* E Aii, *Tuxnisse* EE II A4a, *dusmickx* Ps 23a, *pußes* LW 35, *pazudduß* Elg

7; *vsbroucis* CC 251, *vppems* UP 1, *Vgguns* Ps 1a, *vzwarāius* Elg 7, *vppārāie* Elg 20. Linaudēju statūtu tulkojumā izdevumā L.Arbezovs pielīdzinājis vārda sākuma rakstību modernajai: *und* LW 33, *uβjehmiß* LW 33, *uggun* LW 55.

3.2. Gaŗie patskaņi /ā, ē, æ, ī, ū/

Patskaņu gaŗuma apzīmējums pirmajos latviešu tekstos 16. gs. un 17. gs. sākumā ir visai nekonsekvents un arī dažāds (sal. Blinkena, Bergmane 1986: 40). Tas ir saistāms vispirms jau ar to, ka arī vācu valodā, kuŗas rakstība bija pirmo latviešu rakstu paraugs, vēl nebija izveidojusies vienveidīga un konsekventa patskaņu gaŗuma apzīmēšanas sistēma (Moser 1929: 15-23; Reichmann, Wegera 1993: 32-34; Lasch 1914: 21-27). Tomēr nevar teikt, ka latviešu tekstos nav vispār nekādas gaŗumu apzīmēšanas sistēmas. Tā vairāk vai mazāk regulāri ir katram gaŗajam patskaņim atšķirīga. Galvenais princips, kas parādās gaŗuma apzīmējumā balstās lejasvācu rakstībā, proti, vajējā zilbē gaŗie patskaņi parasti nekā netiek apzīmēti, bet slēgtā zilbē tie palaikam tiek apzīmēti vai nu ar burta dubultoĵumu vai arī sekoĵošu vai virsū rakstītu <e>, kas šeit tehnisku iemeslu dēĵ aizstāts ar <˘> (Lasch 1914: 22-23).

Elģera 1621. ĵada dziesmu grāmatā savukārt ir redzama tā laika poĵu valodas rakstības ietekme, kā rezultāts ir plašs diakritisko zīmĵu izmantoĵums gaŗumu apzīmēšanā, kaut pašā poĵu valodā nav fonoloģiskas atšķirības starp īsajiem un gaŗajiem patskaņiem.

3.2.1. Fonēma /ā/

<a>

Vienkārša grafēma <a> gaŗā /ā/ apzīmēšanai lietota visos 16. gs. un 17. gs. avotos parasti vajējā zilbē, piem., *macibes* CC 243, *Enakas* E Aiv, *esakumme* UP 2, *estaditz* Ps 1b, *wetzakohs* LW 33, *mazzakas* Elg 36, bet bieĵi arī slēgtā zilbē, piem., *wartcz* [vārds] CC 253, *darge* E Cii, *czedath* EE II A2, *ilgack* LW 39, *zwargulle* Elg 36.

<ae>

Slēgtā zilbē katoļu katehismā un visos iespējamos luterāņu rakstos, izņemot 1615. gada dziesmu grāmatu, diezgan parasts ir /ā/ apzīmējums ar burtkopu <ae>, piem., *praetcz* CC 253, *waerde* E Aii, *kraesna* UP 10, *waerde* UP 1 (sal. Bergmane, Blinkena 1986: 56). Par slēgtu ir uzskatīta arī tāda zilbe, kas tikai rakstībā satur vairākus līdzskaņa burtus starp patskaņiem, kaut fonētiski zilbe ir vaļēja, piem., *maetce* E Aiv, *maetczyt* UP 2, *maetceklims* EE II A.

<ä>

Kā iepriekšējā apzīmējuma <ae> variants uztverams rakstījums ar <e> virs <a>. Tas bieži lietots luterāņu tekstos, arī 1615. gada dziesmu grāmatā, piem., *wärdims* E Biii, *täs* UP 27, *staygäth* EE II A, *prätz* Ps 17b, *ißbedenäte* Ps 23a.

<aa>

Galvenokārt Kurzemes luterāņu izdevumos un arī to jaunizdevumos Rīgā pareti lietots burta dubultojums garā /ā/ apzīmēšanai, piem., *czekaarth* E Biib, *czedaatz* UP 1, *praatz* UP 10, *Baarschenne* EE II A, *masgaat* Ps 61b.

<ha, ah>

Pirmajos iespējamos latviešu tekstos reti izmantota grafēma <h> patskaņa garuma apzīmēšanai gan pirms, gan pēc patskaņa burta, piem., *kshases* CC 261, *tha* UP 2, *kha* UP 2, *sthawe* UP 27; *ahran* CC 270, *ahr* CC 274 (?). Turklāt iespējams, ka pirms patskaņa <h> īsti ir saistīts ar iepriekšējā līdzskaņa rakstību.

Regulāri rakstījums <ah> garā /ā/ apzīmēšanai parādās Rīgas linaudēju statūtu rokrakstā, kur vispār manāms jaunaugšvācu rakstības iespaids, piem., *pastahwiege* LW 33, *tahdes* LW 33, *sanahckschen* LW 33.

<á, â>

Elgera dziesmu grāmatā, kā arī Agenda Parva parasti /ā/ apzīmēts ar kādu no diviem burtiem ar diakritiskām zīmēm, piem., *táde* Elg 1, *wárd*s Elg 2, *sápe* Elg 4; *nákt* Elg 2, *sápe* Elg 3, *wárd*s

Elg 3; *Māte, Nāwe* AP 24, taču reizēm atstāts arī bez apzīmējuma. Dziesmu grāmatas otrā pusē vispār diakritisko zīmju ir mazāk.

3.2.2. Fonēmas /ē/, /ǣ/

Fonēmas /ē/, /ǣ/ līdzīgi kā /e/, /æ/ pirmajos rakstos parasti netiek šķirtas. To var redzēt kaut vai pēc skaņas raksturojuma 1685. gada Adolfija gramatikā, kur vienādi raksturots gan /ē/, gan /ǣ/: "Eh/ eh. Ist lang/ wie im Teutschen/ geben/ streben/ stehen/ säen. Als/ Ehna/ der Schatten. Mehrs/ das Maaß. Mehris/ die Pest. redseht/ sehen." (Adolphius 1685, Aii).

<e>

Līdzīgi kā <a> arī vienkāršs <e> ir visbiežākais gaŗā /ē/ un /ǣ/ apzīmējums visos iespējamos luterāņu tekstos, kā arī 1585. gada katoļu katehismā, pareti arī Elgera dziesmu grāmatā. Tas parasti lietots vajējā zilbē, bet samērā bieži arī slēgtā zilbē, piem., /ē/: *schwetige* CC 252, *yeme* E Bii, *Belige* UP 1, *atweris* Ps 4a, *celes* Elg 91; *tifcet* CC 249, *turreth* E Aii, *redtczes* EE II A2b, *meckleth* Ps 63 b, *atwert* Elg 4; /ǣ/: *cilwekes* CC 247, *Abβelo* UP 24, *thurretayems* EE II A3, *grekems* Ps 19b, *eprecetayβ* Elg 90; *bernems* CC 243, *Apβlepta* UP 19, *meckletz* EE II A3, *Dels* Ps2a.

<ee>

Slēgtā zilbē, bet bieži arī vajējā zilbē visos iespējamos luterāņu tekstos un arī katoļu katehismā gaŗo /ē/, /ǣ/ apzīmēšanai izmantots grafēmas dubultoījums <ee>, piem, /ē/: *peminneeth* E Cii, *βapleest* UP 2, *yβbeeckt* EE II A3; *beedige* CC 310, *sweetyt* E Aii, *dreebes* EE II Ab, *βeelix* Ps 7b; /ǣ/: *leenpratigems* CC 275, *speex* E Aivb, *Sweetcz* UP 4, *Slawetcz* EE II Ab; *Deele* CC 310, *sweete* E Aii, *Szeelestibas* EE II A2, *Beedes* Ps 1a (sal. Bergmane, Blinkena 1986: 52-53).

<he>

Līdzīgi kā grafēmas dubultoījums tais pašos avotos samērā bieži gaŗo /ē/, /ǣ/ apzīmēšanai tiek izmantots pirms patskaņa rakstīts <h>,

piem., /ē/: *Pawheleis* E Aiii, *Wheys* UP 2, *Mhenes* EE II A2b, *mhes* Ps 19b; /ǣ/: *dhewetcz* CC 247, *Thewe* CC 250, *Czilwhekam* E ii, *bhedes* UP 1, *Thewems* EE II A2, *Dhels* Ps 6b. Tomēr arī šai gadījumā nav izslēgta iespēja, ka <h> faktiski ir domāts kā līdzskaņa rakstības papildinājums, nevis apzināts patskaņa gaŗuma apzīmējums.

<eh>

Tradicionālā jaunaugšvācu rakstības paņēmienu gaŗā /ē/ apzīmēšanai (Reichmann, Wegera 1993, 34) lietojumā vecajos latviešu rakstos jāšķir divi gadījumi. Tikai dažos gadījumos tas lietots iespiestajos tekstos: *ehschen* CC 293, *ehdene* E Bii, *ehst* E Cii.

Rīgas linaudēju statūtu tulkojumā šis rakstījums <eh> izmantots plaši līdzās citiem jaunaugšvācu rakstības paņēmienu gan /ē/, gan /ǣ/ apzīmēšanai, piem., /ē/: *pehtz* LW 33, *linnewehwero* LW 33, *mehß* LW 33, *ißwehleht* LW 33, *Pehdigan* LW 55; /ǣ/: *spehke* LW 33, *swehte wassarswehtke* LW 33, *behge* [bēg] LW 39, *exan wehre* LW 39.

<ä>

Elgera darbos patskaņu /ē/, /ǣ/ gaŗums netiek īpaši apzīmēts. Līdzīgi kā īso /e/, /æ/ rakstībā parasti lietota grafēma <ä> ar nedaudziem izņēmumiem, kad rakstīts <e> (sk. iepriekš), piem., /ē/: *spidäie* Elg 2, *apsläps* Elg 3, *redzäie* Elg 4, akk. *wäste* Elg 4, *däwät* AP 6, *cäles* AP 20; /ǣ/: *cilwäks* Elg 2, *Täwam* Elg 2, *Dälam* Elg 2, *bärns* AP 6, *swäte* AP 20.

<ö>

Aizguvumā *ķēniņš* pēc oriģināla lv. *köninck* parauga bieži lietota rakstība ar <ö>, piem., *Köningims* E Gii, *Köninx* EE II Ab, *Köninge* UP 2, *Köninge* Ps 1b, *Köninx* Elg 51. Faktiski tas atspoguļo tikai oriģināla rakstības iespaidu. Ka latviešu valodā šai vārdā lietots /ē/, rāda paralēls rakstījums ar <ä> Elgera dziesmu grāmatā - *Käniniam* Elg 26.

3.2.3. Fonēma /i/

<i, y, ij>

Ģarāis /i/ un īsais /i/ pirmajos iespējamos latviešu tekstos faktiski netiek šķirti. Līdzīgi kā īsā /i/ arī /i/ apzīmēšanai tiek parasti izmantotas grafēmas <i, y, ij> bez nozīmes atšķirības. Katoļu katehismā fonēma /i/ apzīmēta viscaur ar <i>, izņemot dažus gadījumus ar <ij>, piem., *macibes* CC 243, *wirs* CC 268, *dsciwes* CC 251; *Milijb* CC 248, *rijtan* CC 292, *Rijthas* CC 295.

Kurzemes rokasgrāmatas daļās kā pilnīgi viennozīmīgi lietoti apzīmējumi <i, y>, bet 1615. gada dziesmu grāmatā dominē <i> vismaz daļās, kas oriģinālas. Tekstos, kas pārņemti no Kurzemes rokasgrāmatas, paralēli abi apzīmējumi. Zilbes slēgums netiek ņemts vērā, piem., *czenit* E Aii, *cziwibe* UP 1, *brinum[m]e* EE II A3b, *pallix* Ps 2a; *sweetyt* E Aii, *pallyx* UP 1, *raxytycz* EE II A2, *mylestibe* Ps 13a.

Elģera rakstos parastais /i/ apzīmējums ir <y>, retāk arī <i>, piem., *wyre* Elg 1, *spydāie* Elg 2, *mylige* Elg 4, *ystens* AP 28; *Istāns* Elg 2, *pestißen* Elg 17, *radditayß* Elg 37, *pestitayß* AP 41.

<ie>

Rīgas linaudēju staūtos gandrīz konsekventi /i/ tiek apzīmēts pēc jaunaugšvācu parauga ar <ie> (Reichmann, Wegera 1993: 53; Moser 1929: 18-19), izņemot atsevišķus gadījumus, kad rakstīts arī <i> vai <y>, piem., *arriedczan* LW 33, *enaidiebe* LW 35, *liedcz* LW, *dsiet* LW 35, *trieb* LW 57; *pallige* LW 39, *godiges* LW 39; *lyckam* LW 55, *bryw* LW 55.

3.2.4. Fonēma /ū/

<u, v>

Visos pirmajos latviešu tekstos visbiežāk ģarā /ū/ apzīmēšanai ir izmantota grafēma <u> neatkarīgi no zilbes slēguma, piem., *scudset* [sūdžēt] CC 246, ak. *rukte* CC 276, *tustosche* E Aiii, *mußam* [mūžam] UP 19, *ludtzo* EE II 11b, *bus* Ps 2a, *buth* LW 35, *tudelyn* Elg 185, *tukstoß* Elg 188, *lukßen* AP 52.

Vārda sākumā līdzīgi kā īsais /u/ arī ģarāis /ū/ pēc sava laika

tradīcijas apzīmēts ar <v>, piem., ak. *vden* CC 263, *Vdens* E Eiii, *Vdenne* UP 1, *vdenne* Ps 1b, *vdens* Elg 56.

<ue>

Grafēma <e> aiz <u> garā /ū/ apzīmēšanai biežāk lietota tikai 1585. gada katoļu katehismā un tikai retumis luterāņu tekstos, piem., *bues* CC 245, 254, *luekt* CC 275, *luedse* 'lūdzu' CC 289, *rueckte* UP 10, *rueckte* UP 19, *mues* [mūs] Ps 24b.

<ü>

<u> ar virs tā rakstītu <e> lietota paresti un tikai iespēstajās luterāņu grāmatās, piem., *rückte* E Bivb, *Lückschenne* EE II Aiv, *müß* [mūsu] Ps 63b, *rückte* Ps 83b.

<uu>

Patskaņa burta dubultoņums garā /ū/ apzīmēšanai samērā bieži lietots Kurzemes rokasgrāmatā, kā arī tajās 1615. gada Rīgas dziesmu grāmatas daļās, kur manāms Kurzemes rokasgrāmatas iespaids, piem., *buus* E Aii, *Muuße* E Aiv, *yuus* UP 2, *peluudtczam* UP 10, *luudtczet* EE II J1b, *luuckt* Ps 10a, *buus* Ps 63b.

<uh>

Jaunaugšvācu rakstības tradīcijā balstītais rakstījums <uh> lietots gandrīz tikai Rīgas linaudēju statūtos, turklāt arī tikai retumis līdzās parastajam <u>, piem., *buhß* LW 33, LW 35, bet arī *buhß* UP 14.

<û>

Elgera dziesmu grāmatas sākumā garā /ū/ apzīmēšanai konsekventi lietots <û> ar dažiem izņēmumiem, piem., *mûses*, *mûzige* Elg 2, *lûkBen*, *tûkstòß* Elg 6, *bût* Elg 18. Tomēr grāmatas beigās ir atrodams gandrīz tikai <u> (sk. iepriekš). Tas varētu būt saistīts ar tipogrāfijas iespējām, jo līdzīgi pazūd arī citas diakritiskās zīmes, kas raksturīgas grāmatas sākumam.

3.3. Divskaņi /ie, uo/

Divskaņi /ie/ un /uo/ latviešu valodas vokālisma sistēmā ieņem īpatnēju pozīciju. Tradicionāli tie ir uzskatīti par diftongiem, kas līdzvērtīgi pārējiem kā *au*, *ai* u.c. (Endzelīns 1951: 24-26; Laua 1980: 10, 21-23; MLLVG I: 20, 25-26). Tomēr ir izteikts arī viedoklis, ka /ie/ un /uo/ ir būtiski atšķirīgi no pārējiem divskaņiem, un tie ir uzskatāmi par monofonēmiskiem pretstatā pārējiem bifonēmiskajiem (Bendiks 1972). Līdzīgs viedoklis par atšķirīgu šo divskaņu statusu ir kļuvis vispārpieņemts lietuviešu valodniecībā (piem., Ambrazas ir kt. 1994: 23; Girdenis 1996: 85-86), kur tie arī uzskatīti par monofonēmiskiem veidojumiem.

Arī latviešu 16. gs. un 17. gs. sākuma raksti rāda atšķirību starp /ie/, /uo/ un pārējiem divskaņiem. Pretstatā visiem pārējiem šie divi visbiežāk ir apzīmēti tikai ar vienu patskaņa grafēmu vai retāk arī ar patskaņa dubultojuumu vai sekojošu <e>, kas norāda, ka abi divskaņi faktiski uztverti kā garie patskaņi. Līdzīgu uztveri var redzēt izteiktu vārdos arī vecākajos latviešu valodas gramatiskajos aprakstos, piemēram, 1685. gada Adolfa gramatikā: "Ee/ ee. Wird mit außgedehnter Stim[m]e außgesprochen/ wie im Teutschen das Wort See/ jedoch/ daß der Thon zuletzt nach einem ä sich lenkte/ als ob ich spreche/ Seä. Man muß aber doch das nachschallende ä an das e also anziehen/ als wenn es nur ein und nicht zweene Buchstaben wären. Aiß/ Ees'ms/ gleichsam/ Eäs'ms/ ein Bratspieß. Meers/ Friede/ als Meärs. s'ee/ binden/ bihteess/ sich fürchten." (Adolphus 1685, Aiiib).

"Oh/ oh. Lang/ wie im Teutschen/ Wohnung/ verschoben. Doch aber/ daß das o hinten auff ein a sich ziehe/ welches man aber kaum vernehmen muß/ als wenn es ein oa wäre; Aiß/ Ohtrs/ der andre/ gleichsam oahts. Lohde/ eine Büchsen=Kugel/ gleich als Loahde. Lohgs. das Fenster. Lohks/ das Krumm=Holtz." (Adolphus 1685, Aiiib).

3.3.1. Fonēma /ie/

<e>

Vienkārša grafēma <e> ir visbiežāk sastopamais /ie/

apzīmējums visos vecākajos latviešu rakstos, piem., *wenigam* CC 250, *Pecktcz* EE Aib, *Eprecetayam* UP 8, *Dews* EE II A2, *wenickx* Ps 38b, *wene* LT 31, *prexan* LW 39, *Dewam* Elg 1, *wens* AP 34.

<ee>

Grafēmas dubultojums <ee> arī ir samērā bieži lietots apzīmējums, kas izmantots katoļu katehismā, luterāņu rakstos, kā arī Rīgas linaudēju statūtos, piem., *Deews* CC 303, *Peeckta paddesmette* E Ci, *preex* UP 29, *preexsche* Ps 38a, *seewe* LW 55.

<eh, he>

Grafēma <h> aiz <e> /ie/ apzīmēšanai samērā konsekventi izmantota katoļu katehismā priedēklī *ie-*, piem., *ehraxtiz* CC 249, *ehkaltcz* CC 251, *ehprecenaet* CC 306. Vēl šis apzīmējums līdztekus citiem izmantots linaudēju statūtos, kur <h> pēc jaunaugšvācu tradīcijas lietots patskaņu garuma parādīšanai, piem., *tehsiebe* LW 33, *lehtes* LW 33, *ehschen* [iešan] LW 39.

Rakstījums <he> tikai sporādiski lietots vairākos avotos, kur tas var būt saistīts ar iepriekšējo līdzskani vai ir arī tikai dekoratīvs elements, piem., *mhescei* CC 293, *mhere* [mieru] EE II J2.

<ê,è,é>

Grafēma <e> ar dažādām diakritiskajām zīmēm bez nozīmes atšķirības lietota tikai Elgera dziesmu grāmatas sākumā, kur tā parādās līdztekus ar tīru <e>, piem., *mêses* Elg 2, *Dêws* Elg 3, *êt* Elg 4; *Steydzê*s Elg 4, *mêse* Elg 5, *Dêwe* Elg 18; *wêns*, *Dêwe* Elg 18, *Szodên* Elg 28. Grāmatas otrajā pusē lietots praktiski tikai <e> bez diakritiskām zīmēm.

3.3.2. Fonēma /uo/

<o>

Vienkārša grafēma <o> ir visbiežāk sastopamais /uo/ apzīmējums visos vecākajos latviešu rakstos, piem., *lote* CC 245, *doth* E Aib, *Szodibe* UP 2, *nobaddos* EE II A2b, *Baryoth* Ps 13b, *Kapost* LT 31, *ottrems* LW 33, *noniemt* Elg 4, *godyb* AP 31.

<oe>

Patskaņa grafēmai sekojošs <e> kā /uo/ apzīmējums izmantots katoļu katehismā un luterāņu tekstos. Vērojama tendence to biežāk lietota slēgtās zilbēs līdzīgi kā citus gaŗo patskaņu apzīmējumus, piem., *toep* CC 245, *dsigoet* CC 296, *thoes* E Aiii, *Koex* UP 1, *walkoeth* Ps 62b.

<ö>

Iepriekšējā rakstījuma variants ar virs <o> rakstītu <e> lietots visos iespiestajos luterāņu tekstos, piem., *thös* E Aiiib, *tös* UP 27, *Backöde* EE II Bivb, *kalpöth* Ps 63b, *pöstan* Ps 64a.

<oo>

Grafēmas dubultojums <oo> divskaņa /uo/ apzīmēšanai lielākoties slēgtā zilbē raksturīgs retumis tikai vecākajiem Kurzemes luterāņu rakstiem, kā arī 1615. gada dziesmu grāmatas daļās, kur redzams Kurzemes rokasgrāmatas iespaids, piem., *walkoot* E Aii, *Goodtcz* E Aivb, *trooxne* UP 4, *taysnootcz* EE II A3b, *Goodtcz* Ps 10a.

<oh>

Grafēma <h> aiz <o> divskaņa apzīmēšanai paralēli ar tīru <o> bez nozīmes atšķirības lietota Rīgas linaudēju statūtos, piem., *gohdiegs* LW 33, *kohpan* LW 43, *ohltre* LW 57. Atsevišķi gadījumi sastopami arī citos tekstos, piem., *ekaroh*t E Aiib.

<ô, ò, ó>

Grafēma <o> ar dažādām diakritiskajām zīmēm bez nozīmes atšķirības lietota tikai Elgera dziesmu grāmatas sākumā, kā arī pāris reižu Agenda Parva, kur tā parādās līdztekus ar tīru <o>, piem., *dôd* Elg 2, *vzmôd* Elg 3, *gôde* Elg 6, *dôset* AP 33; *tôs* Elg 4, *pârdôte* Elg 7, *aplûkôt* Elg 26; *tûkstóß* Elg 7, *Abgódena* Elg 8, *paddóm* Elg 8. Dziesmu grāmatas otrajā pusē parastākais apzīmējums ir vienkāršs <o>.

3.4. Divskaņi [au, ai, ei, ui]

Šie divskaņi, kas ir bifonēmiski savienojumi no patskaņiem /a/, /e/, /u/ un /u/, /i/ (Bendiks 1972; Ambrasas ir kt. 1994: 22) vai līdzskaņiem /v/, /j/ (Girdenis 1996: 83-85) vecākajos latviešu rakstos apzīmēti samērā vienvēidīgi pēc citu valodu parauga (Moser 1929: 31-32; Reichmann, Wegera 1993: 57-58; Bergmane, Blinkena 1986: 57). Problemātisks ir tikai divskaņa [au] svārstīgais rakstījums, kas līdz šim nav pārliecinoši izskaidrots.

3.4.1. Divskanis [ai]

<ai, ay>

Divskaņa [ai] apzīmēšanai vecajos latviešu rakstos izmantots grafēmas <a> savienojums ar <i> vai <y> bez nozīmes atšķirības. Vienlīdz bieži abi apzīmējumi tiek lietoti Kurzemes rokasgrāmatā un tās daļu atkārtotajā izdevumā. <ai> ir gandrīz vienīgais apzīmējums katoļu katehismā, kā arī daudz biežāk lietots 1615. gada dziesmu grāmatā un linaudēju statūtos. Savukārt Elgera dziesmu grāmatā un Agenda Parva lietots gandrīz tikai <ay>. Piemēri: *apgaismo* CC 249, *laikan* CC 260, *laidet* UP 17, *staigaya* EE II Ab, *enaidnekems* Ps 2b, *skaidre* LW 33, *Lounais* AN 46, *skaist* Elg 4; *Mayse* E Bii, *stayga* UP 1, *wayrs* EE A3, *aysmirsth* Ps 61b, *wenay* LW 49, *Zaymis* AN 47, *mayze* AP 41, *layks* Elg 1.

<aei, äy>

Atsevišķos gadījumos katoļu katehismā divskanīm [ai] datīva galotnē ir lietota rakstība <aei>, piem., *taei* CC 245, *thaei* CC 254, bet Elgera dziesmu grāmatā fiksēts rakstījums <äy>: *katrây* Elg 10.

3.4.2. Divskanis [ei]

<ei, ey>

Divskaņa [ei] apzīmēšanai vecajos rakstos paralēli izmantoti divi apzīmējumi <ei> un <ey>. Biežāk sastopams pirmais no tiem, kas laikam ir vienīgais katoļu katehismā un 1615. gada dziesmu grāmatā.

Savukārt Elgera darbos kā vienīgais lietots rakstījums <ey>. Piemēri: *teickts* CC 246, *scheit* E Biib, *teitczam* UP 7, *teitcz* EE II A2, *Meita* Ps 81a, *scheit* LW 33; *Keyseram* E Giib, *teytcze* UP 8, *Meyte* EE II Ab, *meyte* LW 35, *pilley* LW 37, *steydz* Elg 2, *meytin* AP 6.

3.4.3. Divskanis [ui]

<ui, uy>

Reti sastopamais divskanis [ui] visbiežāk ir apzīmēts ar <uy> un tikai lietišķajos rokrakstos atrodama rakstība <ui>, piem., *Muysche* E Dii, *Muyte* E Giib, *Muyszas* EE II Jb, *Muyteneke* EE II R, *Muysza* Ps 42b, *kuylis* LT 46, *puysyts* AP 6, *muyže* Elg 2, *puyszems* Elg 184; *puischems* LW 39, *puisis* LW 39, *kuilis* AN 47.

3.4.4. Divskanis [au]

<ou>

Gandrīz visos vecākajos latviešu rakstu avotos 16. gs. un 17. gs. sākumā sastopams divskaņa [au] rakstījums <ou>. Tomēr tā distribūcija dažādos avotos ir atšķirīga (sal. Bergmane, Blinkena 1986: 57). Vienīgi katoļu katehismā tas ir rakstīts jebkuŗā pozīcijā, piem., *ougumme* CC 245, *Jounems* CC 245. Visos luterāņu izdevumos, kā arī Elgera dziesmu grāmatā un Agenda Parva <ou> lietojums ir ierobežots. To regulāri lieto tikai vārda vidū, bet ne sākumā, piem., *Droux* E Eb, *Toure* UP 39, *Soule* EE II 5, *koule* Ps 23a, *saloust* Elg 4, *doudz* AP 24.

<au>

Luterāņu rakstos, kā arī Elgera dziesmu grāmatā un arī Agenda Parva līdztekus <ou> lietots arī rakstījums <au>, taču parasti tikai vārda sākumā, kā arī aiz priedēkļa, piem., *auxkam* E Aiv, *augles* UP 58, *Auszes* EE II 35, *auglix* Ps 68, *autems* Elg 12, *aukszan* AP 20; *vs auczenayet* E Giiib, *paauxtena* UP 38, *nheauglige* EE II 84, *peauczena* Ps 37b.

Rakstījums <au> šais avotos sporādiski tomēr parādās arī citās pozīcijās vārda vidū, piem., *laudes* UP 36, *skaudīga* EE 51, *klausset*

EE II 66, *bausles* Ps 22b, *passaul* Elg 1.

Rīgas linaudēju statūtu tulkojumā savukārt lietots tikai rakstījums <au>, piem., *auxtake* LW 45, *drautziebe* LW 33, *naude* LW 37.

Citos lietišķajos 16. gs. Rīgas rokrakstos paralēli lietots gan <au>, gan <ou>, piem., *joune* (4 reizes) līdzās *jaune* (3 reizes) nesēju brālības biedru grāmatā 1549. gadā (LT 31).

Būtiskākā problēma divskaņa [au] sakarā ir šo dažādo rakstījumu fonētiskā interpretācija. Tradicionāli visbiežāk uzskatīts, ka <au> apzīme [au], bet <ou> - [ou] un šī pārskaņa saistāma ar dažādām līdzīgām parādībām latviešu valodas izloksnēs (sk., piem., Endzelīns 1979: 483; Kušķis 1996: 82). Tomēr, jau E. Blese savulaik izvirzīja viedokli, ka šeit vērojama tikai lejasvācu rakstības un arī fonoloģiskās sistēmas ietekme, kurā nav divskaņa [au], bet tikai [ou] (Lasch 1914: 109). E. Bleses vārdiem: "... dzirdēdami Rīgā mūsu latv. *au*, (...) toreizējie vācieši to asociēja ar savu augstāk apcerēto diftongu *ou* (resp. *au*) un kā *ou* arī rakstīja." (Blese 1929: 38). Arī šī raksta autoram ticamāks šķiet Bleses viedoklis, ko pamato arī samērā biežās svārstības rakstībā, kā arī pēkšņā <ou> pazušana 17. gs. sākumā.¹ Turklāt rakstu autoru dzimtās lejasvācu valodas fonoloģiskās sistēmas iespaids latviešu valodas skaņu uztverē ir vērojams arī vairāku citu skaņu rakstībā.

Avoti

- Adolphius 1685 - Adolphius H. Erster Versuch Einer kurtz-verfasseten Anleitung Zur Lettischen Sprache. Mitau.. 1685.
- AN - Rīgas alusnesēju amata locekļu saraksti. Citēts pēc: Arbuzovs L. Piezīmes par 16. gadu simteņa vecākajiem latviešu literatūras pieminekļiem. Visagrākie rokraksti latviešu valodā kopš 1558. g. // Izglītības ministrijas mēnešraksts, 1920, I, 34-48.

¹ Šai jautājumā autora viedoklis sīkāk iztirzāts rakstā: Divskaņa *au* varianti visvecākajos latviešu rakstos - fonētikas vai rakstības jautājums? // Rakstu krājums - veltījums Rūdolfam Grabim (iespiešanās).

- AP - Agenda Parva. Braunsberg. 1622. Neu herausgegeben von O. Freymuth. Tartu-Dorpat 1938.
- CC - Catechismus Catholicorum.. Vilne Pille.. 1585.
- E - Enchiridion. Der kleine Catechismus.. Königsperg.. M. D. LXXXVI.
- EE - Euangelia und Episteln.. Königsperg.. 1587.
- EE II - Evangelia und Episteln.. Riga.. 1615.
- Elg - Geistliche Catholische Gesänge.. Durch Georgium Elger.. Braunsberg..1621.
- LT - ieraksti Rīgas nesēju amata grāmatā 1532.-1549. gadā. Citēts pēc: Arbusow, L. (1922), "Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert (1532 ff. 1625)"// Acta Universitatis Latviensis 2, 19-57.
- LW - Erneuter Schragen des Rigaschen Leinweberamts. 1625 Febr. 18. Citēts pēc: Arbusow, L. (1922). Sk. LT.
- Mancelius 1642 - Mancelius G. Lettisch Vade mecum.. Riga.. 1642.
- Ps - Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge.. Riga.. 1615.
- Stender 1783 - Stender G.F. Lettische Grammatik. Mitau.. 1783.
- UP - Undeutsche Psalmen.. Königsperg.. 1587. Citēts pēc: Undeutsche Psalmen. Herausgegeben von A. Bezzenberger und A. Bielenstein. Mitau, Hamburg, 1886.

Literatūra

- Ambrasas ir kt. 1994 - Ambrasas V. (red). Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
- Bendiks 1972 - Bendiks H. Divskaņu fonēmiskā interpretācija // Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1873-1973. Rīga: Zinātne, 1972.
- Bergmane, Blinkena 1986 - Bergmane A., Blinkena A. Latviešu rakstības attīstība. Rīga: Zinātne, 1986.

- Bezenberger 1877 - Bezenberger A. Litauische und Lettische Drucke des 16. Jahrhunderts. Göttingen: Robert Peppmüller, 1875.
- Bezenberger 1886 - Bezenberger A., Bielenstein A. Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder oder Gesenge.. Mitau: E.Behre, Hamburg: Geb. Behre, 1886.
- Blese 1929 - Blese E. Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII-XVI g.s.). Rīga: A.Gulbis, 1929.
- Draviņš 1961 - Draviņš K. Evangelien und Episteln ins lettische übersetzt von Georg Elger. Bd. 1. Texte. Lund: Slaviska institutionen vid Lunds universitet, 1961.
- Endzelīns 1951 - Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1951.
- Endzelīns 1979 - Endzelīns J. Darbu izlase. III. sēj. 1. daļa. Rīga: Zinātne, 1979.
- Girdenis 1995 - Girdenis A. Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1995.
- Grigorjevs 1992 - Grigorjevs J. Acoustic Analysis of the Latvian Vowel System. Graduation Paper. 1992. (rokraksts)
- Hyman 1975 - Hyman L.M. Phonology: Theory and Analysis. New York, etc.: Holt, Rinehart and Winston: 1975.
- Klemensiewicz 1985 II - Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. II. Warszawa: PWN, 1985.
- Kušķis 1996 - Kušķis J. Fonētikas īpatnības XVI gadsimta rakstos // Baltu filoloģija VI, 1996, 79-86.
- Lasch 1914 - Lasch A. Mittelniederdeutsche Grammatik. Halle: Max Niemeyer, 1914.
- Laua 1980 - Laua A. Latviešu literārās valodas fonētika. Rīgā: Zvaigzne, 1980.
- MLLVG I 1959 - Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija. Rīgā: Latvijas PSR ZA izdevniecība, 1959.
- Moser 1929 - Moser V. Frühneuhochdeutsche Grammatik. I. Band. 1. Hälfte. Heidelberg: Carl Winter, 1929.

Reichmann, Wegera 1993

- Reichmann O., Wegera K.-P. (Hrsg.)
Frühneuhochdeutsche Grammatik. Tübingen: Max
Niemeyer, 1993.

Trubetzkoy 1958

- Trubetzkoy N.S. Grundzüge der Phonologie. 3.,
durchgesehene Auflage. Göttingen: Vandenhoeck
& Ruprecht, 1958.

Vanags 1991

- Vanags P. Patskaņa *i* rakstība un kvalitāte
visvecākajos latviešu rakstos // VI tarptautinis
baltistų kongresas. Pranešimų tezės. Vilnius: VU,
1991, 93-94.

Vol'ter 1915

- Vol'ter E.A. Catechismus Catholicorum. Latyšskij
katexizis 1585 goda. Petrograd, 1915.

Pēteris VANAGS

1586. GADA ROKASGRĀMATAS "OTRĀ" JEB LUTERA MAZĀ KATEHISMA TULKOJUMA AVOTI ¹

1586. g. izdevuma "ENCHIRIDION. Der kleine Catechismus.. Königsperg.. M.D.LXXXVI." (piemēros - E) otro daļu (Ciib-Jii) veido Lutera Mazā katehisma un tā parasto pielikumu tulkojums latviešu valodā. Aiz katehisma pamatgabalu: desmit baušļu, ticības apliecības, tēvreizes, kristības un Svētā vakarēdiena izskaidrojuma seko grēku sūdzēšanas formulas, rīta, vakara, galda lūgšanas, kā arī t.s. *Haustafel*, kas ietver pamācības kristīgam dzīves veidam. Nobeigumā pievienotas arī Lutera laulību un kristību ceremoniju tekstu grāmatas.

Visas katehisma sastāvdaļas ir jau apvienotas 1529. g. vācu izdevumos, un līdz 1531. g. to teksts un sastāvs ir nostabilizējies. Tomēr bez Lutera tiešas līdzdalības nelielas izmaiņas ir notikušas arī vēlāk. Šis teksta īpatnības ļauj precīzāk raksturot iespējamus latviešu tulkojuma avotus un tulkošanas resp. rediģēšanas laiku.

Baušļu izklāsta daļā nozīmīgākā izmaiņa parādās ar 1540. g. vācu izdevumu, kad ceturtā baušļa tekstam tiek pievienota apsolījuma daļa: *auff dasz dirs wol gehe und lange lebest auff Erden* (Meyer 1929: 8; Weismann 1985: 40). Tā ir arī latviešu 1586. g. rokasgrāmatā: *ka thōw labbe klaias / vnd tu Ilge cziwo wuersson Semmes* (E Ciib).

Aiz desmitā baušļa izskaidrojuma seko jautājums par to, ko saka Dievs par šiem baušļiem. Parastā atbilde sākas ar ievadījumu: *Er sagt also*. Tā tulkojums ir 1586. g. "pirmajā" katehismā, kur ievietots šis Lutera Mazā katehisma jautājums: *Tas szacke tha* (E Aiiib). Tomēr paša Mazā katehisma tulkojumā šo ievadvārdu nav, un jautājumam tūliņ seko atbilde. Šāds teksta izkārtojums ir pazīstams arī dažos vācu izdevumos: norakstos no 1529. g. pirmā plakātu izdevuma, kā arī 1529. g. Nirnbergas pārspiedumā no tā paša gada jūnijā Vitembergā izdotā varianta (Meyer 1929 12).

¹ Šis ir pētījuma turpinājums. Sākumu sk. *Baltu filoloģija*, sēj. 5, 1995, 52-62 un *Res Balticae*, Vol. 2, 1996, 85-98.

Tēvreizis izklāstam kopš 1531. g. izdevuma pievienota arī uzruna: *Vater vnser der du bist jm himel* ar tās izskaidrojumu (Meyer 1929: 16; Weismann 1985: 40), kas ir arī latviešu tulkojumā: *Musze Thews exkan to Debbes* (E Diva).

Kopš 1531. g. izdevuma starp kristības un vakarēdiena iestādīšanas vārdiem ievietots grēksūdzes paraugs (Meyer 1929: 24; Weismann 1985: 39). Latviešu tulkojumā tas arī ir atrodams, tomēr citā vietā - aiz abiem sakramentiem. Turklāt tas ir stipri saīsināts - trūkst ievaddaļas, grēksūdzes parauga kungam vai kundzei, kā arī iespējamās grēku sūdzēšanas formulas tiem, kas nejut darījuši īpašus grēkus. Latviešu tulkojumā nav arī vācu versijas nobeiguma.

Pirmajā Mazā katehisma izdevumā grāmatas veidā 1529. g. maijā tika ievietota arī t.s. *Haustafel*, kur Luters apkopojis Jaunās Derības citātus ar pamācībām dažādām sabiedrības grupām. Šai sākotnējā variantā ietilpst 11 grupas. Tādā saturā *Haustafel* ir līdz 1540. g., kad pievienota vēl viena grupa (*Was die Christen jren Lerern und Seelsorgern zuthun schuldig seinen*), bet 1542. g. pēdējā (*Was die unterthan der oberkeit zuthun schuldig sind*), tā palielinot skaitu līdz 13. Abas pēdējās nav no Lutera rokas cēlušās (Luther WA 30/1: 642). Latviešu 1586. g. izdevumā ir šie visi 13 pamācību kopojumi.² Tomēr precizēt to tulkojuma laiku traucē tas, ka abas papildus pievienotās grupas lejasvācu izdevumos parādās jau krievni agrāk - kopš 1531. g. tās, pārtulkotas no 1531. g. latīņu izdevuma, ievietotas G.Majora sagatavotajā skolas izdevumā (Luther WA 30/1: 417-418). Arī tekstuāli latviešu tulkojums svārstās starp augšvācu un lejasvācu variantu.

Pakāpeniski nedaudz mainītas ir arī atsevišķas pamācību grupas. Tā pamācībās bīskapiem un mācītājiem kopš 1540. g. vācu izdevuma *leerhaftig* papildināts ar: *als ein Haushalter Gottes* (no Tit 1, 7 - Meyer 1929: 29), kas atbilst latviešu: *Maetcetajam / ka wenam Dewe Nammethurretayam* (E Gib). Arī citātam no 1 Tim 3, 2-6, kas līdz 1539. g. noslēdzas ar *etc.* kopš 1540. g. ir pievienots teksts no Tit 1, 9: *Der halte ob dem wort...*, kas atrodams arī latviešu

² Jaunākajiem papildinājumiem ir īsāki virsraksti nekā parastajos vācu tekstos - *Den Zuhörern* un *Von den Vnderthanen*.

tulkojumā: *Beth katters stippre thur pār to Dewe taisnige Wārde...* (E Gib). Taču latviešu tekstā aiz citāta ir vēl *etc.*, kāda vairs nav papildinātajā vācu redakcijā. Tas varētu rādīt, ka jaunākais teksts arī tulkojumā ir iestarpināts vēlāk.

Nodalījumā "par pasaulīgajiem virsniekiem" (*Von Weltlicher Oberkeit*) aiz ievadijuma: *Jederman sey der Oberkeit unterthan* kopš 1542. g. seko: *die gewalt vber ji hat* (Meyer 1929: 30). Tā ir arī latviešu tulkojumā: *lckwens gir tems Wuerszenekems packlouszyx / kattrems ta Warre pār to gir* (E Giib). Taču turpinājumā latviešu teksta redakcija īsti neatbilst ne jaunākajam, ne vecākajam augšvācu, ne arī lejasvācu variantam.

Pamācībā vīriem (*Den Ehemennern*) teksts: *dodeth tims Seweskims / kha thay waye buuschenne winge Gode* (E Giiia) atbilst vācu redakcijai kopš 1540. g.: *gebt den weibischen, als dem schwachsten* (līdz 1536. g. *schwachen*) *werckzeug, seine ehre* (Meyer 1929: 31). Līdz tam, kā arī lejasvācu variantā, ir vienskaitļa forma: *dem weiblichen*.

Haustafel tekstā ir vērojamas arī vēl citas īpatnības, kas varētu būt radušās vai nu jaunākas augšvācu redakcijas vai arī lejasvācu izdevumu iespaidā.

1529. g. maija izdevumā Lutera pirmo reizi Mazajam katehismam pievieno laulāšanas grāmatiņu (*Ein Trauwbüchlein*), kas atsevišķi iznākusi tai pašā gadā jau pirms katehisma. Vēlāk tā kļūst par neiztrūkstošu katehisma pielikumu. Arī latviešu tulkojumā šis Lutera darbs ir ievietots. Tas kopumā atbilst vācu tekstam, trūkst tikai ievada. Taču ir kāda savdabība. Lutera oriģinālā, pamācot jaunlaulātos, tiek izmantots Ef 5, 22-29 teksts, vispirms vēršoties pie vīriem: *Ihr Männer...* (25-29) un tad pie sievietēm: *Die Frauen...* (22-24) (Luther 1966: 168). Tā ir visos Lutera dzīves laika izdevumos gan augšvācu, gan lejasvācu valodā. Latviešu tulkojumā abi Jaunās Derības citāti ir otrādā secībā, atbilstoši Bībeles tekstam: *Thās Szewes...* un *Juus Wyre...* (E Hiia). Pašlaik nav iespējams pateikt, vai tā ir sekošana Bībelei, vai arī kādai *Traubüchlein* vācu versijai.³

³ Tāda pati tekstu secība kā latviešu tulkojumā ir, piem., 1594., 1597. g. izdevumos. Tātad ir iespējams, ka tāda bijusi arī agrākos tekstos.

1529. g. jūnija Mazā katehisma izdevumam Luters pievieno arī kristību formulu grāmatiņu (*Das Taufbüchlein*), kas atsevišķi pirmo reizi izdota jau 1526. gadā. Vēlākos 16. gs. Mazā katehisma izdevumos tā parasti vienmēr ievietota kā papildinājums. Arī Kurzemes rokasgrāmatas 1586. g. izdevumā atrodam: *Das Tauffbuechlin D. Martin Luth.* tulkojumu. Līdzīgi kā pašam Mazajam katehismam un laulības ceremoniju grāmatai arī kristību grāmatai trūkst Lutera ievada. Citādi tulkojums atbilst vācu oriģinālam, kas īpašas izmaiņas pēc 1529. g. nav piedzīvojis.

Lutera Mazā katehisma vācu izdevumos atšķirības ir ne tikai dažādu gadu izdevumos, bet arī augšvācu un lejasvācu redakcijās. Starp šīm divām pamatversijām ir vērojams ap 100 sīku tekstuālu, gramatisku un sintaktisku atšķirību, kas atspoguļojas arī latviešu tulkojumā. Lielākajā daļā gadījumu latviešu teksts seko lejasvācu versijai, piem.:

la. *mans Kunx gir* E Diib

av. *sey men HErr* 4

lv. *myn Here sy*, 5

la. *no to warre vnde Speeke to whelne* E Diib

av. *von der gewalt des Teufels*

lv. *van der macht vnde gewalt des Dūuels;*

la. *beth ar szouwe darge Assenne/... vnde Nawe* E Diib

av. *sondern mit seinem heiligen thewren Blut /... vnd sterben*

lv. *sunder mit synem duerbaren blode /... vnde dode* (izņemot 1531. g. Majora izdevumu).

Vairākos gadījumos arī dažādos lejasvācu izdevumos ir novērojamas tekstuālas atšķirības, lai gan visumā tie ir redakcionāli stabilāki nekā augšvācu izdevumi. Šais gadījumos latviešu tulkojums parasti atšķiras no 1534. g. lejasvācu izdevuma un atbilst jaunākiem:

4 Salīdzināšanai izmantoti 1531., 1560., 1561., 1570.g. augšvācu izdevumi no Hercoga Augusta bibliotēkas Volfenbitelē, kā arī Meyer 1929 ietvertais materiāls.

5 Salīdzināšanai izmantoti Mazā katehisma 1534., ap 1544., 1560., 1585. g. lejasvācu izdevumi, kā arī G.Majora 1531. g. skolas izdevums ar tekstu lejasvācu valodā no Hercoga Augusta bibliotēkas.

la. *ka mums... to luckt buus / ka te mylige bherne szouwe myle*
Thewe ludtze E Div

av. *Auff das wir... jn bitten sollen / wie die lieben Kinder / jren lieben Vater*

lv. ap 1544, 1560, 1585, arī Majora 1531. g. izdevumā: *vp dat wy... en bidden schöllē / alse de leuen konder eren leuen Vader bidden*

lv. 1534 šī teksta vispār nav;

la. *Aeesto bes Dewe wärde / gir tas Vdens wentesyx Vdens E Eiiib*

av. *Denn one Gottes Wort / ist das wasser schlecht wasser*

lv. ap 1544 u.c. *Wente ane Gades wort / ys dat water slicht water*

lv. 1534 *Wente ane Gades wordt / ys dat slicht water,*

la. *tur gir arridtczan thā cziwibe vnde ta Szeelestibe E Fib*

av. *da ist auch leben vnd seligkeit*

lv. 1544, 1560, 1585 *dar ys yo ock dat leeuent / vnde de salicheit*

lv. 1534, Majora 1531 *dar ys ock dat leeuent vnde salicheit.*

No Majora skolas lejasvācu izdevuma latviešu tulkojumu atšķir ne tikai papildinājumi (*Trauwbüchlin*, *Tauffbüchlin*), kas nav Majora izdevumos, bet arī dažas citas teksta vietas, piem.:

la. *Te Desmette Bouszle / kha thös wenam Namme Thewam szouwe szaime wenkärtige prexkan turreth vnde maczyt buus E Ciib*

av. *Die Zehen gebot, wie sie ein hausvater seinem gesynde einfeltiglich fuerhalten soll*

lv. *De Tein Gebade / alse se ein Hussvader synem Gesynde einfoldigen vörholden vnde leren schal*

lv. M 1531 vispār nav šī ievadeikuma;

la. *...petitzamme Wuerszeneke / wena labba Waldischenne / labs Gaysz E Eib*

av. *...trewe öber herren, gut regiment, gut wetter*

lv. ...truwe Auerheren / ein gudt Regimente / gudt weder
lv. M 1531 ...truwe öuerheren / gudt weder;

la. *Tha gribbam mhes arridtczan to atkal no Szyrde labprath
pammeest / vnde labbe darryt E Eiia*

av. *So wollen wir zwarten wiereumb auch hertzlich vergeben
vnd gerne wolthun*

lv. *So wille ydt wedderumme ock van herten gerne vorgeuen
vnde wol don* (lv. 1585 ir stipri atšķirīgs teksts)

lv. M 1531 *So wille wy_ wederumme ock...*

Vienā gadījumā latviešu katehisma teksts atbilst vecākajai
lejasvācu redakcijai pirms 1560. g.:

la. *Mums buus Dewe pār wuesse lethe bytes / myleth vnd vs to
Czerreet E Ciib*

av. *Wir sollen Gott vber alle ding fuerchten / lieben vnd
vertrawen*

lv. *Wy schollen Godt bauen alle ding fruechten / leuen vnde em
vortruwen*

lv. 1560 *Wy schollen Godt bauen alle ding fruechten / leuen
vnde vortruwen*;

taču tā ir arī 1585. g. izdevumā.

Aptuveni desmit gadījumos latviešu teksts ir tuvāks nevis
lejasvācu, bet augšvācu katehisma versijai:

la. vnde parradeth exkan to / tho semmoschenne E Giva

av. vnd beweiset darin die demut

lv. vnde holdet vaste de demoth;

la. *Vnd Ja kam labban scheid Ja tresz gir / tas dar to py layke E
Hi*

av. *Vnd hette jemands was darein zu sprechen / der thu es bey
zeit*

lv. *Vnde so yemandt / eine ynsage darto hedde / de spreke by
tiden;*

la. no ladeetcz gir tas Tyrums touwes pusses peetcz E Hiib

av. *Verflucht sey der Acker vmb deinert willen*
lv. *So sy de acker vorfloket vmme dynent willen.*

Apkopojot visas latviešu 1586. g. Lutera Mazā katehisma teksta atbilstmes un atšķirības no dažādiem 16. gs. vācu izdevumiem, var izdarīt vairākus secinājumus:

1586. g. "otrā" jeb Lutera katehisma tulkojuma pamats balstās uz kādu Lutera Mazā katehisma lejasvācu izdevumu. Vistuvākais no aplūkotajiem lejasvācu tekstiem ir defektīvais Volfenbiteles Hercoga Augusta bibliotēkas eksemplārs, kas datēts ar laiku ap 1544. gadu. Tātad latviski šis teksts varētu būt pārtulkots ap 1540.-1545. g.

Vai trīsdesmitajos gados jau ir bijis pārtulkots Lutera Mazais katehisms, pagaidām pateikt nav iespējams, taču esošajam tulkojumam ir izmantoti vecāki teksti, kas skaidri redzams baušļu, tēvreizis un ticības apliecības formulējumos, kuŗi vietām neatbilst Lutera katehisma redakcijai, bet seko dažādām agrākām versijām.

No lejasvācu oriģināla tulkotais katehisms ir ticis vēlāk nedaudz papildināts un rediģēts. Tam ir izmantots kāds (vai vairāki) augšvācu izdevums, kas izdots pēc 1542. g. Šī redakcija atspoguļoja tekstuālos labojumus ceturajā baušļa tekstā, kā arī vairākos *Haustafel* pamācību kopojumos un dažos sīkos labojumos. Tā kā tulkojums nav konsekventi pieskaņots augšvācu tekstam, var domāt, ka rediģēšana veikta pakāpeniski un bez īpaša plāna kādā no 16. gs. lietotajiem rokrakstiem. Maz ticams, ka teksts būtu īpaši rediģēts, tieši sagatavojot 1586. g. katehisma izdevumu.

Tātad 16. gs. laikā latviešu valodā radās divi luterāņu katehismi. Pirmais no pagaidām neskaidriem avotiem izveidots jau trīsdesmitajos gados, iestrādājot tajā jau vecākus galvas gabalu tekstus. 16. gs. četrdesmito gadu sākumā pārtulkoja arī Lutera Mazo katehismu no kāda lejasvācu izdevuma. Abu katehismus izmantoja paralēli, ko rāda ne tikai 1586. g. izdevums, bet arī 1560. g. Funka vizitācijas protokols par Sventājas baznīcas rokraksta grāmatām. Tekstus nedaudz rediģējot pēc jaunākajiem vācu (īpaši augšvācu) izdevumiem, tie kādā no manuskriptiem ieguva tādu formu, kādā tos izdeva 1586./87. g. Kurzemes rokasgrāmatā. Ar šo brīdi tad arī abu katehismu kopojuums kļuva par neatņemamu latviskās teoloģiski

didaktiskās literatūras sastāvdaļu uz nākamiem trīssimt gadiem.

Literatūra

- Luther 1966 - Luther, Martin. Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart. Hrsg. von Kurt Aland. Bd. 6. Stuttgart: Klotz; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966.
- Luther WA 30/1 - Luther, Martin. Werke. Kritische Gesamtausgabe. Bd. 30. Abt. 1. Weimar: H.Böhlaus Nachfolger, 1910.
- Meyer 1929 - Meyer, Johannes. Luthers kleiner Katechismus. der deutsche Text in seiner geschichtlichen Entwicklung. Berlin: W. de Gruyter, 1929.
- Weismann 1985 - Weismann, Christoph. Eine kleine Biblia. Die Katechismen von Luther und Brenz. Einführung und Texte. Stuttgart: Calwer, 1985.

LITERATŪRAS APSKATS

L. Ceplītis, A. Miķelsone, T. Porite, S. Raģe. Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca. Ap 80 000 vārdu. Rīga, Avots, 1995, 945 lpp.

Šajā vārdnīcā nu beidzot vienā sējumā apvienotas norādes gan pareizrakstības, gan arī pareizrūnas jomā. "Beidzot" tāpēc, ka līdzšinējās *Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcas* (Rīgā 1981) apjoms nebija īpaši liels un sniedza tikai vissvarīgākos datus par latviešu valodas morfoloģiju. Bet "beidzot" galvenokārt arī tāpēc, ka līdz šim, spriežot par pareizrūnas problēmām, vienīgais autoritatīvais avots bija Milenbaha-Endzelina vārdnīca. "Kālab latvietim vajag izrunas vārdnīcu, mēs taču runājam tā, kā rakstām?" Tā varētu iebilst nezinātājs, bet taču vismaz valodnieki un visi, kuri apzināti kopj savu dzimto valodu, jau ilgu laiku gaida šādu vārdnīcu, jo vai uz katra soļa sastopamies ar problēmām vai neatrisinātiem jautājumiem, saistītiem ar ortoēpiju. Iedomāsimies tikai vārdu intonācijas vai arvien latviešu valodā ienākošo svešvārdu izrunu, vai citas izrunas nedrošības latviešu sarunvalodā. No otras puses, pats par sevi saprotams, ka literārai valodai vajag normas, it sevišķi tad, ja tai tik maz runātāju un valoda vēstures gaitā tik dziļi ietekmēta no vairākām pusēm.

Vārdnīca sastāv no vairākām daļām. Aiz saīsinājumiem, apzīmējumiem un priekšvārda (3.-5. lpp.) seko trīs nodaļas par vārdnīcas uzbūvi (6.-13. lpp.), svarīgākiem pareizrakstības (13.-24. lpp.) un pareizrūnas (24.-37. lpp.) noteikumiem, kurus aplūkosim vēlāk. Galvenajā daļā (38.-877. lpp.) šķirklvārdiem pēc vajadzības seko vēl izrunas transkribējums, gramatiskas norādes un svarīgi dati par morfoloģiskajām normām. Grāmatas noslēgumā atrodas Latvijas vietu un to iedzīvotāju nosaukumu saraksts (878.-891. lpp.), ģeogrāfisku nosaukumu saraksts (892.-942. lpp.) un saīsinājumi (943.- 944. lpp.).

Lai lietotājiem atvieglinātu darbu ar vārdnīcu, tā sākas ar samērā garām ievadnodaļām, kuras gan norāda uz grāmatas uzbūvi, gan arī ievēd lasītāju šodienas latviešu valoda pareizrakstības un pareizrūnas problemātikā. Šai sakarā autori pievienojuši vēl dažas norādes par gramatiskām problēmām, gan nesusniedzot mērķi, lai tās būtu saprotamas katram lasītājam, t.i., arī nespeciālistam. Pārskatot pirmās lappuses par vārdnīcas uzbūvi un lasot tur minētos piemērus, duras aci vairākkārt (7., 8., 9. lpp.), ka atšķirībā no vecās *Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcas* tagad dots daudz vairāk gramatisku formu: 1981. gada izdevumā regulāri pieminētas tikai īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes visas trīs vienskaitļa formas un vienkāršās

pagātnes vienskaitļa 1. personas forma. Jaunā vārdnīca sniedz visas piecas tagadnes formas, pagātnes vienskaitļa 1. personas un daudzskaitļa 1. un 2. personas formas, kā arī pavēles izteiksmes vienskaitļa un daudzskaitļa 2. personas formas (sal. 9. lpp.). Iemeslu tam var tikai nojaust, jo principā pietiek ar trim tagadnes un vienu pagātnes formu, lai veidotu gan visas šo divu laiku, gan arī visas pārējās verba formas. Arī pavēles izteiksmes formas var pavisam vienkārši atvasināt. Diemžēl autori nenosauc šīs savas rīcības iemeslus; domāt, ka šīs informācijas mērķētas cittautiešiem, kuri patlaban mācās latviešu valodu, neliekas pareizi - valodu mācoties taču mēdz lietot citus avotus, nevis biezas vienvalodas vārdnīcas. Tātad jāsecina, ka iemesls meklējams pie pašiem latviešiem. Mūsdienās novērojama arvien pieaugoša nedrošība gramatisko formu lietošanā, nedrošība, piemēram, par to, vai darbības vārdu daudzskaitļa formās rakstāms *-a-* vai *-ā-* (sk. arī 19. lpp., kur ekspresīvi norāda uz to, ka daļai darbības vārdu ir garš *-ā-* tagadnes daudzskaitļa 1. un 2. personas galotnē!), nedrošība arī par to, kāda ir pavēles izteiksmes pareiza daudzskaitļa 2. personas galotne, jo bieži tās vietā jau dzird tagadnes daudzskaitļa 2. personas formu (*lasat!* pareizā *lasiet!* vietā, sal. 19. lpp.).

Pie darbības vārdiem novērojama vēl kāda īpatnība. Darbības vārdiem ar izskaņu *-st*, *-sties* vai *-zt*, *-zties* dotas ne tikai augšminētās formas, bet piedevām vēl arī divdabī ar *-dams*, *-damies* un vēlējuma izteiksmes forma ar *-tu*, *-tos*, jo "pēc šīs formas var noskaidrot, kā rakstāms divdabī ar izskaņu *-ts*, jo līdzskaņi *-t* priekšā ir vienādi kā vēlējuma izteiksmes formā, tā arī minētajā divdabī, piemēram, *nestu - nests*, *berztu - berzts*" (sk. 9. lpp.). Bez šaubām, ir labi, ka vārdiem ar izskaņu *-st* dotas arī divdabja formas ar *-dams*, *-damies*, jo ne katrs zina likumu, pēc kura pirms izskaņas *-dams*, *-damies* rakstāms *-z* vai *s*. Taču ciešāmās kārtas pagātnes divdabja atvasināšanai pietiek ar nenoteiksmes formu (sk. arī 19. lpp.), tam nav vajadzīga vēlējuma izteiksmes forma. Vienīgais iemesls, kāpēc autori to piemin, laikam ir e-kvalitātes maiņa saknē starp nenoteiksmes un *-ts* divdabja formām, taču tā izskaidrojama ar *e*- izrunas likumiem (sk. 19. lpp.).

Ievada pēdējā lielā daļa veltīta svarīgākajiem pareizrūnas likumiem, par ko autoriem pienākas īpaša pateicība. Tā kā latviešu valodas izruna šodien šķiet atrodamiem pārmaiņu procesā, ir ļoti svarīgi no jauna pievērst uzmanību ortoepijas likumiem. Lasot šo nodaļu, jūtams, ka autori atradušies konfliktā: Vai turēties pie latviešu valodas normām vai sekot tam, kā tautā runā. Tas neattiecas uz lietām kā zilbes intonāciju vai *e*- kvalitāti, drīzāk gan uz smalkākām lietām kā pozicionāli nosacīto *v*- izrunu. Ar lielu prieku lasām, ka vārdu *tēvs* transkribē [tēʋs],

tievs lasāms [tʲeʊs], *zivs* [zʲiʊs], *iejavs* [ʲejəʊs] utt., tas nozīmē, ka *v*-vokalizāciju uzskata par ortoepisku, kaut gan ielās cilvēkus jau bieži dzird runājam pavisam citādi. Bet savādi, ka autori 36. lpp. raksta, ka vokalizācijas "nav vai tā ir vāja, ja ... šie līdzskaņi (scil. *v* un *j*) ir savienojumos *uv*, *ūv*, *ij*, *īj*", un ka viņi tāpēc šādos gadījumos vokalizāciju vārdnīcā neatzīmē. Šai sakarībā jājautā, kāpēc viņi tā dara. Uz ielas *v*-vokalizācija taču pazūd arvien vairāk arī aiz citiem patskaņiem, un, no otras puses, aiz *u* vokalizēts *v* [ʊ] bez problēmām izrunājams. Bez tam vēl jāpiemin, ka pēc latviešu valodas likumiem *v* vokalizē vienmēr vārda beigās un pirms līdzskaņa, t.i., arī tādos vārdos kā *purvs*, *nervs*, *būvmeistars* utt. Bet arī šajos gadījumos vārdnīcā atzīmēts tikai transkribējums [v]. Ar to paliek novārtā latviešu valodas vissvarīgākais izrunas likums: regresīvā asimilācija. Pēc izrunas likumiem nebalsīgam troksnenim jāasimilē tam sekojošais balsīgais troksnenis, tas nozīmē, ka izruna [tuvs] latviešu valodā faktiski nav nemaz iespējama, jo pēc asimilācijas likuma būtu jālasa [tuʋs], un tas nu nepavisam neatbilst latviešu valodas normām. Uz pareizo *v* burta izrunu norāda, piemēram, personu vārdi *Būmanis*, *Purmalis*, kur tikko sadzirdamā *v*-vokalizācija ir pavisam izzudusi, līdzīgi arī vārdā *duris* līdzās *durvis* un citur. Arī vācu vārdu *Volfgang* latvieši galvenokārt izrunā kā [volgaŋs], nevis [volvgaŋs]. Šie piemēri rāda, ka līdzīgās pozīcijās *v*-vokalizācijai drīzāk ir tendence pilnīgi izzust, nekā realizēties kā [v]. Grūti pateikt, kur radusies tendence atnest pozicionāli nosacīto *v*-vokalizāciju, un varētu būt, ka valodas "sargi" tagad izšķirušī [ʊ] likteni. dažos gadījumos jau pieļaudami tā izrunu kā [v].

Likums par regresīvo asimilāciju pats jau šķiet esam apdraudēts, jo šai vārdnīcā salikteņu sastāvdaļu sadūrā asimilāciju uzskata par fakultatīvu, piem., *mazpilsēta* [maz*ʲpilsēʲta], tas nozīmē, ka šai gadījumā regresīvā asimilācija var iedarboties vai arī ne. Diemžēl autori nesaka, kas tā runā, vai tā ir sarunvalodas vai kādas izloksnes īpatnība, katrā ziņā šis asimilācijas jauninājums izskatās drusku savādi.

Tas pats jāsaka par izrunas variantiem tādiem vārdiem kā piem., *atdot* [ad:uôʲt] (sk. 37. lpp.), jo šāda kontrakcija var notikt tikai ātrā, izklaidīgā runā. Atkal jājautā, kāpēc autori šādu izrunu sauc par ortoepisku.

Visumā jākonstatē, ka autoriem pienākas liela pateicība par šīs vārdnīcas sastādīšanu un izdošanu. Jācer, ka tā sasniegs plašu lietotāju loku. Šo vārdnīcu šķirstot ir jūtams, ka latviešu valoda atrodas pārmaiņu stadijā, tā ka valodas speciālistiem rūpīgi jāgādā par to, lai latviešu valodas īpatnības ar laiku nepazustu. Pieminēsim vēlreiz faktu, ka šeit ir runa par valodu, kurai nav daudz runātāju un kura lielā mērā ir citu valodu ietekmēta. Bez tam ir arī sevišķas, samērā atšķirīgas

izloksnes, tā ka jo vairāk ir vajadzīgs noteikt literārās valodas normas, kuras sabiedriskā dzīvē ir obligātas un pēc kurām arī javadās skolās un augstskolās. Runājot par ortoepiju, redzam briesmas, kuras apdraud vairākas tipiskas latviešu valodas īpatnības. Šai ziņā ne tikai valodnieki, bet arī publiskā dzīvē darbojošies cilvēki, tāpat kā visa latviešu tauta ir aicināti kopt savu dzimto valodu. Šīs vārdnīcas izdošana ir pirmais solis, vajadzīga ir arī jauna autoritatīva akadēmiskā gramatika, pēc kuras vadīties, un citi līdzekļi. Šķirstot latviešu avīzes un žurnālus, aizvien vairāk sastopamas kļūdas, kuras nedrīkstētu gadīties, kuras latviešu valoda nevar atļauties.

Wolfgang Tenhagens (Münster)

S. Jordan. Niederdeutsches im Lettischen: Untersuchungen zu den mittelniederdeutschen Lehnwörtern im Lettischen. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 1995. (Westfälische Beiträge zur niederdeutschen Philologie; 4). 124 S.

Latviešu un vācu valodas kontakti ir bijuši valodnieku uzmanības lokā jau vismaz kopš 19. gadsimta. Visplašākos pētījumus par vācu valodas ietekmi latviešu valodas leksikā līdz šim ir devis Johans Zēvers ar saviem diviem monogrāfiskajiem darbiem¹, kā arī rakstiem periodikā. Vairākos pētījumos cita starpā ir aplūkots arī latviešu valodas iespaids uz baltvācu valodu Latvijā². Tomēr joprojām ir jautājumi, kas nav atbildēti, problēmas, kas nav atrisinātas. Jaunākajā laikā valodnieki atkal pastiprināti pievēršas gan vācu valodai Baltijā³, gan arī tās kontaktiem ar vietējām valodām. Šādā kontekstā nav negaidīti, ka parādīties arī darbs, kas iztīrā lejasvācu elementus latviešu valodā.

Autore Sabine Jordana aplūkojamo darbu "*Niederdeutsches im Lettischen*" izstrādājusi Minsteres universitātē kā maģistra darbu 1992./93. gada ziemas semestrī. Iepriecinoši, ka arī šādas pakāpes darbu ir bijis iespējams publicēt pilnā apjomā, kas, diemžēl, gadās ne visai bieži. Akadēmiskā grāda iegūšanai nepieciešamās prasības gan vietām ir atstājušas iespaidu uz saturu – ievadnodaļās ir uzskaitīti arī fakti, kas nebūtu īpaši vajadzīgi, ja darbs orientēts uz baltistu auditoriju, bet būtu jāprecizē lasītājam, kam baltu valodas ir mazāk pazīstamas.

Grāmatas sākumā atrodams ievads, kur vispirms sniegts īss apskats par baltu valodām un citām valodām Baltijā. Te paskaidrota

¹ Sehwers J. Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen philosophischen Fakultät I der Universität Zürich. Zürich, 1918.

Sehwers J. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. Berlin, 1936. (2. Auflage. Berlin, 1953.)

² Sk. piem. Mitzka W. Studien zum baltischen Deutsch. Marburg, 1923, 6-9; Kiparsky V. Fremdes im Baltendeutsch. Helsinki, 1936, 77-124; Kiparsky V. Latviešu valodas ietekme Baltijas vācu valodā // Ceļi, VII, 1936, 53-59.

³ Noteikti jāpiemin konference "Geschriebenes, gedrucktes und gesprochenes Deutsch im Baltikum", kas notika Rīgā, 1995. gada oktobrī. Konferencē materiāli iznākuši krājumā: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum. Hrsg. von Gisela Brandt. (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik. Nr. 339). Stuttgart : Heinz, 1996.

gan baltu valodu izcelsme no indeoeiropiešu pirmvalodas, gan tās iespējamie sakari ar slāvu valodām, tomēr nepieminot pēdējos gadu desmitos populāro hipotēzi par slāvu valodu izcelsmi no perifēriem baltu pirmvalodas dialektiem (10. lpp.). Tad īsi raksturota latviešu rakstu valodas rašanās. Šai vietā iezagušās dažas neprecizitātes. 11. lpp., runājot par rakstības sākumposmu (tātad par 16. un 17. gs.), teikts, ka latviešu (un arī igauņu) grāmatu autori ir bijuši vācu mācītāji, kas bieži cēlušies ne no Baltijas. Tomēr pārbaudot lielāko daļu mums zināmo latviešu grāmatu autoru biogrāfijas, redzams, ka viņu dzimtā vieta ir meklējama tepat Latvijā. Tas arī ir iemesls, kāpēc viņi vispār ir spējīgi tulkot vai sacerēt tekstus latviešu valodā. Protams, ir arī izņēmumi, taču tie nerada būtiskas atšķirības tekstos. Turpat 11. lpp. kā pirmā grāmata latviešu valodā nosaukts 1585. gada katoļu katehisms, tomēr šis gods ir pārlieku liels. Nu jau gadiem zināms, ka 1525. gadā Libekā konfiscētas mises grāmatas latviešu un igauņu valodās. Luterāņu katehismi, ļoti iespējams, bijuši iespiesti arī 16. gs. vidū. Katrā ziņā 1586. un 1587. gadā iespiestās luterāņu grāmatas ir tekstuāli krietni vecākas par neilgi pirms izdošanas tulkoto katoļu katehismu – luterāņu teksti tulkoti jau sākot ar 16. gs. trīsdesmitajiem gadiem. Katoļu katehismu pašlaik varam dēvēt tikai par vecāko saglabājušos iespiesto latviešu grāmatu. Par Manceli runājot, jāiebilst, ka "Lettisch Vade mecum" pirmais izdevums ir 1631., nevis 1643. gadā, bet 1654. gadā trīs daļās izdotajā Postillā ir sprediķi ne tikai galvenajām svētku dienām (*zu den Hauptfeiertagen*), bet arī visām gada svētdienām. Nevar piekrist arī 12. lpp. izteiktajai tēzei, ka tieši laiks no reformācijas 16. gs. sākumā līdz 17. gs. beigām būtu pārejas fāze no senlatviešu ciltīm uz vienotu latviešu tautu. To varētu uzskatīt par šī procesa noslēgumu, kas aizsākās jau vismaz kopš 13. gadsimta.

Nākamā apakšnodaļā (12.–14. lpp.) ir dots īss pārskats par valodas kontaktu teoriju, kas balstīts vairāku pazīstamu autoru darbos. Sīkāk izskaidroti jēdzieni – interference, diglosija, valodas maiņa un valodas zudums.

Tālāk (14.–15. lpp.) īsumā raksturota sākotnējā vācu ieceļošana Livonijā 13.–14. gadsimtā, norādot katrai ieceļotāju kārtai (garīdzniekiem, bruņiniekiem, pilsētniekiem) parastākās izcelsmes vietas. Visvairāk ieceļotāju Livonijā ir nācis no Vestfāles.

Interesanta ir beidzamā ievada nodaļa, kur aplūkota vāciešu un latviešu kopdzīve viduslaiku Rīgā. Raksturojusi pilsētas iedzīvotāju nacionālo sastāvu un sociālo noslāņošanos, autore pievēršas valodu attiecībām. Labi saprazdama, ka vispārīgajās teorijās par diglosiju Rīgas situācija precīzi neiekļaujas, autore valodu stāvokli Rīgā tomēr nedaudz vienkāršo. Pēc viņas viedokļa pirmajos gadsimtos pēc vācu

ieceļošanas pilsētas vācu iedzīvotājiem bijusi raksturīga viduslejasvācu / latīņu diglosija, bet latviešiem – latviešu / viduslejasvācu / latīņu poliglosija. Savukārt viduslejasvācu valodas ziedu laikos vācu iedzīvotājiem visas valodas funkcijas pildījusi viduslejasvācu valoda, bet latviešiem bijusi raksturīga latviešu/viduslejasvācu diglosija (18. lpp.). Pilnīgi piekritot, ka latīņu valoda sākotnēji un viduslejasvācu valoda vēlāk pildīja augstākas sabiedriskas funkcijas, tomēr nevar apgalvot, ka latviešu un lejasvācu valodas kontakts būtu pastāvējis tikai latviešu tautības runātājos, kā to varētu secināt no autorei izteikumiem. No jaunākā laika 19. un 20. gs. ir drošas liecības, ka ne tikai latvieši runāja latviski un vāciski, bet arī vācu tautības iedzīvotāju vairākums runāja vismaz divās valodās. Tā V. Kiparskis 1936. gadā raksta par Latviju: *"mit verschwindend geringen Ausnahmen beherrschte und beherrscht jeder Deutschbalte die jeweilige Landes- bzw. Staatssprache wenigstens passiv."*⁴ Arī V. Mitzka 1923. gadā raksta: *"Die dienstbaren Leute im baltischen Hause, auch in der Stadt, sind nichtdeutsch, früher und jetzt. Der Deutsche spricht also nicht nur auf dem Lande mit diesen in deren Sprache. Er beherrscht diese eigentlich immer; höchstens in den größeren Städten sind Kinder zu finden, die es nicht oder noch nicht tun."*⁵ Un nav nekāda pamata domāt, ka situācija agrākos gadsimtos ir bijusi radikāli atšķirīga. To dokumentāli liecina gan fakti par vācu tautības ļaužu vietējo valodu prasmi un mācīšanos⁶, gan pietiekami spēcīgais vietējo valodu iespaids Baltijas vācu valodā⁷ tiklab fonētikā, kā leksikā. Tādējādi vispusīgi raksturojot valodu lietojumu viduslaiku Rīgā būtu daudz vairāk jāņem vērā divvalodība, resp. daudzvalodība visos iedzīvotāju slāņos jeb V. Kiparska vārdiem: *"Aus dem obigen ist ohne weiteres ersichtlich, dass bereits in den ersten Jahrhunderten der deutschen Herrschaft im Baltikum die Voraussetzung für Sprachmischung, d.h. Zwei-, bzw. Dreisprachigkeit, gegeben waren."*⁸

Grāmatas otrā nodaļa veltīta viduslejasvācu aizguvumu raksturojumam latviešu valodā. Vārdu korpus ir sastādīts, pārskatot J. Endzelina un K. Milēnaha "Latviešu valodas vārdnicu", tātad ir

⁴ Kiparsky V. *Fremdes im Baltendeutsch*. Helsinki, 1936, 78.

⁵ Mitzka W. *Op. cit.*, 6.

⁶ Sk. Kiparsky V. *Op. cit.*, 23-26. Arī Johansen P., *von zur Mühlen H. Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln, Wien, 1973, 373-387.

⁷ Par to viss minētais V. Kiparska darbs. Tāpat arī Mitzka W. *Op. cit.*, 6-9.

⁸ Kiparsky V. *Op. cit.*, 26.

atšķirības no J. Zēvera izmantotā materiāla. Vispirms plaši aprakstīta aizgūto vārdu fonoloģija (19.–41. lpp.). Lejasvācu vokālisma atveidojuma aprakstā latviešu valodā S. Jordanas pieeja atšķiras no J. Zēvera darba ar to, ka katra lejasvācu patskaņa resp. divskaņa atveidojumi aplūkoti atsevišķā paragrāfā, turpat raksturojot gan pamatvariantu, gan atšķirīgos gadījumus. Te ir apkopoti gan jau J. Zēvera pētījumā minētie gadījumi, gan arī darba autore pašas papildinājumi tiklab atsevišķiem īpatnību gadījumiem, kā arī jaunas īpatnības. Tā autore 20. lpp. konstatē, ka ne vienmēr lv. tautosilabiskais savienojums patskanis + *r* dod patskaņa pagarinājumu latviešu valodā (*karpa*, līdzās *kārpa*; *varde* 'naktssarga apgaita'); 21. lpp. minēti lv. *ā* saīsināšanās gadījumi (*kavente* < *kāvent*; *nagla* < *nāgel*; *plada* < *vlāde*; *skapēt* < *schāpen*). Līdzīgi un atšķirīgi novirzes gadījumi ir minēti gandrīz pie visiem patskaņiem. Autore vietām ir devusi savus skaidrojumus, bet, galvenais, materiālu, ko vēl iespējams apstrādāt un kas sola daudz interesanta gan latviešu, gan lejasvācu valodas pētniekam.

Tomēr atsevišķos gadījumos nevar pilnībā piekrist autorei. Tā, 21. lpp. teikts, ka dažos gadījumos vlv. *e* vietā parādās la. *i*, un doti piemēri la. *ķirspēle* 'draudze' un *šķiņķis* 'dāvana'. Pēdējam vārdam paralēls ir arī aizgūvums igauņu valodā *kink* 'dāvana', un, kā rāda gan J. Zēvera darbs, gan arī R. Hinderlinga pētījums par igauņu ģermānismiem⁹, te jau pamatā ir lejasvācu vārds ar citu vokālismu *schink*-, kas sastopams daudzās izloksnēs. *Ķirspēle* savukārt nav atrodamā latviešu 16. un 17. gs. rakstos, tāpēc tas iespējams ir visai jauns aizgūvums, kam pamatā av. *Kirchspiel* vai arī vecā aizgūvuma *ķerspēle*¹⁰ vokālisma izmaiņa av. vārda iespaidā.

Ne gluži S. Jordanas minētie vlv. vārdi varētu būt pamatā arī citiem uzskaitītiem vārdiem, piem., pie *ē* saīsināšanās (22. lpp.): la. *cedele* būs aizgūts nevis no vlv. *sēdele*, bet no varianta, ko min J. Zēvers¹¹ lv. *zeddel* (gan diemžēl nenorādot avotu); la. *cedveres* pamatā arī būs lv. variants ar zudušu otrās zilbes vokālismu, kā av. *Zitwer* (sal. arī la. vārda tulkojumu Stendera vārdnīcā – *Zetwer*¹² ar e

⁹ Hinderling R. Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie. Wiesbaden, 1981, 121.

¹⁰ Sehwers J. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. Berlin, 1936 (2. Auflage. Berlin, 1953.), 64.

¹¹ Sehwers J. Op. cit., 23.

¹² Stender G.F. Lettisches Lexikon. Zweyter Theil. Mitau, 1789, 401.

saknē), kur pirmās zilbs vokālisms tādējādi ir *iss*. Abos minētajos vārdos pamatā noteikti ir lv. formas ar *c-*, nevis *s-*, kā varētu domāt no S. Jordanas dotajām formām (*sēdele*, *sēdewer*).

La. *kreķis* 'Garnwinde; Schemel' (22. lpp.) nav atdalāms no formas *kraķis*, kas tais pašās nozīmēs ir plašāk sastopama un nebūtu saistāms ar vlv. *krēke* 'das Instrument zum Spannen der Harfe', kā jau to laikam būs nopratis arī J. Endzelīns¹³, bet no lv. *krack* 'Hausgerät, Möbel', ko norāda J. Zēvers¹⁴.

La. *slēpēt* 'schlurfend, leitend gehen' (22. lpp.), kas ME fiksēts tikai no dažām Ziemeļvidzemes izloksnēm, ir tā paša vārda *slēpēt* paralēlforma, kas sastopams daudz plašākā areālā un plašākā nozīmē – būtu bijis jānorāda abas paralēlformas un arī sarakstā jāapvieno abi šķirkļi vienā.

La. *škaplērs* 'kleines quadratförmiges Stück Zeug mit dem Kreuz, das von Katholiken um den Hals getragen wird' (22. lpp.) ME ir tikai no Ulmaņa vārdnīcas¹⁵, kur tam ir norāde *Wit*. – tā tad vārds lietots Vitebskas guberņā, t.i. – Latgalē, un oriģinālā izruna būs bijusi ar patskani *a* saknē. Tieši šāda forma – *škapl'ery* 'katoļu mācītāja amata tērpa sastāvdaļa' tiek lietota vēl šodien (piemēram Izvaltā – pēc Lidijas Leikumas informācijas). Liekas, ka vārds gan tieši salīdzināms ar lei. *škaplieriai*, arī *škaplierius* 'Skapulier'¹⁶ un līdz ar pēdējo ir aizguvums no poļu *szkaplerz*¹⁷, nevis no vlv. *schēpelēre*.

22. lpp. minētais la. *zele* 'Pferdegeschirr' ar saknes zilbes saīsinājumu ir vienkārši kļūda, kas atkārtota arī vārdu sarakstā 111. lpp., jo gan ME IV 715, gan Zēvera darbā¹⁸ ir tikai forma *zēle* ar gaļu *ē*.

La. *bīķeris* (22. lpp.) pamatā laikam gan nebūs vlv. *bēker*, bet gan kāda cita forma – sal. ssaks. *bikeri* un ssk. *bikarr*¹⁹.

La. *ridiks* 'rutks' (22. lpp.) EH II 375 minēts tikai no Nīcas un tādēļ nebūtu šķīrāms no lei. *ridikas*, kas ir aizgūts no senkr. *riðiku*²⁰.

La. *pērlīgs* 'fein, herrschaftlich', kas droši vien neuzmanības pēc ir tikai tekstā (22. lpp.), bet nav sarakstā grāmatas beigās, šķiet nebūtu

¹³ EH I 648.

¹⁴ Sehwers J. Op. cit., 56.

¹⁵ Ulmann C. Chr. Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Riga, 1872, 294.

¹⁶ Lietuvių kalbos žodynas. T. XIV. Vilnius, 1986, 981, 982.

¹⁷ Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1962-1965, 996.

¹⁸ Sehwers 1953: 164.

¹⁹ Sk. Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. I. Rīga, 1992, 126.

²⁰ Fraenkel E. Op. cit., 728.

saistāms tieši ar vlv. *vêlik* 'gefährlich', bet gan līdz ar la. *fêrlīgs* 'lūstīg, ūbermūtīg' (ME III 208) no lv. *fârlīk*²¹. Latviešu vārda nozīmes pēc ME datiem ir stipri neskaidras, tāpēc iespējams arī tiešs vai vismaz netiešs sakars ar citu ģermānismu, proti, *cimperlīgs* < v. *zimperlīch* 'klīrīgs, vârlīgs'.

La. *leģele* 'Läger, Fäbchen' (23. lpp.) būs aizgūts no formas *Lägel* vai *legge*²², nevis tieši no vlv. *lêgelīn*.

Nav skaidrs, kāpēc, aplūkojot vārdu la. *krumpa* 'Runzel, Falte' (23. lpp.), būtu jāatsakās no Zēvera piedāvātās oriģinālfomas lv. *krumpe*²³ un jādod sarežģītāks un mazāk ticams skaidrojums, proti, no vlv. *krimpe* ar ietekmi no la. *grumba*.

Patskaņa / pagarinājums, kā to rāda la. *bīskaps* un arī ig. *piiskop* būs bijis jau lejasvācu formā *bischof*, iespējams pēc analogijas ar daudziem vārdiem, kur *bi-* ir priedēklis 'bei-', nevis noticis latviešu valodā (23. lpp.).

23. un arī 6. lpp. minētā forma *duoka* 'Puppe' ir kļūdaina, jo ME I 487 ir skaidri rakstīts *doka* – tātad ar īsu patskani [o], kas rāda uz relatīvi jaunu aizguvumu.

Tāpat *poģe* 'varde' (23. lpp.) no ME III 375 ir pārpratums, jo Mancelja "Lettus" ir šķirklis *Frosch / Pogge / Warrde*²⁴, kur otrais ir tikai vācu, nevis latviešu valodas vārds. Pirmie divi vārdi ir rakstīti lielākiem burtiem, tāpat kā visi citi vācu valodas vārdi. Vārdnīcas otrajā daļā viss ir vēl skaidrāk saprotams, jo tur ir tikai viens vācu vārds: *eine Pogge / Warrde*²⁵. Savukārt S. Jordanas neminētais *poģis* 'Frosch als Köder' (kas gan vienīgais ir Zēveram²⁶, uz ko atsaucas autore 83. lpp. s.v. *poģe*) ar [o] būs laikam gan visai jauns aizguvums no baltvācu *pogge*, laikā, kad vismaz izloksnēs jau bija šis patskanis, tāpēc nevajadzīgas ir pārdomas par *oktobri* un *tomātu*.

La. *puods* uzskatīt par aizguvumu no vlv. *pot* (23. lpp.), ja ir lei. *puodas* u.c. ar pamatotu etimoloģiju²⁷ ir vismaz pārdroši un nepamatoti. Turklāt argumentācija esošās etimoloģijas noliegšanai nav norādīta.

24. lpp. un arī 102. lpp. dots la. *šķuotele* 'priekšauts', bet nav ne varianta *šķuortele*, ne arī visplašāk lietojamā *skuotele* (ME III 911).

²¹ Sehwers J. Op. cit., 87.

²² Sehwers J. Op. cit., 70.

²³ Sehwers J. Op. cit., 59.

²⁴ Mancelius G. Lettus. Riga, 1638, [68].

²⁵ Mancelius G. Phraseologia Lettica. Riga, 1638, [72].

²⁶ Sehwers J. Op. cit., 94.

²⁷ ME III 454; Fraenkel E. Op. cit., 668; Karulis K. Op. cit. II, 72.

La. *kālis* (25. lpp.) līdz ar ig. *kaal* pamatā nevar būt vlv. *kōl*, bet gan vārds ar *ā* saknē²⁸. Tāpat pie *ō* atveides svārstībām nebūtu pareizi minēt *prauve*, *prāve* līdzās *pruove* 'mēģinājums' (25. lpp.), jo vismaz pirmajam neapšaubāmi avots ir cita forma, kas analoga ME minētajai lv. *Prauw*.

Interesanti ir tie piemēri, kas rāda pārskaņas *ō*, *ū* dažādos atsoguļojumus latviešu vārdos 24.–28. lpp., jo te ir atrodamas liecības ne tikai par latviešu, bet arī par lejasvācu valodas vēsturi Baltijā. Tā biežā vlv. *ū* aizstāšana ar la. *u* parastā *i* vietā latviešu valodā ir izprotama kā lejasvācu valodas skaņu substitūcija pēc latviešu uztveres, piem., biežais *u* līdzās *ķ*, *ģ*. Savukārt *ē* gaidāmā *uo* vietā no *ō* vai *i* gaidāmā *u* vietā no *u* rāda, ka vienā gadījumā lv. pārskaņa tomēr nav bijusi, bet otrā – ir.

Ja la. *gruzis* minēts (27. lpp.), kā piemērs lv. *û* (lv. *grûs*) saīsinājumam, vajadzēja dot līdzās arī la. variantu ar *ū* (*grūzis* ME I 666), taču tā nav pat sarakstā. La. *zupa* savu īso *u* līdz ar ig. *supp* būs ieguvušas tieši no (l)lv. *Suppe*, ne vlv. *sûpe* saīsinot.

Negribētos ticēt autorei, ka vesela virkne ne pārāk bieži lietojamo aizguvumu ar *ū* lv. gaŗā *ū* vietā būtu īpaši veci aizguvumi (28. lpp.). Drīzāk būtu jāmēģina atrast cits skaidrojums pārskaņas trūkumam jau vācu valodā.

La. forma *papagajs* 'papagailis' (29. lpp.) nez vai uzlūkojama par īpaši vecu aizguvumu no vlv. *papagōie*. Tas gan būs jaunāks – no augšvācu *Papagei* vai vismaz Baltijas vācu *Papagoi*²⁹.

Nākamajā nodaļā (29.–41. lpp.) aplūkoti viduslejasvācu valodas līdzskaņu refleksi latviešu valodā. Vlv. *b*, *p*, *d*, *t* vienmēr tiek aizstāti ar la. atbilstošajām skaņām, savukārt lv. *g*, *k* aizstāts ar la. *g* vai *ģ*, resp. *k* vai *ķ* pēc noteiktas distribūcijas, ko autore vienkāršā un skaidri saprotamā veidā izklāstījusi (31. lpp.). Veiksmīgi dots pamatojums *g* aizstāšanai ar la. *j* vārdā *rēja* 'rinda' < vlv. *rēge* – lejasvācu *g* izrunas dēļ, tomēr arī šai gadījumā varēja pieminēt latviešu valodas izloksnēs sastopamo variantu vsk. lok. *rēģi* 'rindā'³⁰. Nebūtu pareizi runāt par *k* zudumu la. *jumprava* < vlv. *junkvrûwe*, jo asimilācija *nk*, *ng* > *m* pozīcijā *f* priekšā būs notikusi jau vācu valodā, sal. Baltijas vācu *jumfer* 'Jungfer'³¹.

²⁸ ME II 190; Karulis K. Op. cit. I, 371.

²⁹ Masing O. Niederdeutsche Elemente in der Umgangssprache der baltischen Deutschen. Riga, 1926, 44.

³⁰ ME III 519.

³¹ Mitzka W. Op. cit., 34. Sk. arī Masing O. Op. cit., 23-24; Lasch A. Mittelniederdeutsche Grammatik. Halle, 1914, 177.

Dažādi ir vlv. *w/v*, *f/v* refleksi latviešu aizgūvumos. Daļa no tiem ir skaidri izprotama, ņemot vērā la. skaņu sistēmu, taču svārstība *p/v*-vārda sākumā patskaņa priekšā (34. lpp.) vēl gaida izskaidrojumu. Dažas svārstības atrodamas arī vlv. *s* [z] un *s* [s] substitūcijā. Nevar piekrist autores teiktajam, ka vārdos *cābelis*, *cedele*, *cedveres*, *dancis*, *princis* vlv. *s* aizstāts ar la. *c* (36. lpp.). Lejasvācu vārdos, kas ir pamatā šiem aizgūvumiem, ir lietotas paralēlformas gan ar afrikātu *c*. gan svelpeni *s*, ko rāda gan Zēvers, gan arī lejsvācu vārdnīcas. La. *c* noteikti ir pārņemts tieši no vācu *c*. Savukārt interesants skaidrojums piedāvāts la. *slūžas* konsonantisma izcelsmei (36. lpp.) Tas var būt radies no *šlūžas ar palatalizācijas metatēzi (< vlv. *slūse*).

Savukārt atšķirības lv. *sch* aizstāšanā ar *sk*, *šķ* resp. *š* autore pamatoti skaidro ar pārmaiņām pašā lejasvācu valodā (38. lpp.). Lv. *ch* ir aizstāts ar la. *k* vai *ķ*, bet atsevišķos gadījumos ar *g*. Lv. *m*, *n*, *l* tiek parasti saglabāti. Skaidrojot la. *eļļa* no vlv. *ölle* (40. lpp.) gan nevajadzētu pārlieku iegrimt lejasvācu fonētikā, jo latviešu rakstos vēl 19. gs. parasti rakstīja *elje*. *lj > j* ir parasts process latviešu valodā, kam nevajag cita skaidrojuma.

Vlv. *r*, *j* regulāri aizstāti ar la. *r*, *j*, bet vlv. *h*, kas parādās tikai vārda sākumā patskaņa priekšā, vienmēr zūd.

Neliela apakšnodaļa S. Jordanas grāmatā ir veltīta aizgūto verbu morfoloģijai (42. lpp.). No 220 autores fiksētajiem vārdiem 26 beidzas ar *-āt*, *-uot*. Tiem ir cieša saistība ar substantīviem, un tādēļ autore tos nav grāmatā iekļāvusi, uzskatīdama par atvasinājumiem no aizgūtiem nomeniem. Tieši aizgūtiem vārdiem ir izskaņa *-ēt*, kas aizstāj vlv. *-en*.

Četras lappuses (42.–46. lpp.) ir veltītas lejasvācu materiāla fonētiskai un morfoloģiskai analīzei. Tas rāda, ka vestfāliešu dialekta iezīmes, ko varētu sagaidīt, zinot ienācēju galvenās izcelsmes vietas, nav nekādi apliecinātas. S. Jordana secina, ka Rīgā ir bijusi līdzīga situācija kā Lībekā un Visbijā, kur, ieplūstot dažādiem iecelotājiem, ir nolīdzinājušās dialektālās atšķirības un virsroku guvušas vienkāršākās formas. Šķiet, autore pievienojas Ģ. Šmites viedoklim, ka 13., 14. gs. Rīgā vēl valdījusi vestfāliešu izloksne, bet 15. gs. pārsvaru guvusi Lībekas tipa valoda (46. lpp.).

Interesanta ir pēdējā nodaļa, kur uzskaitīti vārdi, kas latviešu valodā caur viduslejasvācu valodu ienākuši no citām valodām. Vairums ir latīņu un franču valodas vārdi, mazākā skaitā itāļu, augšvācu, holandiešu, frīziešu, ķeltu, ziemeļģermāņu un slāvu valodu vārdi. Žēl, ka saraksts nav pilnīgs un tālākās izcelsmes skaidrojums nav atrodams vārdu sarakstā.

Plašāka vieta ir veltīta vārda la. *kadiķis* vēsturei (50.–51. lpp.). Autore pievienojas J. Endzelīna viedoklim, ka la. *kadiķis* aizgūts no vlv.

kadik. Vlv. vārds savukārt ir baltisms, kas lejasvācu izloksnēs ienācis prūšu vai leišu apdzīvotajās zemēs, un no turienes izplatījies arī citur.

Grāmatas lielāko daļu (53.–112. lpp.) aizņem to latviešu valodas vārdu saraksts, kas aizgūti no viduslejasvācu valodas. Te iekļauti tikai tie vārdi, kas ir ME un EH sējumos, dodot tiem vācu nozīmes, burtiski citējot šīs vārdnīcas, bet lejasvācu vārdi sniegti balstoties uz jaunākajām vārdnīcām. Tas ir vērtīgs materiāls, ko var izmantot arī tālākai aizgūtās leksikas izpētei, diemžēl daži iepriekš minētie gadījumi (*duoka* īstā *doka* vietā, *zele* īstā *zēle* vietā; paralēlformu trūkums) liedz pilnībā uzticēties sarakstam un liek katru vārdu vēlreiz pārbaudīt.

Sarakstam seko darba kopsavilkums (113.–114. lpp.), kur īsi atkārtotas galvenās tēzes un problēmas. Izvirzīts arī galvenais uzdevums turpmākam – pētīt to, ko aizguvumi sniedz par pašu lejasvācu valodu Baltijā un tās pārmaiņām. Te varētu piebilst, ka šie aizguvumi dod iespēju novērtēt arī vienu otru parādību latviešu valodas vēsturē.

Darba nobeigumā samērā plaša bibliogrāfija (117. –124. lpp.), kas vērtīga ar to, ka apkopoti daudzi jaunāka laika raksti par valodu kontaktiem Hanzas vēsturiskajā apgabalā, kā arī par viduslejasvācu valodas vēsturi.

S. Jordanas darbs kopumā ir vērā ņemams ieguldījums viduslejasvācu un latviešu valodas kontaktu izpētē, kas līdzās jau esošajiem J. Zēvera darbiem kalpos par uzziņas materiālu citiem pētniekiem. Tāpēc būtu vēlams, lai autore darbu turpinātu, vēlreiz rūpīgi pārskatītu materiālu, īpaši pievēršot uzmanību aizguvumu hronoloģijai. Daudzi minētie vārdi var būt aizgūti nevis tieši no viduslejasvācu valodas, bet jaunākā laikā no t.s. baltvācu valodas (*Baltendeutsch*), kas jau lielā mērā bija pārveidojusies, saplūstot lejasvācu sarunvalodai un augšvācu literārajai valodai.

Pēteris Vanags

A. Laua, A. Ezeriņa, S. Veinberga. "Latviešu frazeoloģijas vārdnīca". R., "Avots", Sorosa fonda atbalsts; 1. d. A–M, 783 lpp., 2. d. N–Ž, 682 lpp., 1996.

Seno laiku dziesminieki, mūsdienu dzejnieki, rakstnieki un daudzi citi darbinieki veido tautas garīgās vērtības. Tās var saglabāt rakstiskā veidā. Latviešiem ir savākts visai plašs folkloras materiāls: tautasdziesmas, pasakas, sakāmvārdi, parunas, kas fiksētas rakstos un veido mums un nākamajām paaudzēm pieejamus un tālākai apstrādei un pētīšanai izmantojamus krājumus. Nācijas kultūras veids, kas mantots no tālas senatnes, kas dzīvo un attīstās vienmēr, ir arī frazeoloģija. Taču frazeoloģijas materiālu nav iespējams apgūt, vispirms to attiecīgi neizstrādājot. Nepietiek tikai ar registrāciju, ar nesistematizētiem pierakstiem – ir nepieciešams zinātnieks, valodnieks, kas frazeoloģismus vispirms savāktu, bet pēc tam apstrādātu – sistematizētu, teorētiski interpretētu un izveidotu visiem pieejamu krājumu – vārdnīcu.

Frazeoloģismi ir katrā valodā; it īpaši plašs un bagāts ir frazeoloģismu krājums attīstītās valodās. Tie tiek izmantoti visās dzīves nozarēs.

Latviešu frazeoloģismos atspoguļojas visa mūsu dzīve – tā skan kā simfonija pilnasinīgos akordos, kuros saklausāmas daudzveidīgas nianšes: sirsnība un labvēlība (*ar atplestām rokām*), darba tikums (*zelta rokas*), slinkums, bezdarbība (*auklēt rokas klēpī*), lietišķums (*darba pilnas rokas*), pašapziņa (*nostāties uz kājām*), atklātuma pozitīvs vērtējums (*runāt pilnā balsī; atraisīt mēli; noraut kādam masku*), nevajadzīga plāpīguma nosodījums (*kult tukšus salmus; mēle šaudās kā atspole*), melu nosodījums (*melo, ka ausis svilst*), pieglaimības nosodījums (*līst uz vēdera*), ķildošānās, naidošānās raksturojums (*strīda ābols; saiet ragos; griezt ragus pretī*), labas saskaņas raksturojums (*dzīvo kā divi balodīši; divi vienā balsī; kā cimds ar roku*), izmisums (*akmenim jābrēc*), liels emocionāls uzbudinājums (*lēkt gaisā; nosarkt līdz matu galiem; sarkans kā vēzis*), emocionalitātes trūkums (*bieza āda*), pārsteidzība (*strēbt karstu putru*) un tamlīdzīgi. Frazeoloģismos – gan aizgūtos, gan pašu radītos – izpaužas latviešu tautas mentalitāte. Tie ir apliecinājums mūsu tiesībām ieņemt pienācīgu vietu pasaulē.

Frazeoloģijā veidojas sarežģītas attiecības starp saturu un formu; tās izpaužas kā frazeoloģismu komponentu nozīmju neatbilstme frazeoloģisma kopīgajai, semantiskā uzslāņojumā tapušajai nozīmei, turklāt jāņem vērā arī lietojuma tradicionalitāte. Tāpēc frazeoloģija ir grūti pētāma. Frazeoloģismu zinātnisku izpēti latviešu valodniecība ir aizsācis A.Ozols. Viņš ir vadījis studentu darbus un seminārus, domājīs

par frazeoloģismu izpratnes principiem un frazeoloģismu klasifikāciju, pētījis latviešu tauksdziesmu frazeoloģiju, tomēr šis darbs ir tikai pats sākums. Līdz pat 70. gadiem latviešu valodniecībā nav īpaši risināti frazeoloģijas teorijas jautājumi. Lai to darītu, ir bijusi nepieciešama frazeoloģijas inventarizācija visā latviešu valodā. Jau 1954. gadā to ir sākusi Alise Laua un turpinājusi līdz sava mūža galam.¹ Ieskaitot materiāla vākšanu, viņas darbs frazeoloģijā ir ildzis apmēram 40 gadu. Tas viņai ir devis iespēju un arī tiesības risināt latviešu frazeoloģijas jautājumus ar vērienu – visā valodas sistēmā.

Alise Laua ir izcila zinātniece, kas strādājusi daudzās valodniecības nozarēs: viņa ir lasījusi lekcijas vispārīgajā valodniecībā, veidojusi teorētisku un metodoloģisku pamatu latviešu fonētikā, leksikoloģijā, kā arī grafētikas un ortogrāfijas pamatos. Jau sen viņa ir apzinājusies nepieciešamību teorētiski izstrādāt latviešu frazeoloģijas pamatus; sākumā viņa tos nedaudz iezīmējusi augstskolu leksikoloģijas kursa ietvaros. Pacietīgā un neatlaidīgā darbā, cenšoties apzināt visu latviešu valodas frazeoloģiju dažādos avotos, vadot studentu darbus. A. Laua ir guvusi svarīgas atziņas un izstrādājusi savu frazeoloģijas koncepciju. Tā balstīta uz frazeoloģijas zinātnisku izpēti un filigrānu izstrādi, kas redzama frazeoloģijas vārdnīcā. Pati koncepcija raksturota augstskolu studentiem paredzētajā grāmatā "Latviešu valodas frazeoloģija" (R., "Zvaigzne", 1992., 79 lpp.). Te A. Laua risinājusi frazeoloģijas zinātnes vispārējās problēmas, balstoties uz 25 gadu pedagoģiskā darba pieredzi un arī vārdnīcas izstrādes gaitā iemantotajām atziņām (to pati autore pasaka grāmatas priekšvārdā). Grāmatas IV. daļa veltīta tieši frazeogrāfijai. Darbs ir pirmreizīgs.

Tāpat pirmreizīga latviešu frazeogrāfijā ir "Latviešu frazeoloģijas vārdnīca". Tās materiālā bāze ir visa latviešu frazeoloģija: ekscerpēta latviešu folklorā, daiļliteratūrā no tās aizsākumiem, populārzinātniska un zinātniska literatūra, periodika un nedaudz izlokšņu materiāla – to autore norādījusi priekšvārdā. Tāpēc par labu atzīstams vārdnīcas nosaukums: "Latviešu frazeoloģijas vārdnīca". Vārdnīcā pārstāvēti aptuveni 4 000 frazeoloģismu (savākti ap 120 000 vienību). Materiāls vākts mērķtiecīgi, šajā darbā iesaistot studentus un kolēģus; divas kolēģes – Silvija Veinberga un Aija Ezeriņa – ir lielā darba līdzautoras, taču šī lielā darba vadītāja, savāktā materiāla vērtētāja, teorētiskā un metodoloģiskā pamatojuma izstrādātāja, kā arī lielākās vārdnīcas daļas

¹ Frazeoloģijas materiāla vākšanas sākuma gadu ir norādījusi A. Lauas līdzgaitniece LU Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas (tagad Baltu valodu) katedrā prof. M. Rudzīte recenzijā, kas iesniegta Sorosa fonda Latvijas nodaļai kopā ar manuskriptu, lai lūgtu finansiālu palīdzību.

autore ir Alise Laua. Viņa to visu ir darījusi no sirds, šajā darbā viņa ir dzīvojusi, tā gaisotni elpojusi līdz savai nāves stundai. Diemžēl, viņai nebija lemts sagaidīt vārdnīcas iznākšanu.

Visa vārdnīca kopumā un katrs tās šķirklis ir sīki izplānots un pārdomāts. Objektīvas grūtības dažviet nav ļāvušas izvairīties arī no zināmām nekonsekvencēm, bet uz lielā pozitīvā devuma fona tās kļūst gandrīz nemanāmas.

Pašreiz latviešu frazeoloģijas materiāls vārdnīcā šķiet viegli pārskatāms un uztverams, tači ir bijis jāpaveic liels un sarežģīts darbs, lai to panāktu. Stāvoklis ir bijis apmēram tādas pats, kā literārajā valodā tās izveides sākumposmā: ļoti daudz dažādu raibumu – visu iespējamo veidu varianti, visdažādākie paralēlismi. Šādā raibumu jūklī, rūpīgi pārdomājot un vērtējot katru no frazeoloģismiem un to variantiem. A. Laua ir godam tikusi galā ar uzdevumu, ko pati labprātīgi uzņēmusies.

Izmantots bagātīgs ilustratīvais materiāls; tas palielina vārdnīcas vērtību. Ilustratīvo materiālu veido piemēri no ekscerpētiem avotiem: tikai atsevišķos gadījumos minēti pašu autoru veidoti piemēri – principā pret to iebildumu nevarētu būt, jo autorēm ir liela pieredze darbā ar frazeoloģismiem un tādas pašas tiesības kā citiem publicētu darbu autoriem. Ilustratīvais materiāls izvērsti raksturots ievadā. Tas rāda frazeoloģismu bagātību, izplatību, vecumu un attīstību, lietošanas īpatnības un ierobežojumus, variējumus, tātad tam ir daudz funkciju. Reizēm ilustratīvie piemēri ir ļoti patstāvīgi. Piemēram, šķirkļa *uz otru kāju*² ilustratīvajā piemērā minēts arī frazeoloģisms *uz abām kājām* (I 472), kas atsevišķā šķirklī nav dots. Frazeoloģijas vārdnīcā piemēru nevar būt par daudz; tie rāda arī frazeoloģismu izplatību.

Pēc pamatmateriāla savākšanas (vākšana turpināta arī vēlāk, tā nav pārtraukta līdz pat vārdnīcas pabeigšanai) sākās tieša vārdnīcas izstrāde. Vispirms izstrādāta viena tematiski norobežota daļa – somatisko frazeoloģismu vārdnīca, kas pabeigta ap 1975. gadu. Tajā laikā recenzente ir ieteikusi to publicēt kā vienas frazeoloģismu tematiskās grupas vārdnīcu. Dažādu tehnisku un citu iemeslu dēļ tas nav izdarīts, turklāt šajā laikā bija jāsteidz visas vārdnīcas izstrāde kopumā.

Vārdnīcas izveidei ļoti nozīmīga šķirklju atlase. Tā saistīta ar frazeoloģismu teorētisku izpratni. Pamatnostādne: frazeoloģisms ir tradicionāls vārdu savienojums ar semantisku uzslāņojumu, proti, kopnozīmi, kas atšķiras no komponentu nozīmēm. Šis princips vārdnīcā ir

² Tehnisku iemeslu dēļ citējumi no "Latviešu frazeoloģijas vārdnīcas" šķirkljiem doti tikai kursīvā, neatkarīgi no tā, kā tie rādīti vārdnīcā. Aiz citātiem iekavās norādīts vārdnīcas sējums ar romiešu ciparu un aiz tā bez komata lappuses norāde ar arābu ciparu bez punkta.

konsekventi ievērots; tieši ar to šī vārdnīca atšķiras no līdzšinējām tulkojošām frazeoloģismu vārdnīcām, kuros līdzās pārsemantizētām vienībām ievietoti arī šim principam neatbilstoši tradicionāli lietoti vārdu savienojumi bez pārsemantizācijas. Šajā ziņā latviešu frazeoloģijas vārdnīcas konsekvence ir augstu vērtējama. Taču jāņem vērā arī tas, ka pilnīgi izvairīties no subjektīvisma frazeoloģismu noteikšanā nav iespējams – to ievadā norādījusi A. Laua.

Viens no grūtākajiem jautājumiem frazeoloģismu identificēšanā ir saistīts ar frazeoloģismu komponentu izpratni. Brīvie vārdu savienojumi ir sintaktiskas vienības (vārdrindas, vārdkopas), kuru komponenti nevar būt palīgvārdi. A. Laua par frazeoloģismu komponentiem nosaukusi arī tos, proti, prievārdu *ar* un partikulas (I 7). Tātad par frazeoloģiskiem vārdu savienojumiem uzskatīti arī tādi, ko veido viens pilnnozīmes vārds kopā ar prievārdu (*līdz acīm, pēc suņa, uz papīra* u.tml.), ar partikulu (*kā bite, kā ecēša*) vai abiem (*kā uz ecēsām*). Šī izpratne ir pretrunā ar brīvu vārdu savienojumu izpratni, kuros *arī, kā* u.tml. ir formveidotājs līdzeklis, tātad nosauktās būtu prepozicionālas lietvārda formas. Pretruna ir nopietna un turpmāk ņemama vērā.

Vārdnīcā ievietoti arī individuāli vai reti sastopami frazeoloģismi, ko parasti ilustrē viens piemērs vai vairāki viena autora piemēri. Arī tie bagātina valodu, tāpēc pret to ievietošanu vārdnīcā nevajadzētu iebilst.

Ievadā skaidrota šķirkļa uzbūve: tā forma, variantu un to lietošanas biežuma rādīšana, neobligāto komponentu raksturojums, frazeoloģismu atvasinājumu rādīšana.

Frazeoloģismi kārtoti alfabētā pēc atslēgas vārdiem; atslēgas vārda izvēlei ir īpaši nosacījumi: tas ir lietvārds – vienīgais; ja to ir vairāki, tad lietvārds nominatīvā; ja nav nominatīva, tad akuzatīvā; ja nav neviena no šiem locījumiem, tad pirmais lietvārds pēc kārtas. Frazeoloģismos bez lietvārdiem atslēgas vārds var būt adjektīvs, adverbs, kā arī pirmais vai vienīgais verbs. Frazeoloģiskie salīdzinājumi kārtoti pēc salīdzinātājdaļas (I 7–8). Frazeoloģismi ar kopīgu atslēgas vārdu kārtoti alfabēta secībā pēc pirmā komponenta. Meklējot frazeoloģismus, jāpārlūko visi attiecīgā atslēgas vārda šķirkļi. Te liels palīgs ir atslēgas vārdu rādītājs otrā sējuma beigās. Tomēr veidojas visai sarežģīta sistēma. Lielās ligzdas ir tehniski visai grūti pārskatāmas – sk. piemēram, *kāja* (I 444--472), *velns* (II 549--570) u. tml. Pēc pašreizējās sistēmas ne vienmēr var atrast frazeoloģismus vienādu vai līdzīgu nozīmju izteikšanai. Tas, protams, nav šīs vārdnīcas tiešais uzdevums, bet noteiktāku norāžu un savstarpēju atsauču sistēmu varētu vēlēties. Piemēram, pilnīgi bez savstarpējām norādēm vārdnīcā doti šķirkļi *gailim jāsmejas* (pie *gailis* I 327), *kaķim jāsmejas* (pie *kaķis* I 496), *sunim jāsmejas* (pie *suns* II 449) un *zirgam jāsmejas* (pie *zirgs* II

635). Tie ir semantiski ļoti tuvi, gandrīz identi: skaidrojums par kaķi, suni un zirgu izmantoti semantiski elementi *smieklīgs, muļķīgs, nepatiess*, par kaķi un zirgu vēl arī *neiespējams*, par kaķi un gaili *neticams*, tad vēl par suni *nepareizs*, bet par gaili *nepieņemams* un *nenopietns*. Skaidrojumi formāli atšķiras, bet tas nav svarīgi. Kopējais visos skaidrojumos ir tas, ka ir runa par kaut ko neticamu, neiespējamu, nepieņemamu, smieklīgu vai muļķīgu. Katrs šķirklis ir iekļauts savā ligzdā atbilstoši vārdnīcas uzbūves principiem, pilnīgi izolēts no pārējiem, bez savstarpējām norādēm vai atsaucēm, kaut gan tos visus saista smieklīgums, izteikts ar verba formu *jāsmejas*. No teiktā varētu secināt, ka nākamajās frazeoloģijas vārdnīcās būtu vēlams pilnīgot savstarpējo atsauču sistēmu, un arī vārdu rādītāji varētu būt vairāki – bez atslēgas vārdu rādītāja varētu būt vēl arī tematisks frazeoloģismu rādītājs, kur frazeoloģismus varētu atrast pēc to semantikas. Varētu būt norādes par to, ar kādiem frazeoloģismiem tēlaini izteikta kāda nozīme, piemēram, kā tiek raksturota nespodra mākslīgā gaisma (*kā kaķa acs, kā vilka acs* u.tml.). Tādā veidā būtu izmantota vēl kāda iespēja latviešu valodas bagātību raksturošanai. Taču tas ir grūts darbs. Teiktais, protams, nemazina recenzējamās vārdnīcas nozīmību – tikai tāpēc iespējams tālākais darbs.

Skaidrojoša tipa vārdnīcā ļoti svarīgs ir nozīmju skaidrojums: tā izveide no leksikogrāfa, šajā gadījumā frazeogrāfa, prasa lielu erudīciju. Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā skaidrojumi ir labi no visiem viedokļiem: nozīmes daudznozīmīgajiem frazeoloģismiem izdalītas motivēti, skaidrojumi ir precīzi, semantiski atbilstoši un tēlaini. Frazeoloģismu nozīmes ir iespējami labi norobežotas no apkaimes. Skaidrojumu formulējumi lielāko tiesu ir labi pārdomāti, ievērojot nepieciešamos gramatiskos un citus nosacījumus. Tikai atsevišķos gadījumos konstatējamas kādas nejaušas atkāpes. Uzskatāmi izdalīti derivatīvi saistītie frazeoloģismi saikļu beigās (piemēram, *mazgāt netīro veļu* ar skaidrojumu un piemēriem, pēc tam *netīrās veļas mazgāšana* un attiecīgais piemērs II 570).

Viena no grūtākām problēmām, kam liela nozīme arī vārdnīcas izveidē, ir frazeoloģismu norobežošana no apkaimes. Apkaimes raksturojumu A. Laua vairākos rakstos un iepriekš minētajā grāmatā ir izstrādājusi teorētiski un secinājusi, ka semantika, nozīme attieksmē pret apkaimi ir primāra un to nosaka. Šis princips ir pieņemams. Tomēr apkaimes vērtējums ir sarežģīts un dažviet izraisa pārdomas.

Lasītājam ne vienmēr saprotamas frazeoloģisma robežas un apkaimes izvēle, piemēram, šķirkļa *kā mēmo biezputru ēdis* piemēros minēti arī citi verbi, ne tikai šķirkli minētais *ēst*: *vārit mēmo biezputru, sastrēbties mēmo biezputru* (I 138). Varbūt šī frazeoloģisma noturīgā

daļa ir *mēmā biežputra*, bet verbi, kas var mainīties, pieder pie apkaimes? Jautājums ir sarežģīts. Daudzos frazeoloģismos ietilpst vārdi, kas izmantoti arī skaidrojumos: *rokas trīs kā nabagu apzagušas (situšas)* 'ļoti trīs rokas' (II 6); *miegs nāk kā ūdens* 'neatvairāmi nāk miegs' (II 491) u.tml. Šie piemēri liecina, ka frazeoloģismu robežas un apkaime joprojām daudzos gadījumos ir problemātiska, ka te ir daudz pētījama un pārdomājama.

Gramatiskie raksturojumi un norādes vārdnīcā ir precīzas. Ievadā norādīts, ka frazeoloģismi doti paradigmas pamatformā, t.i., attiecīgās vārdšķiras pamatformā. Kā izņēmums minēti verbāli salīdzinājumi, kas doti tagadnes 3. pers. formā (*priecājas kā bērns* u.tml.); nav īpaši pateikts, ka 3. personas formā doti arī citi verbālie frazeoloģismi tā paša iemesla dēļ, proti, nevis *lūpai trīcēt (drebēt)*, bet gan *lūpa trīs (dreb)*. Šķiet, ka šajā ziņā ievadā notikusi tehniska kļūme – nevēlams izlaidums. Ieviesies arī cita neprecizitāte: *smejas, vēderu turēdams* nav verbāls salīdzinājums. Nepieciešamības gadījumā dotas vēl kādas īpašas gramatiskas norādes, piemēram, *kā skudras* norāde *biežāk dsk.* (II 382) un tamlīdzīgi.

Skaidrojumos savukārt iespējama gramatiskā neatbilstība šķirkļa formai; daži šādi gadījumi konstatēti arī recenzējamā vārdnīcā: *tinās kā apinis ap kārti (maiksti)* (I 80) skaidrots 'ieties pēc kāda', tas pats *priecājas kā bērns par kliņģeri* (I 134), *smejas, vēderu turēdams* (II 537), *bēg kā vilks no uguns* (II 584). Skaidrojumā būtu jāizmanto tā pati 3. personas forma, kas frazeoloģismā, varbūt formula "saka par" vai tml.

Frazeoloģismiem piemīt galvenokārt sarunvalodas, retāk vienkāršrunas ekspresija, un tās vērtējumā vienmēr iespējams zināms subjektīvisms. Vārdnīcā ievietoti galvenokārt neitrāli vai sarunvalodas frazeoloģismi vai to nozīmes. Vienkāršrunas frazeoloģismu nav daudz. Kopumā frazeoloģismu stilistiskais raksturojums ir nevainojams, skaidrojumos izmantota neitrāla leksika.

Ļoti svarīga un teorētiski sarežģīta ir frazeoloģismu variantu un sinonīmu savstarpēja norobežošana un saskaņošana; tā ir turpmāk vēl pētījama un teorētiski precizējama. Uz šādu pētījumu pamata varētu izveidot arī īpašu frazeoloģijas vārdnīcu tipu – frazeoloģisko paralēlismu (sinonīmu, variantu) vārdnīcu. Vispirms būtu strikti jāšķir varianti no sinonīmiem. Par variantiem frazeoloģijā, tāpat kā citur valodā, būtu uzskatāmi semantiski identi, bet formāli (ar dažiem komponentiem) atšķirīgi frazeoloģismi, piemēram, *kā ķeizars* (I 578) un *kā ķēniņš* (I 579). Tādiem būtu vajadzīgas savstarpējas atsauces, kā minēts jau iepriekš. Sinonīmi būtu tādi, kas atšķiras ar dažādām nozīmju niansēm, elementiem skaidrojumos. Variantu un sinonīmu savstarpēju nošķiršanu var apgrūtināt subjektīvisms skaidrojumos.

Grūtības rada lielā frazeoloģismu variantu daudzveidība. Principā vārdnīcā variantu apvienošana vienā šķirkli risināta veiksmīgi, taču varētu vēlēties, lai pārējie varianti, kas atšķiras no galvenā, tiktu tehniski kaut kādā veidā parādīti. Gadījumos, kad varianti rādīti šķirkli apaļajās iekavās vai aiz semikola ar attiecīgajām norādēm vai atsaucēm, ir skaidrība, piemēram, *par katru (reti jebkuru) cenu; iedegt zaļo gaismu (uguni); bieza galva sk. cieta galva* u. tml. Grūtāki ir tie gadījumi, kad galvenais variants minēts šķirkli, bet pārējie parādās tikai ilustratīvajos piemēros: *vardei līdz krūtim, vardei līdz papēžiem, vardei līdz padusēm, vardei līdz vēderam, krupim līdz bikšu skroti.* bet vienā piemērā arī *kur pat varde nevar kārtīgi apmērcēties*, proti, formāli pilnīgi atšķirīgs, bet pēc satura atbilstošs frazeoloģisms. Tas rāda objektīvas grūtības minēto frazeoloģismu raksturošanā: minētos frazeoloģismus var konstatēt tikai ilustratīvajā materiālā. Labs palīgs šajā ziņā varētu būt frazeoloģismu variatīvo komponentu rādītājs vārdnīcas pielikumā. Tas atvieglotu arī valodas pētnieku un citu lietotāju darbu. Piemēram, ir divi varianti: *balts kā ābele* un *zied kā ābele*, bet *zied kā ābele* rādīts tikai piemēros (I 11–12). Šķirkli varētu parādīt arī morfoloģisko formu variantus frazeoloģisma sastāvā, piemēram, pie frazeoloģisma *strīda ābols* arī formu *strīdus*.

Labi, ka sinonīmiski frazeoloģismi norādīti salīdzināšanai: *sargāt (glabāt) kā savu aci pierē (kā labo aci pierē; kā savu aci)* .. 'ļoti saudzēt, glabāt kā vislielāko dārgumu'. *Sal. Kā savu acuraugu.* (I 44)

Vienāds skaidrojums ne vienmēr norāda variantus: tāds var būt arī frazeoloģismiem, kas atšķiras pēc vispārinātām subjekta / objekta attieksmēm un nebūtu uzskatāmi par variantiem, piemēram, *lūpa tric (dreb)* (I 518), *stiept garu lūpu; gara lūpa* (I 620) skaidroti vienādi: pirmais 'saka, ja kāds gatavojas raudāt', otrais 'saka, ka kāds gatavojas raudāt, ir apvainojies'. Atšķirīgajā otrajā skaidrojuma daļā minēts raudāšanas cēlonis, kas nav būtisks un tāds pats var būt arī pirmajā frazeoloģismā. Vienādie skaidrojumi var lasītāju maldināt.

Tā kā frazeoloģismi parasti ir ekspresīvi, tos visai grūti vērtēt no literāro normu viedokļa. Šī problēma var izvirzīties galvenokārt, kad jāvērtē aizgūti (kalkēti) frazeoloģismi pēc to atbilstmes latviešu valodai. Recenzējamā vārdnīca šajā aspektā iebildumus neizraisa. Tikai pāris frazeoloģismu ir banāli, stereotipiski, un to lietojumu varētu ierobežot: *iedegt zaļo gaismu* (I 330), *kā sarkans pavediens* (II 99). Frazeoloģisma *gabals nenokritis* (I 324) skaidrojumā pašreizējā nominatīva vietā (*nekāda vaina nebūs, nekas jauns nenotiks*) labāk būtu lietot literārās normas variantu ar ģenitīvu pie noliegta verba: *nekādas vainas nebūs*.

No tehniskā viedokļa latviešu frazeoloģijas vārdnīca ir ļoti labi veidota: neuzbāzīga, acīm tīkama, bez kādiem īpašiem acīs krītošiem izcēlumiem. Prasmīgi izmantots kursīvs un pelīts.

Var piekrist Alisei Lauai, ka bez visa pārējā latviešu frazeoloģijas vārdnīca var būt arī interesanta lasāmviela. Tā rāda latviešu frazeoloģiju vispusīgi un attīstībā. Par to liecina gan frazeoloģismu leksika, gan arī viena otra gramatiska forma. Ir tādi novecojuši komponenti, kas visam frazeoloģismam spēj piešķirt vecuma nokrāsu, piemēram, *līdz iktīm* (I 416), *kā deķis* (I 225). Novecojuši komponenti frazeoloģismam var piešķirt arī stilistisku ekspresiju – sarunvalodas nokrāsu: *kā olekti norijis* (II 73), vienkāršrunas nokrāsu: *meitu gēģeris* (I 671). Frazeoloģismu komponenti var būt gan barbarismi (*drapes, gaņģis, freilene* u.tml.), gan apvidvārdi (*glīzda*). Internacionāli vārdi frazeoloģismos liecina par jaunāka laika izcelsmi, piemēram, *fēnikss, filma, fonds, elektrizēts, humors, motors* (sk. *zelta fonds, filma pārtrūkst, auzu motors* u.c.). Frazeoloģismus var izmantot leksikas attīstības pētīšanai.

Latviešu frazeoloģijas vārdnīcā katrs vērīgs lasītājs var rast ļoti daudz dažādu ierosmju frazeoloģismu izmantošanai un tālākai pētīšanai. Tā ir domāta plašam lasītāju lokam, un katrs to arī var radoši izmantot.

Inta Freimane

HRONIKA

BALTISTU DIENAS GREIFSVALDĒ UN BERLĪNĒ

Senajā Hanzas pilsētas Greifsvaldes universitātē, kas dibināta 1456. gadā un nes vēsturnieka un rakstnieka Ernsta Morica Arnta vārdu, jau piecus gadus darbojas patstāvīga akadēmiska vienība – Baltistikas institūts, kuru vada profesors Rainers Ekerts. Trīs semestrus – no 1992. gada rudens līdz savai pēkšņajai aiziešanai mūžības ceļos 1994. gada ziemā – tur strādāja arī mūsu docents Reinis Bērtulis.

Institūts piedāvā pilnu baltu filoloģijas studiju programmu: gan lituānistikas, gan letonistikas, gan valodniecības, gan literatūrzinātnes, folkloristikas un kultūrvides (*Landeskunde*) priekšmetus. Produktīva un aktīva ir arī institūta zinātniski pētnieciskā darbība. Pārskatu par institūta veikumu aizritējušajos piecos gados ir devis prof. R. Ekerts (skat.: *Fünf Jahre Baltistik an der Universität Greifswald. – Baltic Studies Newsletter, vol. XX, Nr. 3 (79), September 1996, p. 19*).

Savas pastāvēšanas piecu gadu jubileju 1996. gada novembrī institūts atzīmēja ar baltistu dienām. Tajās piedalījās arī viesi no Viļņas un Latvijas universitātes: Lietuviešu literatūras katedras vadītājs Dr. Ģiedrs Viļūns, Filoloģijas fakultātes prodekāns Dr. Laimutis Laužiks un šo rindu autore. Viesdocentu lekcijas noklausījās gan studenti, gan institūta docētāji. Dr. Ģ. Viļūns iepazīstināja ar lietuviešu avangarda literatūras aizsākumiem un ar Jurga Savicka daiļradi. Dr. L. Laužiks analizēja lietuviešu interpunkcijas teorētiskos un praktiskos aspektus. Dr. S. Kļaviņa sniedza pārskatu par latviešu leksikogrāfiju un aplūkoja latviešu vārdnicu tipus 20. gadsimtā, izmantojot viņas vadībā sagatavoto bibliogrāfisko rādītāju (*Latvijā izdotās latviešu valodas vārdnīcas. 1900 – 1994. R., 1995, 43 lpp.*). Institūta kolokvijā notika interesanta domu apmaiņa par turpmāko sadarbību starp universitātēm Greifsvaldē, Viļņā un Rīgā. Ar pateicību tika pieņemtas viesu atvestās grāmatas – papildinājums institūta bibliotēkai.

Tajā pašā nedēļā notika arī Berlīnes baltistu rīkotā konference Valsts bibliotēkā *Unter den Linden* ielas varenajā namā. Baltijas pētnieki un draugi tur noklausījās astoņus referātus: par lietuviešu pirmo grāmatu – M. Mažvida Katehismu (*G. Šneiders, Berlīne – Klaipēda*), par lietuviešu gleznotāju Aļģimantu Švegždu (*J. Kvederavičs, Berlīne*), par modernismu lietuviešu literatūrā (*G. Viļūns, Viļņa*), par baltu valodu interpretāciju 16. gadsimta apcerējumos (*P. Dini, Potenca – Piza*), par lietuviešu interpunkciju (*L. Laužiks, Viļņa*), par latviešu valodu kvantitatīvās lingvistikas spoguļi (*S. Kļaviņa, Rīga*) u. c. Profesors R. Ekerts (Greifsvalde – Berlīne) pastāstīja par AABS

(*Association for the Advancement of Baltic Studies*) 15. konferenci ASV. I. Brēvinga (Berlīne) iepriecināja klausītājus ar V. Žilinskaites darba tulkojumu, bet Dr. L. Kleina (Greifswalde) – ar G. Repšes stāsta vāciskojumu *Mit dem Wind*.

Baltistu dienas Greifswaldē un Berlīnē ritēja profesora R. Ekerta un viņa Greifswaldes kolēģu Dr. L. Kleinas un Dr. J. Jakelaitītes gādīgā aprūpē.

Sarma Kļaviņa

VĀCIJAS VECĀKĀS PILSĒTAS JAUNAJĀ UNIVERSITĀTĒ

Jau 16. gadā pirms mūsu ēras romieši Mozeles ielejā ir dibinājuši pilsētu, kas vēlāk kļuvusi par imperatoru rezidenci jeb *otru Romu* un ieguvusi **Trīras** vārdu. Šī skaistā pilsēta Vācijas rietumos pie Luksemburgas, Francijas un Beļģijas robežas tātad jau 1984. gadā ir nosvinējusi savu 2000 gadu jubileju un ir vecākā starp vācu pilsētām.

Trīra ir bijusi arī agrinās kristietības centrs. Pilsētas Domā tiek glabāts Jēzus Kristus apgērbs (*der heilige Rock*), un ik pa 30 gadiem šo svēto relikviju var apskatīt. Tad ļaužu tūkstoši no visas pasaules dodas svētceļojumā uz Trīru. Arī 1996. gada maijā pilsēta mīļi uzņēma dažādu rasu, konfesiju, valstu un vecumu ļaudis. Rindas pie ieejas Domā bija lielākas nekā savulaik Maskavā pie Mauzoleja.

Taču Austrumeiropā Trīru vairāk pazīst kā Kārļa Marksa dzimto pilsētu. Šo faktu svētceļojumu laikā centās atgādināt kritiski noskaņotā jaunatnes daļa ar K. Marksa it kā autentisku gaišsarkanu apakšbikšu eksponēšanu.

Trīrā šajā laikā ar Sorosa fonda atbalstu un ar TEMPUS stipendiju uzturējās arī filoloģijas maģistre B. Mūrniece un filoloģijas doktore S. Kļaviņa. Protams, ne jau minēto relikviju dēļ. Šī brauciens mērķis bija Trīras universitātes Datorlingvistikas nodaļas pieredzes iepazīšana, lai gatavotos šāda studiju priekšmeta ieviešanai LU Filoloģijas fakultātē.

Bez šaubām, jau romiešu laikos Trīrā ir bijušas izglītības iestādes, kur mācīja retoriku, latīņu un grieķu valodu, bet viduslaikos – Domskola un klosterekolas. Universitāte esot uzsākusi darbu 1473. gadā ar teoloģijas, juridisko, medicīnas un filozofijas fakultāti un darbojusies līdz 1798. gadam, kad pilsētu ieņēma francūži. Jaunā universitāte ir dzimusi tikai 1970. gadā kā dubultās – Trīras un Kaizerslauternas universitātes – daļa: humanitāro un sociālo zinātņu fakultātes Trīrā, bet dabas un tehnisko – kaimiņos. Jau 1975. g. katra daļa ir kļuvusi patstāvīga, un nākamajos piecos gados Trīrā ir uzcelta moderna universitātes pilsētiņa (Campus) ar mūsdienīgām fakultāšu ēkām, lielisku bibliotēku un visu pārējo, kas nepieciešams 12 tūkstošiem studentu.

Universitātes pilsētiņas centrā gan telpiski, gan funkcionāli un arī konceptuāli atrodas **bibliotēka**: 18 640 kv. m ar 1.3 miljoniem sējumu, no kuriem 56% ir brīvi pieejami lasītājiem, bet 44% glabājas krātuvē, ar 1200 lasītāju vietām, ar mūsdienīgu elektronisko informācijas sistēmu, ar 3,7 miljonu DM gada budžetu, ar speciālu komisiju universitātes senātā, kura rūpējas par jauna finansējuma iegūšanu un citām būtiskām lietām. Sešas ieejas un gaitenī savieno bibliotēku ar pārējām ēkām.

Datorlingvistikas (*Linguistische Datenverarbeitung, Computational Linguistics*) nodaļa pastāv Trīras universitātē kopš 1981. gada, un to vada profesors Reinharde Kēlers, Starptautiskās kvantitatīvās lingvistikas asociācijas prezidents. Divpakāpju studijās studenti apgūst gan datorzinības, gan valodniecības pamatus. Blakus datorlingvistikai iespējams studēt arī kvantitatīvo lingvistiku. 1995./96. akadēmiskajā gadā datorlingvistiku kā galveno (*Hauptfach*) vai blakuspriekšmetu (*Nebenfach*) apguva 130 studentu. Studiju procesu nodrošināja 10 mācībspēki (no tiem 2 profesori). Studijas ilgst vidēji 12 semestrus. To laikā studenti apgūst vismaz divas programmēšanas valodas, arī matemātikas pamatus, loģiku, gramatikas teorijas un modeļus, mašintulkošanu, datu bāzes, kvantitatīvo lingvistiku utt. Tas nodrošina nodaļas beidzējiem labas nākotnes perspektīvas.

Sarma Kļaviņa

VALERIJAI BĒRZIŅAI-BALTIŅAI – 90

Valerija Bērziņa-Baltiņa ir izcila latviešu pedagoģe. Viņa pazīstama arī kā valodniece, literatūras kritiķe un dzejniece.

V. Bērziņa-Baltiņa dzimusi 1906. gada 21. martā Rīgā. Beigusi Rīgas 3. ģimnaziju, ar izcilām sekmēm Universitātes Baltu filoloģijas nodaļu (1933). Pēc tam strādājusi par valodu un literatūras skolotāju Rīgas Franču licejā, Žīdu vakara ģimnazijā, Vācu ģimnazijā (līdz 1944. gadam). Tad devusies emigrācijā. Strādājusi Eslingenes Latviešu ģimnazijā (līdz 1949. gadam). Tad pārcēlusies uz ASV. Minesotas universitātē studējusi vācu valodu un literatūru. Strādājusi par skolotāju un lektori Mankato universitātē, Makalesteras koledžā, Augsburgas koledžā, Minsteres Latviešu ģimnazijā, dažādās mācību iestādēs Mineapolisā un citur. Kļuvusi par profesori.

Publicējusi daudz rakstu par latviešu un citu valodu jautājumiem, par literatūru. Ļoti nozīmīga ir viņas "Latviešu valodas gramatika", kuŗas pirmais izdevums J. Endzelina redakcijā iznāca 1942. gadā Rīgā. Ārzemēs iznākuši pieci tās izdevumi, bet Latvijā četri, pēdējais 1994. gadā. Šī gramatika ir viena no labākajām gramatikām skolai un pašmācībai. Pēc tās mācījušās daudzas latviešu skolēnu paaudzes Latvijā un ārzemēs. Šī gramatika, V. Bērziņas-Baltiņas raksti par latviešu valodu ievērojami sekmējuši vairāku latviešu paaudžu izaugsmi ar labu latviešu valodu. To sekmējis arī pašas V. Bērziņas-Baltiņas pedagoģes darbs.

Daļa V. Bērziņas-Baltiņas dzejoļu publicēti ASV izdotajā krājumā "Gaismas šūpoles" (1980), kur pausta viņas latviskā stāja.

Latvijā un ārzemēs V. Bērziņa-Baltiņa saņēmusi vairākas godalgas un prēmijas: Latvijā – zelta medaļa par Pumpura "Lāčplēša" un Raiņa "Uguns un nakts" salīdzinājumu, ārzemēs – Amerikas Latviešu apvienības goda diploms, E.Sūnas Piemiņas fonda balva.

Ar V. Bērziņas-Baltiņas līdzdalību pabeigta J.Bičoļa iecerētā Latviešu valodas vārdnīca, ko 1993. gadā izdevusi Amerikas Latviešu apvienība un kur V. Bērziņa-Baltiņa norādījusi vārdu pareizrakstību, pareizrūnu, gramatiskās formas un nozīmes. Šī vārdnīca ir pirmā publicētā šāda tipa latviešu valodas vārdnīca.

Jau būdama gados, V. Bērziņa-Baltiņa joprojām aktīvi darbojas latviešu kultūras dzīvē. 1996. gadā viņai palika 90 gadu.

Jānis Kušķis

PIEMINOT

MARTA RUDŽĪTE (1924. 4. XI - 1996. 19. VII)

1996. gada vasarā, pašā liepziedu plaukumā, baltu filoloģija cietusi smagu zaudējumu - mirusi Latvijas Universitātes Baltu valodu katedras profesore, habilitētā filoloģijas doktore, akadēmiķe Marta Rudzīte. Valodniece, kas vairākus gadu desmitus bijusi izcilākā latviešu dialektoloģijas un latviešu valodas vēstures speciāliste. Arī somugriste, indoeiropēiste. Studentu, maģistrantu, aspirantu darbu zinātniskā vadītāja un recenzente, vadītāja un oponente doktora disertācijām Latvijā, Lietuvā, Igaunijā, Gruzijā. Autoritatīva zinātniece, pedagoģe, metodiķe, kompetenta padomdevēja Latvijas un citvalstu kolēģiem, valodniecības entuziastiem. Latviešu valodas nenogurstoša kopēja un aizstāve arī tai nelabvēlīgos laikos. Vienīgā Latvijas lingviste, kas ar kaimiņiem varēja sazināties visu triju Baltijas valstu valodās. Stingra un prasmīga jauno filologu audzinātāja gandrīz 45 gadus.

Marta Rudzīte ir dzimusi 1924. gada 4. novembrī Valmieras apriņķa Braslavas pagastā zemnieku ģimenē, ceturtā no sešiem bērniem. Kara laikā (1944) beigusi Mazsalacas ģimnāziju, 1948. gadā ar izcilību Latvijas Valsts pedagoģisko institūtu. Profesora J. Endzelīna rekomendēta, 1948. gada rudenī iestājusies aspirantūrā Latvijas Valsts universitātes Latviešu valodas katedrā. Kopš aspirantūras beigšanas 1951. gadā M. Rudzītes vienīgā darba vieta bijusi Filoloģijas fakultātes Latviešu valodas (kopš 1991. gada - Baltu valodu) katedra. Tajā viņa mācījusi latviešu valodas vēsturisko gramatiku, ievadu baltu filoloģijā, vadījusi speciālkursus un seminārus dialektoloģijā, toponimikā, tautasdziesmu valodā, mācību prakses. Audzināti topošie latviešu valodas un literatūras skolotāji, žurnālisti, redaktori, bibliotēku darbinieki un, jo sevišķi, nākamie zinātnieki.

Visvairāk turpinātāju profesorei ir latviešu dialektoloģijā, ko par patstāvīgu zinātnes nozari Latvijā iekopusi tieši viņa. Plaši pazīstama ir M. Rudzītes "Latviešu dialektoloģija" (1964) - mācību grāmata studentiem un reizē zinātniska monogrāfija. Izloksni profesore uzskatīja par svarīgu valodas vēstures liecinieku un iemācīja to saskatīt daudziem. Kopš 1947. gada viņa gan viena, gan kopā ar studentiem ir apceļojusi Latviju (1971. g. vasarā arī Laurus Igaunijā), vācot materiālus no tautas mutes. Vākumi izmantoti studentu kursa un diplomdarbos, agrāk nezināti fakti skaidroti profesores publikācijās, referātos. Par latviešu dialektoloģijas jautājumiem publicēts ap 50 rakstu, kuru spožs sākums ir dzimtās puses valodai veltītais

apcerējums "Ziemeļvidzemes izloknes Braslavā, Vecatē, Bauņos un Vilzēnos" (1958).

Nozīmīgus rakstus profesore veltījusi latviešu valodas kontaktiem ar somugru valodām, lībiešu valodai, arī latviešu valodas vēstures un toponīmikas jautājumiem, etnoģenēzes problēmām. Viņas pāragrā aiziešana ir sāpīgs zaudējums ne vien tuviniekiem - vīram, meitai, māsām - un Filoloģijas fakultātei, bet arī Latvijas humanitārajām zinātnēm kopumā, jo M. Rudzītes rūpīgi izvērtētās atziņas bija svarīgas arī vēsturniekiem, arheologiem, etnogrāfiem. No viņas mācījās, viņu citēja, autori reizēm pat nepieminot. Vairāk nekā 40 rakstu par dažādiem lingvistikas jautājumiem, tuviem un tāliem kolēģiem - baltistiem publicēts "Latvijas padomju enciklopēdijā". M. Rudzīte referējusi vairākās starptautiskās konferencēs: par baltu valodniecības jautājumiem Viļņā (1964, 1970, 1975, 1985), Rīgā (1980, 1991), Jūrmalā (1995), par somugristikas jautājumiem Tallinā (1970), Turku (1980); bijusi referente arheologu, etnogrāfu un valodnieku kopīgās konferencēs; lasījusi lekcijas neskaitāmās Latvijas auditorijās, uzstājusies radio un televīzijā.

Profesore ir darbojusies daudzās redkolēģijās, komisijās un zinātniskās padomēs Rīgā un citur. Kopš 1976. gada bijusi "Latviešu valodas dialektu atlanta" redkolēģijas locekle, piedalījies tā karšu un komentāru apspriešanā, aktīvi iesaistījies latviešu izlokšņu materiāla sagatavošanā Eiropas valstu atlantam (Atlas Linguarium Europae). Visu savu zinātnieces un pedagoģes mūžu profesore Marta Rudzīte tiekusies pēc padarītā maksimālas skaidrības un precizitātes.

Gadu gaitā sagatavoti vairāki studentiem un skolēniem nepieciešami mācību līdzekļi: "Latviešu izlokšņu teksti" (1964), "Baltistiem noderīgie žurnāli un turpinājumizdevumi valodniecībā" (1976), "Ievads baltu valodniecībā: Palīgs kursa apgūšanai" (atkārtots izdevums - 1991, 1992, 1993); nodaļas skolu mācību grāmatām: teksti skaņu platei "Latviešu valodas dialekti" (1975).

Spraigais darbs turpinājās arī pēc pensionēšanās, un ne viss, ko viņa uzrakstījusi, ir jau publicēts.

1993. gadā pēc pašas autorens rūpīgi sagatavota mašīnraksta publicēta otra M. Rudzītes monogrāfija "Latviešu valodas vēsturiskā fonētika", kas ir rokasgrāmata ne tikai filoloģijas studentiem, bet visiem, kam interesē latviešu valodas vokāļu, diftongu, konsonantu cilme un pārveidojumi.

M. Rudzīte intensīvi strādāja pie grāmatas turpinājuma - "Latviešu valodas vēsturiskās morfoloģijas" un ļoti vēlējās to pabeigt. Jau bija izstrādātas un katedrā apspriestas vairākas nodaļas par lokāmo un nelokāmo vārdšķiru formu vēsturi (izņemot verbu), kad negaidīti

aprāvās viņas dienas, pievienojoties katedras kolēģiem Emīlijai Soidai, Reinim Bērtulim, Alīsei Lauai...

Izdzīvots neparasti spraigs un skaists darba mūžs. Lai viegla Profesores gaita Viņā Saulē!

Lidija Leikuma

VALDIS JURIS ZEPS (1932. 29. V - 1996. 25. VII)

64 gadu vecumā negaidīti pārtrūcis ievērojamā baltista un somugrista, salīdzināmās valodniecības speciālista, lingvistikas un slāvu valodu profesora Viskonsinas universitātē Madisonā, LZA ārzemju locekļa, bijušā daugavpīlieša Valža Jura Zepa mūžs. Tikai nepilnu mēnesi liktenis bija atvēlējis viņa pēdējai ciemošanās reizei tēvijā...

Kā simtiem citu latviešu, arī Zepu saimi laikmeta pārgrozījumi atrauj no dzimtenes 1944. gada rudenī. Bēgļu gaitām Vācijā seko pārcelšanās uz Ameriku, kur V.J. Zeps pabeidz ģimnāziju (1950). 1953. gadā viņš absolvē Miami universitāti ar bakalaura grādu franču valodā un socioloģijā, 1961. gadā - Indianas universitāti Blūmingtonā, kur aizstāv doktora disertāciju par latviešu un Baltijas somu valodu sakariem. No 1962. gada līdz mūža beigām V.J. Zeps ir profesors Viskonsinas universitātē Madisonā, no 1983. gada arī šīs universitātes Baltijas pētniecības centra koordinators.

Valdis Juris Zeps - vairāku starptautisku žurnālu redkolēģiju loceklis, vairāk nekā 140 rakstu, apskatu, recenziju autors. Valodnieks - poliglots. Arī literāts, folklorists, vēsturnieks. Profesors labi pārzināja emigrācijā radīto latviešu literāro mantojumu, vāca kopā, analizēja un klasificēja Latgales autoru veikumu tajā. Origināli skaidroja latviešu tautasdziesmu metrikas jautājumus, latgaliešu tautasdziesmu pieraksta īpatnības. Rakstīja par Latgales vēsturi.

Tomēr visnozīmīgākais V.J. Zepa veikums ir 1984. gadā izdotā apjomīgā monogrāfija vēsturiskajā toponimikā "Placenames of Latgola" (Latgales vietu vārdi), kurā autors apkopojis visas viņam uz to laiku pieejamās ziņas par Latgales apdzīvoto un neapdzīvoto vietu nosaukumiem. Savu mūždarbu profesors nebeidza papildināt, daudz laika tam veltīdams deviņdesmito gadu dzimtenes apciemojumos, kad plašāk pavērsās Latvijas bibliotēku, arhīvu, muzeju fondi, radās iespēja iepazīt, dublēt šejienes materiālus, sadarboties ar Latvijas kolēģiem. Latgales toponīmiem veltītas daudzas V.J. Zepa publikācijas, kā arī priekšlasījumi atmodas laika Latvijā - pasaules latviešu zinātnieku kongresā Rīgā 1991. gada vasarā, pasaules latgaliešu sariatā Rēzeknē 1992. gada augustā.

1994. gada rudens semestrī Valdis Juris Zeps kā vieslektors rosīgi darbojas LU Filoloģijas un Svešvalodu fakultātē, Kultūras akadēmijā, lasa lekcijas skolotājiem, uzstājas RS organizētajā sarīkojumā "Latgales rakstu gaisma", pārsteidzot daudzus kiātesošos ar latgaliešu valodas prasmi.

1996. gada jūnija beigās pēc piedalīšanās Baltijas studiju konferencē Bostonā pētnieks atkal ieradās Rīgā. Ieradās, lai turpinātu ziņu vākšanu precizējumiem par Latgales vietu nosaukumiem, bet iznāca, ka bija atbraucis nomirt, nomirt dzimtenē... Dīvainā kārtā savijās abu jūlijā aizgājušo valodnieku pēdējās dienas šaisaulē. Profesors V.J. Zeps apciemojis profesori M. Rudzīti īsi pirms viņas aizvešanas uz slimnicu, bet dienu pēc M. Rudzītes guldišanas 1. Meža kapos saņēmām ziņu par V.J. Zepa aiziešanu. It kā - lai turpinātu abu nepabeigto dialogu par sēļiem. Profesoram taču tik ļoti patika paradoksi! Arī kā rakstnieks V.J. Zeps kļuva populārs īsā laikā - pēc literārās pasakas "Kēves dēls Kurbadis" (ar pseidonīmu Jānis Turbadis) publicēšanas 1970. gadā. Uzrakstīta netradicionālā manierē, tā izsauca plašas diskusijas tālaika trimdas sabiedrībā un nav aizmirsta arī patlaban.

Dzīvas, daudzslāņainas, uz diskusiju vedinošas bija V.J. Zepa uzstāšanās tiklab zinātniskās konferencēs, kā arī studentu vai citu interesentu auditorijās, neparasts viņa humors un interešu daudzveidība, ieskaitot pēdējo - rūpes par kādu izmirstošu indiāņu cilts valodu Amerikā. Viņam bija raksturīgs dziļš patriotisms, bezgalīgs labsirdīgums un labvēlība pret cilvēkiem. Tikamus kolēģus no Latvijas V.J. Zeps Amerikā sagaidījis ar mūsu valsts karogu mastā...

Lai nu beidzot viegli un rāmi ir Meklētāja ceļi Mūžībā!

Lidija Leikuma

RŪDOLFS GRABIS (1906.11.VIII - 1996. 17. XII)

Pagājušā gadā pirms Ziemassvētkiem atvadījāties no valodnieka Rūdolda Grabja.

R.Grabis dzimis Kūduma pagastā Cēsu pusē, skolā gājis Cēsis, bet studējis Rīgā Latvijas Universitātē Filoloģijas un filozofijas fakultātē baltu nodaļā, ko beidzis 1934. gadā. Jau studējams strādājis par latviešu valodas un literatūras skolotāju Pēterā Dzeņa ģimnāzijā un Rīgas Valsts 1. ģimnāzijā. Skolēni ļoti cienījuši jauno skolotāju, kurš pratis ieaudzināt dziļu valodas izjūtu. Vēlāk viņš strādājis arī Rīgas Skolotāju institūtā, dažus gadus pēc kara arī Latvijas Valsts universitātē par docētāju.

Galvenā darbavieta R.Grabim ir bijusi Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūts, kurā viņš strādājis no 1946. gada līdz 1973., kad pensionējies. Sākumā viņš bijis zinātniskais līdzstrādnieks (1946-52), vēlāk Latviešu valodas sektora vadītājs (1953-70), institūta direktora vietnieks zinātniskajā darbā (1970-73). Filoloģijas zinātņu kandidāta grāds iegūts 1960. gadā. 1968. gadā ievēlēts par Latvijas PSR ZA korespondētājlocekli, kopš 1992. gada ZA Goda loceklis.

R.Grabim, kā daudziem baltu filologiem, pirmie pētījumi dialektoloģijā par dzimto izlokšni: "Kūduma pagasta izlokšnes apraksts" (FBR, XI, 1931), "Piezīmes par Straupes draudzes izlokšnēm" (FBR, XV, 1935). Dzimtās izlokšnes aprakstīšanai viņš pievēršas vairākkārt. piemēram, "Rijas leksika Kūdumā un dažās kaimiņizlokšnēs" (LPSR ZA Vēstis, 1980, nr. 2) un "Kūduma izlokšnes teksti" (1991).

Skolu mācību grāmatu veidošana aizsākas agri. 1935. gadā iznāk Luda Bērziņa, Mārtiņa Gaides un Rūdolda Grabja "Vārds un teikums 1. klasei." Tai seko "Vārds un teikums 2., 3., 4., 5. un 6. klasei" un beigās "Vārds un teikums. Sistemātisks gramatikas un pareizrakstības kurss pamatskolas III, IV, V un VI klasei" (1938). Šīm mācību grāmatām ir vairāki atkārtoti izdevumi, kas iznāk līdz 1939. gadam.

Pēc kara R.Grabis ir autoru grupā divām skolu mācību grāmatām: Grabis R., Ārensone G., Niedra V. "Latviešu valodas gramatika V-VII klasei" (1952) un Grabis R., Niedra V., Zirne E. "Latviešu valodas mācība 5.-8. klasei" (1963). Arī šīm grāmatām ir vairāki atkārtoti izdevumi; grāmatas cildinātas vienkāršā un skaidrā sistemātiskā izklāsta dēļ.

Rūdolda Grabja lielākais darbs valodniecībā "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika" divās daļās (I - 1959., II - 1962). Viņš vadījis tās sagatavošanas darbu, bijis tās zinātniskais redaktors un autors vairākām nodaļām par fonētikas un morfoloģijas jautājumiem.

Par MLLVG izstrādi viņam un citiem autoriem piešķirta Latvijas PSR Valsts prēmija (1965). Līdztekus tapusi Valodniecības terminu vārdnīca (1963) (kopā ar A.Bergmani un Dz.Barbari), jo kopš 1959. gada viņš ir bijis ZA Terminoloģijas komisijas priekšsēdētāja vietnieks (līdz 1976). R.Grabim ir vairāki raksti terminoloģijā, piemēram "Dažas piezīmes par gramatikas terminoloģijas attīstību un veidošanu" (Skolotāju Avīze, 1951. 9. III), "Par terminoloģijas attīstību un izstrādāšanu latviešu valodā" (LPSR ZA Vēstis, 1952, nr. 4), "Ieskats latviešu zinātnes valodas veidošanas sākumos" (LPSR ZA Vēstis, 1976, nr. 6), "Savējā un aizgūtā saaudums zinātnes valodā" (LPSR ZA Vēstis, 1978, nr. 2).

R.Grabis interesējies arī par latviešu valodas gramatiku vēsturi, šajā nozarē jāmin viņa raksti: "Pārskats par 17. gs. latviešu valodas gramatikām" (LPSR ZA VLI Raksti, V, 1955), "Latviešu gramatikas 18. gs. pirmajā pusē" (LPSR ZA Vēstis, 1984, nr. 9), "Vairākkārt pirmā" (par J.Kraukļa rokasgrāmatu latviešu valodas apgūšanā 1867) (LPSR ZA Vēstis, 1985, nr.9), "Par zilbju intonāciju apzīmēšanas sākumiem, Zīļu ābeci un tās valodas sakaru ar izloksni" (LPSR ZA Vēstis, 1981, nr. 4).

R.Grabis pētījis arī latviešu literārās valodas vēstures jaunāko posmu, piemēram, Raiņa valodu. Viņa raksts "Raiņa ieguldījums latviešu literārās valodas attīstībā" (LPSR ZA Vēstis, 1965, nr. 10). Svarīgs ir jautājums par citvalodu vārdu rakstību un izrunu, arī šajā nozarē R.Grabja raksts "Dažas piezīmes par citvalodu cilmes vārdu izrunu un tās saskaņošanu ar rakstību" (Literatūra un Māksla, 1956. 24. XI) un biļetens "Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrūnu un pareizrakstību latviešu literārajā valodā. 11. laid. Krievu valodas īpašvārdi. Sast. R.Grabis un T.Porīte" (1966).

Kas ir valodas attīstība, kas - tās nāve, par to R.Grabis rakstā "Kas mani satrauc mūsu valodas lietojumā" (Cīņa, 1981, 11. VIII), kurā viņš iestājas par valodas vispārīgo un īpato likumu saglabāšanu un ir pret valodas gramatiskās uzbūves pamatu drupināšanu.

R.Grabis ir vērtējis citu valodnieku devumu, vispirmām kārtām J.Endzelīnu: "Jānis Endzelīns un latviešu valodniecības attīstība" (LPSR ZA Vēstis, 1973, nr. 2). Analizēti un vērtēti lielākie izdevumi latviešu valodniecībā, minēsim dažus: "Bagātīgs uzziņu avots valodniecībā" (LPSR ZA Vēstis, 1976, nr. 12) par latviešu padomju valodniecības bibliogrāfisko rādītāju 1945-1975, ko veidojusi Dz.Barbare, "Liels solis uz priekšu latviešu valodas leksikas pētīšanā" (LPSR ZA Vēstis, 1973, nr. 12) - par B.Laumanes "Zivju nosaukumiem latviešu valodā" (1973), "Teicama rosība izloksņu pētījumu publicēšanā" (LPSR ZA Vēstis, 1986, nr. 1).

Skopas ziņas par Rūdolfu Grabi - padomju enciklopēdijās (LME un LPE), plašāk par viņu rakstījusi kolēģe Dz.Barbare "Rūdolfam Grabim -

75" (LPSR ZA Vēstis, 1981, nr. 8), kā arī Universitātes Filoloģijas fakultātes absolvente Linda (Tilena) Misāne diplomdarbā "R.Grabja ieguldījums latviešu valodniecībā" (1990), tā zinātniskā vad. prof. Marta Rudzīte. Gaidāms arī Latviešu valodas institūta gatavotais R.Grabja rakstu krājums.

Ars longa, vita brevis.

Dzintra Paegle

SATURS

Raksti

1996. gada A. Ozola konferences materiāli

DZ. PAEGLE	levadvārdi	3
I. FREIMANE	Sintakses vienības latviešu valodā	6
✓ S. LAGZDIŅA	Vienkāršs teikums un tā robežas	21
I. LOKMANE	Teksta vienību tipoloģija	35
✓ O. RAUSE	Salīdzinājuma izteikšana kā vienkārša un salikta teikuma robežgadījums	44
M. BEITIŅA	Nominālie teikumi Zīraka Gudribas grāmatas 17. gadsimta un vēlākajos tulkojumos	51
L. LAUZE	Objekta realizācija latviešu sarunvalodas sintaksē	70

1996. gada 25. septembra konferences "Andrieva Niedras "Liduma dūmos" latviešu kultūrā" materiāli

DZ. PAEGLE	Valoda Andrieva Niedras "Liduma dūmos"	78
J. KUŠKIS	Sēliskā novada valodas īpatnības Andrieva Niedras romānā "Liduma dūmos"	86
A. BREIDAKS	Latviešu tautasdziesmu metrikas jautājumi: trohaja dziesmu cezūras likums	93
J. GRIGORJEVS	Sintezētu skaņu lietošana latviešu valodas patskaņu auditīvās uztveres eksperimentālai pētīšanai	99
A. KALNAČA	Darbības vārda laika formu gramatiskā sinonīmija	116
J. KUŠKIS	Fonētikas īpatnības XVII gadsimta rakstos	127
L. VABA	Par igauņu <i>hürn</i> 'vaļģa (spalva)' baltu cilmi	140

P. VANAGS	La. <i>blauwels</i> 'samts' – nepamanīts ģermānisms 1615. gada dziesmu grāmatā	144
P. VANAGS	Latviešu valodas patskaņi un divskaņi: sistēma un rakstība visvecākā perioda rakstu avotos	150
P. VANAGS	1586. gada rokasgrāmatas "otrā" jeb Lutera Mazā katehisma tulkojuma avoti	176

Literatūras apskats

L. Cepītis, A. Miķelsone, T. Porīte, S. Raģe. <i>Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca</i> (V. TENHÄGENS)	184
S. Jordan. <i>Niederdeutsches im Lettischen: Untersuchungen zu den mittelniederdeutschen Lehwörter im Lettischen</i> (P. VANAGS)...	188
A. Laua, S. Veinberga, A. Ezeriņa. <i>Latviešu frazeoloģijas vārdnīca</i> (I. FREIMANE).....	197

Hronika

Baltistu dienas Greifsvaldē un Berlīnē (S. KĻAVIŅA)	205
Vācijas vecākās pilsētas jaunajā universitātē (S. KĻAVIŅA)	207
Valerijai Bērziņai-Baltiņai – 90 (J. KUŠKIS)	209

Pieminot

Marta Rudzīte (1924. 4. XI – 1996. 19. VII) (L. LEIKUMA)	210
Valdis Juris Zeps (1932. 29. V – 1996. 25. VII) (L. LEIKUMA)	213
Rūdolfs Grabis (1906. 11. VIII – 1996. 17. XII) (DZ. PAEGLE)	215

BALTU FILOLOĢIJA

VII

Zinātniskie raksti

608. sējums

Atbildīgais redaktors P. Vanags

Krājums salikts LU Filoloģijas fakultātē

B. Mūrnieces datorsalikums

Reģ. apl. Nr. 2-0266 Pasūt. Nr. _____

Metiens 250 eks.

Iespiests LU tipogrāfijā